

CİLT/VOLUME: 2 • SAYI/ISSUE: 1 • BAHAR/SPRING 2015
ISSN: 2148-6743 • E-ISSN: 2529-0045

MARMARA
TÜRKİYAT
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
MARMARA JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi Marmara University Journal of Turkology

6 Aylık Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed Academic Journal
ISSN: 2148-6743 • E-ISSN: 2529-0045
Yıl / Year: Bahar / Spring 2015, Cilt-Volume: II / Sayı-Issue: 1

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi • Owner

Prof. Dr. Mehmet Emin ARAT (Rektör / Rector)

Derginin İmtiyaz Sahibi / Grantee of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Marmara University, Institute of Turkic Studies Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Editör / Editor

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Erhan AFYONCU, Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK, Doç. Dr. Bülent BAKAR, Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU, Prof. Dr. Sebahat DENİZ, Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ, Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN, Prof. Dr. Harun DUMAN, Prof. Dr. Vahdettin ENGİN, Yrd. Doç. Dr. Mehdi GENÇELİ, Prof. Dr. Nurten GÜNAL, Prof. Dr. Muhammed GÜR, Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALİ, Doç. Dr. Davut HUT, Prof. Dr. Hamza KANDUR, Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE, Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN, Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU, Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER, Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ, Yrd. Doç. Dr. Göksel ÖZTÜRK, Doç. Dr. Erdal ŞAHİN, Dr. Liaisan ŞAHİN, Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİ, Prof. Dr. Ömer ZÜLFE

Danışma Kurulu / Advisory Board

Dr. Çiğdem BALIM, Prof. Dr. Orhan BİLGİN, Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI, Prof. Dr. Nadir DEVLET, Prof. Dr. İnci ENGİNÜN, Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL, Prof. Dr. Semavi EYİCE, Dr. Mehmet GENÇ, Prof. Dr. Peter B. GOLDEN, Prof. Dr. Sancar GULAMOV, Prof. Dr. Viktor G. GUZEV, Dr. Fahri HACILAR, Prof. Dr. Tooru HAYASHI, Prof. Dr. Darhan HIDIRALİ, Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL, Prof. Dr. A. Emel KEFELİ, Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV, Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALİ, Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN, Prof. Dr. István VÁSÁRY, Prof. Dr. Dimitriy VASILYEV, Prof. Dr. Mirfatih ZEKİYEYEV

Makale Düzenleme / Editing Articles

Sezin Seda ALTUN, Dursaliye ÇAĞLAR, Mustafa DERE, Emine TEMEL

İletişim Bilgileri

Adres – Address : Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü,
Göztepe Yerleşkesi, 34722 Kadıköy / İSTANBUL

Tel – Phone : 0216 345 60 69

Faks – Fax : 0216 336 95 91

Web : <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

E-Dergi : e-dergi.marmara.edu.tr

E-Posta : mutad@marmara.edu.tr

Yayınevi: Marmara Üniversitesi Yayınevi
Göztepe Kampüsü, Kadıköy 34722 İstanbul
Tel.: +90 216 348 43 79, **Faks:** +90 216 348 43 79
E-posta: yayinevi@marmara.edu.tr

Baskı - Printing Press: Şenyıldız Matbaacılık
Gümüşsuyu Cad. Işık San Sit. No:19/C 102
Topkapı / İstanbul
Tel.: 0212 483 47 91 **Sertifika No:**11964

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün hakemli akademik yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed academic journal of Marmara University, Institute of Turkic Studies. The journal is a biannual publication. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

MAKALELER

- Osmanlı Şiirinde *Tîğ-ı Ğamġam* Tabiri / *Tîğ-ı Ğamġam* Phrase in Ottoman Poetry
Ömer Zülfe 1-8
- İngiliz Büyükelçininin Gözünden I. Dünya Savaşı'na Giden Yolda Osmanlı Devleti'nin İçinde Bulunduğu Durum / The Ottoman Empire in the Road to World War I According to the Witness of the British Ambassador
Meral Balcı..... 9-35
- Türk Basınında Katyn Olayı: İkinci Dünya Savaşı'nda Kayıp Polonyalı Subaylar / Katyn Event in Turkish Press Lost Polish Officers During 2nd World War
Bülent Bakar 37-60
- Müşterek Doğu Türkçesi İmlasıyla Yazılmış Arap Harfli Metinlerin Çağdaş Lehçelere Uyarlanarak Okunması Meselesi ve Kırgız Akın Maldıbay Borzu Uulu'nun "Kıssa-i Semetey Bu Turur" Örneği / Problem of Reading Text Written According to the Common Eastern Turkic Grammar Rules as Contemporary Turkic Languages and the Case of "Kıssa-i Semetey Bu Turur" by Kirghiz Bard
Göksel Öztürk.....61-71
- Pyotr Simon Pallas'ın *Sravnitelniye Slovari Vseh Yazikov i Nareçiy Sobranniye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) Adlı Eserinde Türk Lehçeleri ve Ağızları / Turkic Languages and Dialects in *Sravnitelnye Slovari Vsekh Iazykov i Narechii Sobrannye Desnitselu Vsevysochaishei Osoby* by Peter Simon Pallas
Erdal Şahin73-85
- Kırım Karaycası Üzerine / On the Crimean Karaim
Abdulkadir Öztürk87-93
- İsmail Gaspralı Fenomeni / Ismail Gasprinski Phenomenon
Bahadır Kerimov..... 95-102
- Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* / Reşad Ekrem Koçu's *İstanbul Ansiklopedisi*
Hasan Ulucutsoy103-125
- Samet Ağaoğlu'nun "Ahmet Sâi'nin Korkusu" Hikâyesi Üzerine Bir İçerik İncelemesi / A Content Analysis on Samet Ağaoğlu's Story "Ahmet Sâi'nin Korkusu"
Mustafa Dere.....127-139

Türkiye ile Ukrayna Arasındaki Edebiyat Bağları (Sanatsal Eser Çevirileri: Geçmişteki ve Şimdiki Durum) / Ukrainian-Turkish Literary Relations (Literary Translation: History and Modern State)	
Mariana Bondar	141-153

KİTAP TANITIMLARI

Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, <i>Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin</i> , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, (ISBN: 978-975-16-2837-4), CXIX+995 s.	
Emine Temel	155-160
Terry Eagleton, <i>Edebiyat Nasıl Okunur</i> , çev. Elif Ersavcı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, (ISBN: 978-975-05-1763-1), 220 s.	
Sezin Seda Altun	161-168

VEFEYAT YAZILARI

Prof. Dr. Cevad Heyet (23 Mayıs 1925 Tebriz - 12 Ağustos 2014 Bakü)	
Gülşen Seyhan Alışık	169-172
Yayın İlkeleri	173
Yazarların İletişim Bilgileri	177

Sunuş

Değerli okurlarımız, araştırmacılarımız Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yayın organı olan *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nin (MATAD) II. Cilt I. sayısını dikkatlerinize sunuyoruz. Dergimizin bu sayısında Türk dili, edebiyatı ve tarihine ait özgün ve bilimsel duyarlılıkla hazırlanmış ve hakem süreçlerini tamamlamış olan araştırma, inceleme, tanıma ve vefeyat yazıları mevcuttur.

Prof. Dr. Ömer Zülfe'nin "Osmanlı Şiirinde Tığ-ı Gamgam Tabiri" isimli makalesinde ifade ettiği üzere, on yedinci asır ve sonrasında kullanım sahası bulan *gamgam* kelimesi, istilahta, efsanevi bir kişilik olan Kahramân-ı Kâtil'in 'karanlıkta mehtap gibi parlayan elmastan kılıcı'nın adıdır. Bu bilgiden yola çıkan yazar, Hint menşeli *Dâstân-ı Kahramân-ı Kâtil* hikâyesi hakkında okuyucuyu bilgilendirirken Osmanlı şiirinde örnekleri görülen *tığ-ı gamgam*, *şemşir-i gamgam* ve *gamgam-ı Rüstem* terkiplerinin izini sürer. *Gamgam* kelimesinin kaynağı olarak Kahramân-ı Kâtil hikâyesine işaret eden yazar, bu bilgiyi Osmanlı şiirinden seçtiği çeşitli beyitlerle destekler. *Gamgam* kelimesinin birçok beyitte Şeh-nâme'nin en üstün şahsiyeti Rüstem'le birlikte anılmasına dikkat çeker ve kendi tabiriyle bu karışıklık ya da yakıştırmamanın muhtemel sebebini Kahramân'ın Şeh-nâme'nin yenilmez savaşçısı Rüstem'e muadil tutulması olarak açıklar. *Tığ-ı gamgamın* Evliyâ Çelebi *Seyâhat-nâmesi*'nde de üç yerde geçtiğini örneklerle ifade eden Zülfe, tabirin efsanevi bir kılıç olarak masalsi bir hikâyede ortaya çıktığını ve sonraları 'kullanması, taşınması ve gizlenmesi kolay; düz ve iki yüzü keskin hançer veya kısa kılıç' anlamını kazandığını belirtir.

Dr. Meral Balcı, "İngiliz Büyükelçinin Gözünden I. Dünya Savaşına Giden Yolda Osmanlının İçinde Bulunduğu Durum" başlıklı makalesinde Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesindeki en önemli etken olarak Alman hayranlığından ziyade İngiltere'nin samimi olmayan tutumları ve yeteri kadar Osmanlı'ya destek vermemiş olması irdelenmiştir. İngiltere'nin gözünden Osmanlı'yı savaşa sürükleyen durum hariciye evrakı üzerinden yapılan yazışmalar, raporlar ve telgraflar çerçevesinde ele alınmıştır.

Doç. Dr. Bülent Bakar "Türk Basınında Katyn Olayı: II. Dünya Savaşı'nda Kayıp Polonyalı Subaylar" başlıklı makalesinde; II. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Polonya'ya saldırmasının ardından, Sovyet Rusya'nın da Doğu'dan işgale başlaması üzerine, Rusların aldıkları esirleri Katyn denilen bölgede katletmelerinden ve bu durumun Türk basınına yansımaları belgeler ışığı altında incelenmiştir. Görsel malzeme ile de zenginleştirilen makale, üzerinde fazla bilgi sahibi olmadığımız söz konusu süreci ve hâdiseyi ayrıntılı bir şekilde ele alan bir makaledir.

Yrd. Doç. Dr. Göksel Öztürk "Müşterek Doğu Türkçesi İmlasıyla Yazılmış Arap Harfli Metinlerin Çağdaş Lehçelere Uyarlanarak Okunması Meselesi ve Kırgız Akın Maldıbay Borzu Uulu'nun "Kıssa-i Semetey Bu Turur" Örneği" başlıklı makalesinde, Kırgızistan Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nin El Yazmaları Nadir Eserler Bölümünde bulunan ve Maldıbay Borzu Uulu adlı Manasçı tarafından söylenmiş olan Manas Destanı'nın Semetey bölümünün "Kıssa-i Semetey Bu Turur" başlıklı nüshasını incelemektedir. Ayrıca metnin dil özellikleri göz önünde bulundurularak çeşitli filolojik çıkarımlarda bulunulmuştur.

Doç. Dr. Erdal Şahin “Pyotr Simonpallas’ın *Sravnitelnyye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobrannyye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil Ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) Adlı Eserinde Türk Lehçeleri ve Ağızları” başlıklı makalesinde, Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster ile Pyotr Simon Pallas’ın 18. yüzyılda tespit edilen pek çok dilin, lehçenin ya da ağzın belirli sayıdaki sözcüklerini Türklük bilim dünyasına sunması açısından büyük önem taşıyan *Sravnitelnyye Slovarivseh Yazıkov Nareçiy Sobrannyye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* adlı sözlüğünü tanıtmaktadır. Pek çok dile ait kavramların ilk defa yer aldığı bu sözlükte sözcükleri yanında ses ve şekil bilgisine dair açıklamalara da yer verilmiştir. Tarihsel Türkçe sözcükleri açısından önemli bir çalışmadır.

Dr. Abdulkadir Öztürk, “Kırım Karaycası Üzerine” isimli makalesinde öncelikle kökleri Hazarlara kadar uzanan Karaylar hakkında bilgi vermektedir. Karayların zamanla farklı bölgelere dağıldıklarını belirten yazar, onların en eski ve merkezi yerleşim yerinin Kırım olduğunu ifade eder. Daha sonra Kırım Karayları ve Karaycayla ilgili genel hususiyetlerden bahseden Öztürk, son olarak Kırım Karaycası üzerinde durur. Karay Türkçesinin üç diyalektinden birisi olan ve Kırım’da yaşayan Karay Türkleri tarafından yaklaşık bir asır öncesine kadar kullanılan Kırım Karaycasını, artık kullanılmayan bir Karay ağzı olarak tanımlar. Yazarın ifade ettiği üzere savaşlar, kıtlık, siyasî ve sosyal baskılar nedeniyle pek çok Kırım Karayı göç etmek zorunda kalmış, Kırım’da kalan az sayıdaki Kırım Karaylarının kullandığı Kırım Karaycası da baskın dil ve lehçelerin arasında kaybolup gitmiştir.

Prof. Dr. Bahadır Kerimov’un “İsmail Gaspıralı Fenomeni” başlıklı makalesinde Türk dünyası fikir hareketlerinin önderi olan İsmail Gaspıralı’nın vefatı münasebetiyle 1914 yılında Özbek basınında yayımlanan mersiyeler ve başsağlığı amacıyla yazılan makaleler incelenmiş ve İsmail Gaspıralı’ya ithaf edilen eserler liste olarak eklenmiştir.

Hasan Ulucutsoy’a ait “Reşad Ekrem Koçu’nun İstanbul Ansiklopedisi” başlıklı makalede, Reşad Ekrem Koçu’nun girişimleri sonucu yayımlanmaya başlayan, İstanbul tarihi, kültürü, mekânları ve hayatını farklı yönleriyle ele alan İstanbul Ansiklopedisi ve bu ansiklopedinin yayın sürecinden bahsedilmekte, İstanbul Ansiklopedisi’nin ayrıntılı tanıtımı verilmektedir.

Arş. Gör. Mustafa Dere “Samet Ağaoğlu’nun ‘Ahmet Sâi’nin Korkusu’ Hikâyesi Üzerine Bir İçerik İncelemesi” başlıklı makalesinde, Samet Ağaoğlu’nun *Büyük Aile* (1957) kitabı içerisinde yer alan “Ahmet Sâi’nin Korkusu” hikâyesini yazarının tipik karamsar hikâye anlayışını ortaya koyması bakımından dikkate değer bulmakta, hikâyeyi değerlendirirken Samet Ağaoğlu’nun karamsar ve kötümser yaklaşımını incelemenin merkezine alarak hareket ederek Ahmet Sâi’nin ölüm düşüncesine yaklaşımını, ölümü algılayışını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Doç. Dr. Mariana Bondar “Türkiye ile Ukrayna Arasındaki Edebiyat Bağları (Sanatsal Eser Çevirileri: Geçmişteki ve Şimdiki Durum)” başlıklı makalesinde Ukrayna ile Türkiye arasındaki edebî ilişkilerin yüzyıldan daha uzun bir geçmişi olduğunu ifade etmiş, bu ilişkilerin tarihsel seyri ve bugünkü durumuyla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiş ve ilişkilerin gelişiminde etkili olan sebepler üzerinde durmuştur. Yapılan tercümelemleri de yazar, eser ve mütercim ekseninde değerlendirmiştir.

MATAD’ın bu sayısında yayımlanan makalelerin Türkiye ve dünyada yapılan Türklük Bilimi çalışmaları için yararlı ve ufuk açıcı olmasını diliyoruz. Dergimizin bu sayısında özgün makale ve tanıtma yazılarıyla katkı sunan değerli bilim adamlarımıza, makale inceleme aşamasını bilimsel titizlikle yürüten hakemlerimize; yönetim ve yayın kurulunda görev yapan meslektaşlarımıza emeklerinden dolayı şükranlarımızı sunarız.

Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık

OSMANLI ŞİİRİNDE TİĞ-I ĞAMĞAM TABİRİ

Ömer ZÜLFE*

Özet

Bu çalışmada, Osmanlı şiirinde on yedinci asır ve sonrasında örnekleri görülen *tîğ-i ğamğam*, *şemşîr-i ğamğam* ve *ğamğam-ı Rüstem* terkiplerinde geçen *ğamğam* kelimesinin anlamı ve çıkış noktası ile ilgili bilgiler verilmiştir. On yedinci asır ve sonrasındaki yenilik arayışlarının bir tezahürü olarak Osmanlı şiirinde kullanılan *ğamğam* kelimesi incelenmiş, anlamı ortaya konulup çıkış noktası tespit edildikten sonra şairlerin kelimeyi hangi şekillerde kullandıkları belirlenmiştir. Eski benzetme unsurları ve telmihler etki alanlarını kaybetmeden yaşarken bir taraftan aslında eski olan unsurların yeni bir kisveyle şiir dilinde boy gösterdiği on yedinci asır Osmanlı şiirinde *tîğ-i ğamğam* tabirinin daha sık kullanıldığı görülmüştür. *Tîğ-i ğamğam* ile ilgili bilgilerin kaynağı olan tercümelemin izi sürülmüş, Hint menşeli Kahramân-ı Kâtil hikâyesi değerlendirilmiştir. Ayrıca zaman zaman bu tabirin *Şeh-nâme*'nin en güçlü şahsiyeti olan Rüstem'le birlikte anıldığı tespit edilmiş ve çalışmada bu karışıklığın ya da bir başka deyişle yakıştırmanın muhtemel sebepleri ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tîğ-i Gamgam, Şemşîr-i Gamgam, Kahraman-ı Kâtil, Rüstem.

TİĞ-I ĞAMĞAM PHRASE IN OTTOMAN POETRY

Abstract

In this study, information about the meaning and origin of the word *Ğamğam* which is used in compounds such as *tîğ-i ğamğam*, *şemşîr-i ğamğam* and *ğamğam-ı Rüstem* in Ottoman poetry in the seventeenth century and later on is given. The word *ğamğam* that began to be used in the seventeenth century and after as a manifestation of seeking originality is analyzed and its meaning is put forth, its origin is identified and the ways of the poets' usage of the word is determined. It's seen that the phrase *tîğ-i ğamğam* is used more often in the seventeenth century in which traditional analogies and references live without losing their influence area while old components appear in the poetry language in guise of new. We have traced the translations which are the source of information about the *tîğ-i ğamğam*; and studied the Indian origin story Qahraman-e Qatel in this

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (İstanbul), omer.zulfe@marmara.edu.tr

regard. In addition, it has been identified that this phrase is mentioned together with Rostam who is accepted as the most outstanding hero of *Shah-namah* and in this study, the possible reasons for this confusion or in other words, ascription have also been demonstrated.

Keywords: Gamgam Sword, Gamgam Saber, Qahraman-e Qatel, Rostam.

Ġamġam kelimesi Osmanlı şiirinde *tîġ-ı ġamġam*, *şemşîr-i ġamġam* ve *ġamġam-ı Rüstem* biçimindeki terkiplerde geçer. Eldeki veriler, kelimenin kullanma sahasının on yedinci asır ve sonrası olduğunu gösteriyor. *Ġamġam* (< Ar.) sözlükte, ‘bir şeyden korkup ürken öküzlere böğürmesi; bahadırların savaşta haykırp gürlemesi; sözü açıkça söyleyemeyip karışık anlaşılabilir ifade etmek¹ anlamlarına gelir.² İstilahta ise efsanevî bir kişilik olan *Ġahramân-ı Ġatîl*’in ‘karanlıkta mehtap gibi parlayan elmastan kılıcı’nın adıdır.³

Hint menşeli efsanevî bir hikâye olan *Dāstān-ı Ġahramân-ı Ġatîl*, bilindiği kadarıyla ilk olarak Hicrî 5. (Milâdî 11.) asrın ikinci yarısında yaşadığı tahmin edilen Ebū Ṭāhîr eṭ-Ṭarsūsî (Ṭarṭūsî) tarafından Pehlevî diline aktarılmıştır. İslâm’ı yeni kabul etmiş Farslarla ateşe tapan Hintliler arasındaki mücadele temelinde şekillenen hikâyede yenilmez bir savaşçı olan *Ġahramân*’ın masal motifleriyle süslü maceralarına yer verilir. Hikâye, “yiğitliğin hükümdarlıktan üstün olduğu ve hükümdarların saltanatının kahramanların cesareti sayesinde ayakta durduğu” fikri üzerinde şekillenir.⁴

15. asırdan itibaren Türkçeye tercümelerine rastlanan⁵ efsane, Meḥmed Emîn Yümñî tarafından *Terceme-i Ġahramân-ı Ġatîl* adıyla 29 Şevval 1285 (12 Şubat 1869)’te tercüme edilmiş ve 1305/1888 tarihinde Hacı Hüseyin Efendi Matbaasında basılmıştır.⁶ *Tîġ-ı ġamġam* ile ilgili bilgilerin kaynağı bu tercümedir.

Birbirine bağlı birkaç olay örgüsünü de ihtiva eden *Ġahramân-nâme*’nin konusu kısaca şu şekildedir: Fars ikliminin hükümdarı Ṭahmurād’ın üç yaşındaki oğlu

¹ Mütercim ‘Āşım, *el-Ukÿânûsu’l-Basîṭ fî Tercemeti’l-Ġāmûsi’l-Muḥîṭ*, C III, s. 527.

² Metinlerde *ġamġam*, *ġamġām* ve *ġam ġam* şeklinde üç ayrı imlâ ile kaydedilmesine bakılırsa kelimenin Arapçadan geldiğini iddia etmek güçtür. *Ġahramân-ı Ġatîl* hikâyesinin menşei ve hikâyenin geçtiği coğrafya göz önünde bulundurulduğunda *ġamġam* kelimesinin Sanskrit ya da Pehlevî kökenli olduğu düşünülebilir. Şimdilik Türkçeye aidiyetini destekleyecek bir veriye rastlanmasa da kelimenin Türkçe olma ihtimalini de hesaba katmak gerekir. Bütün bunların ötesinde ortaya çıkan bir diğer ihtimal de *ġamġam*’ın uydurma bir sözcük olmasıdır.

³ Ḥalîl Nihād, *Nedîm Dîvânı*, 315 s.; Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, s. 234.

⁴ Theodor Menzel, “Kahramân-nâme”, *İA*, C 6, s. 88-89; Hikmet Günbattı, *Kahraman-nâme*, s. 19.

⁵ Hikmet Günbattı, *Kahraman-nâme*, s. 20.

⁶ Bu eser ayrıca, S. Tevfik tarafından sadeleştirilerek eski imlâ ile *Kahraman Katil* adıyla yayımlanmıştır: S. Tevfik, *Kahraman Katil*, İstanbul 1930, 138+6 s.

Qahramān, bir gün sarayın bahçesinde amcası Gerşāsb'in⁷ oğlu Qahtarān⁸ ile oynarken *dīv*ler tarafından kaçırılarak Kaf dağına götürülür. *Dīv*ler Qahramān'ı zamanı geldiğinde insanlara karşı kullanmak için Heyhāt sahrasında ihtimamla büyütürler. Qahramān güçlenip yiğit bir savaşı haline gelince devlerin elinden kurtulur. Yalnız başına gezerken Hint iklimine doğru sefere çıkan Hüşenk Şāh'ın ordusuyla karşılaşır. Aralarında doğan bir anlaşmazlık neticesinde birçok yiğit savaşıyı öldürdükten sonra savaş meydanında tanıştığı amcasının oğlu Qahtarān'ın vasıtasıyla husumeti bir yana bırakan Qahramān, Hüşenk Şāh'ın ordusuna katılır. Hint ordusuyla yapılan savaşta büyük yararlılıklar gösteren Qahramān, Hint padişahının yenilmez bir savaşı olan kızı Dil-ārām'a gönülünü kaptırır. Hüşenk, Hint ülkesini Qahramān ve zekî adamı Gerdenkeşān sayesinde Truva savaşındakine benzer bir hile ile ele geçince Qahramān ve Dil-ārām kavuşurlar. Ancak, tam bu sırada Qahramān, devler tarafından kaçırılan Dil-ārām ve Hüşenk Şāh'ın başkumandanı Behrām'ın annesini devlerin elinden kurtarmak için yeni bir maceraya atılır. Bütün savaşlardan galibiyetle çıktıktan sonra nihayet, Dil-ārām ile evlenerek Hüşenk Şāh'ın yerine geçen Tahmüreş Şāh'ın yanında huzur içerisinde bir hayat sürer.

Yümnî'nin *Terceme-i Qahramān-ı Qātil* adlı tercümesinde Qahramān'ın kılıcı *Ğamğam* ile ilgili bölüm şu şekildedir:

“Demirden ma'mül kendisine bir gürz yaptılar ki *dīv*ler iki el ile kâdir olamayıp faķaķ Qahramān-ı nāmdār iki parmağıyla bir odun gibi kaldırıp havaya atardı ve dağı bir *Ğamğam* nāmında elmāsdan bir şemşir-i hūn-āşām yaptılar ki qaranlıkda mehtāb gibi pertev-baħş olurdu.”⁹

Yümnî'deki bu kayıt, kelimenin kaynağının *Qahramān-ı Qātil* hikāyesi olduğunu gösteriyor. Osmanlı şiirindeki örnekler de *Qahramān-ı Qātil* ve *Ğamğam* bağlantısını ortaya koyacak nitelikte:

benem ol qahramān-ı pür-hüner kim

elimde hāmedür şemşir-i ğamğam (Şabrî: *Dīvān*: K. 14/24)

[= Ben, o üstün yetenekli yiğidin/Kahraman'ın ta kendisiyim, gamgam kılıcı da elimdeki kalemdir.]

⁷ Bu kişiliğın, Qarahān ibni Tamğaç (*Kitāb-ı Kışsa-i Qahramān-ı Qātil*, Bibliothèque Nationale, T. 344: 12b.) diye anılması, efsanenin Türk tarihi ve kültürüyle de bağlantılı olabileceğini gösteriyor.

⁸ Qahtarān adındaki bu şahsiyet Osmanlı şiirinde tespit edilebildiği kadarıyla bir beyitte geçmektedir:

kimisi husrev-i meydān-ı hayyāl ü fūrūsiyyet

kimisi Qahtarān'ı deng eder at sürse beydāya (Nāşid: *Dīvān*: K. 5/28)

Nāşid'in bütün muteber *Dīvān* nüshalarında kelime açık bir şekilde Qahtarān imlâsıyla kaydedilmesine rağmen Yüksek Lisans tezimde çözümsüz gördüğüm bu kelimeyi *Qahramān* şeklinde tashih etmiştim. Elde ettiğim yeni bilgiler, bu sözde düzeltmenin aslında ne kadar yanlış olduğunu gösteriyor.

⁹ Mehmed Emin Yümnî, *Terceme-i Qahramān-ı Qātil*, s. 8; Hikmet Günbattu, *Kahraman-nāme*, s. 81.

kaḥramānī¹⁰ bakışıyla n'ola eylerse helāk

gamzesiniñ gamudur 'aşıka tîğ-ı gamgam (Nev'î-zāde 'Aṭāyî: *Dīvān*: G. 152/2)

[= Kahramancasına bakışıyla helāk ederse şaşırma, keskin bakışlarının derdi âşiğa gamgam kılıcıdır.]

Ancak birçok beyitte *Kaḥramān*'ın kılıcı *gamgam*, *Şeh-nâme*'nin en üstün şahsiyeti kabul edilen *Rüstem*'le birlikte anılıyor:

rüstem-i nazm u nizāmım şu'arā içre vesīm

gerden-i haşmuma destümde kalem gamgam olur (Vesīm: *Dīvān*: G. 100/7)

[= Ey Vesīm, ben şairler içinde nazmın ve nizamın Rüstem'iyim, elimdeki kalem düşmanlarımın boynuna gamgam kılıcı olur.]

cezbe kemend-i¹¹ bîjenüm āh ise tîğ-ı gamgamum

rüstem-i 'arşa-i gamam degdi baña şalāḥ-ı 'ışk (Nev'î-zāde 'Aṭāyî: *Dīvān*: G. 124/3)

[= Cezbe, Bijen kemendim, ah ise gamgam kılıcım; ben gam meydanının Rüstem'iyim aşkın *silāhu/salāhu* benim elimde.]

Bu karışıklığın ya da bir başka deyişle yakıştırmanın sebebi, *Kaḥramān*'ın *Şeh-nâme*'nin yenilmez savaçısı Rüstem'e muadil tutulması olmalıdır. Yüksek tabakaya hitab eden ve edebî yönü üstün, incelmış bir zevkin ürünü olan *Şeh-nâme*'de Rüstem'in temsil ettiği mevkiyi, cesaret ve yiğitlik bakımından ondan aşağı kalmayan *Kaḥramān*, halk muhayyilesinde ve masalsı bir anlatıda işgal ediyor. Ayrıca, Osmanlı şairlerinin böyle telmihlerde çok da titiz davranmadıklarını söylemekte fayda var.

Ġamgam'ın yaralayıcı ve öldürücü özelliklerini öne çıkaran şairler, Osmanlı şiir geleneğine uygun olarak sevgilinin keskin bakışları ile *Ġamgam* arasında ilgi kuruyorlar:

cism-i 'uşşāk[la] yine rüstem-i pür-zür gibi

tîğ-ı gamgam çeküben iki biçer gamzelerüñ (Vesīm: *Dīvān*: G. 152/4)

[= (Ey Sevgili) Keskin bakışların âşıkların gözüne güçlü kuvvetli Rüstem gibi gamgam kılıcını çekip ikiye böler.]

takınmış gamzelerden tîğ-ı gamgam gibi ebrūsın

sanasın şandalī-i hüsne bir şāhib-kırān geçmiş (Nāşid: *Dīvān*: G. 39/5)

[= Keskin bakışlarla (süslediği) kaşlarını gamgam kılıcı gibi çatmış/takınmış; (bu hâliyle) güzellik tahtına/sandalına bir ulu hükümdar geçmiş zannedersin.]

Yine buna benzer şekilde, şairin kalemiyle *Ġamgam* kılıcı arasında teşbihe yer verilmesi de kılıçla kalem arasındaki keskinlik ve tesir yakınlığının bir neticesi olmalıdır:

10 kaḥramānī: Kaḥramān'ı D.

11 cezbe kemend: Cezbe-kemend; gamam: gamum D.

rüstem-i nazm u nizāmum şu'arā içre vesīm

gerden-i haşmuma destümde kalem ğamğam olur (Vesīm: *Dīvān*: G.100/7)

[= Ey Vesīm, ben şairler içinde nazmın ve nizamın Rüstem'iyim, elimdeki kalem düşmanlarımın boynuna gamgam kılıcı olur.]

Bir başka benzetme ilgisi de *Ğamğam* ile âşığın göğsünden yükselen *âh* arasındadır. Aşağıdaki beyitte, daha önce geçtiği gibi Rüstem'in söz konusu edildiği görülüyor:

cezbe kemend-i bîjenüm âh ise tîğ-ı ğamğamum

rüstem-i 'arşa-i ğamam degdi baña şalâh-ı 'ışk (Nev'î-zâde 'Aṭâyî: *Dīvān*: G. 124/3)

[= Cezbe, Bijen kemendim, ah ise gamgam kılıcım; ben gam meydanının Rüstem'iyim aşkın *silâhı/salâhı* benim elimde.]

Bezm için Cem'in kadehi ne anlam ifade ediyorsa, *Rezm* için de *Tîğ-ı Ğamğam* aynı anlamı taşımaktadır. Bir bakıma *Ğamğam*, onu kullananları da geri bırakarak savaş âletleri arasında bir remiz hâline gelmiş, cesareti ve yiğitliği temsil hüviyeti kazanmıştır:

esbâb-ı bezm ü rezm 'aṭâyî hâlel-pezîr

kırdı zamâne cām-ı cemi tîğ-ı ğamğamı (Nev'î-zâde 'Aṭâyî: *Dīvān*: K. 24/9)

[= Ey Atâyî, savaş ve eğlence meclislerinin kaideleri bozuldu; zamane, Cem'in kadehini de gamgam kılıcını da kırdı.]

Beyitlerdeki dikkat çekici hususlardan birisi de *ğam* ve *Ğamğam* kelimelerinin *cinâs-ı merfû*¹² oluşturmalarıdır. Daha önce de geçen şu beyit örnek gösterilebilir:

kahramânî bakışıyla n'ola eylerse helâk

ğamzesiniün ğamıdur 'aşıka tîğ-ı ğamğam (Nev'î-zâde 'Aṭâyî: *Dīvān*: G. 152/2)

[= Kahramancasına bakışıyla helâk ederse şaşırma, keskin bakışlarının derdi âşiğa gamgam kılıcıdır.]

Yukarıdaki örnekler *Ğamğam* kelimesinin Osmanlı şiirinde on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda kullanıldığını gösteriyor. Bunun sebebi muhtemelen, on altıncı asırla birlikte klasik devrin sona ermesi ve yeni arayışların başlamasıdır. Eski benzetme unsurları ve telmihler, etki alanlarını kaybetmeden yaşarken bir taraftan aslında eski olan unsurlar yeni bir kisveyle şiir dilinde boy gösteriyordu. Meselâ 'Alî Şîr Nevâyî daha on altıncı asırda şairler için bir mukayese unsuruyken¹³, Hüseyn-i Baykara ve onun eğlence meclisleri, yaklaşık yüz elli yıllık bir atlamayla ancak on yedinci asırda

12 "Benzer kelimelerin her ikisi de müstakil olmayıp biri diğer kelimenin parçası olursa (cinâs) cinâs-ı merfû adını alır." M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, s. 222.

13 Meselâ Hâyâlî Bêg'in şu beyti bu durumun açık bir kanıtıdır:

sözi rengîn edâ etmek hayâlî ihtirâ'idur

horasân ehli şanmasun bunu tarz-ı nevâyîdür (Hâyâlî Bêg: *Dīvān*: 141, G. 38/5)

sahneye çıkabilmişti¹⁴. Yiğitlik timsali Kahramân, şiirin akışında kesintisiz bir biçimde benzetmeler ikliminde hayatını devam ettirirken kılıcı *Ġamġam*, beyitlerde kimi zaman Rüstem'in eline geçmiş olsa da ancak on yedinci asırda kendisini gösterebildi.

Evliyâ Çelebî'nin *Seyâhat-nâme*'sinde *Tîġ-ı Ġamġam* tabiri üç yerde geçiyor:

“Ba'dehû cümle alay çavuşları küheylân atlara altışar pâre yancıġla ve bahrî hotaslarla ve gûnâ-gûn ziller ile ve kemer-i raht u gaddâre ile atların zeyn edüp kendüler dahi gûnâ-gûn akmişe-i fâhîrelere müstaġrak olup ellerinde çevġân, dillerinde savt-ı Dâvûdî ile “Yâ Sübhân” esmâsı sadâsına rehâ buldurup bellerinde **tîġ-ı gam gam** ve serlerinde sîmurg-ı ankânın yedi yerde otaġaların zeyn kılup şâhrâh üzre sadâ-yı [Ma'dî] Kereb Gâzî ve Mâlik Eşter'i icrâ ederek cümle askeri alaya terġîb eder.”¹⁵

“Ammâ bu talġıç tâ'ifeleri; sâ'ir esnâflar gibi pür-silâh ve mülebbes deġillerdir. Ancak bellerinde birer peştemâl ve ba'zılarının belinde yağlı hayâl balık kursaġı ve uryân gavvâslarının bellerinde fûtaları bile yok ve kulaklarında deniz mâliki saçları ile uryânen alay ederler ve ba'zılarının ellerinde iki tarafı *tîġ-ı Dahhâk*'dan nişân verir **tîġ-ı gam gam** şekilli miczem bıçakları var, kaçan bir gemi batsa ol geminin iplerin ve demirlerin ve palamarların kesmeġe ol bıçakları taşırlar ve ba'zı zamân ka'r-ı deryâda balıġa ve nehenge râst gelüp ol bıçaġ ile cidâl edüp ihtimâldir halâs ola.”¹⁶

“Gâzî Hudâvendigâr ki Edirne Fâtihi Murâd Hân-ı Evvel'dir kim Edirne'den sonra şebhûn ile bu kal'ayı feth etmişdir. Ba'dehû Sultân Hudâvendigâr Kosova cenginde ba'de'l-feth-i fütûh lâşe-i Nasârâları ibret için seyr [u] temâşa ederken lâşe-i murdârlar içinden Miloş Koblaki kâfir-i bed-nâm leşler içinden kalkup {Murâd Hân'ı şehîd etdi}. Ba'zılar elçilik ile gelüp Murâd Hân'ı **tîġ-ı gamgam**dan nişân verir sikkîn-i ser-tîz ile ura ura şehîd edüp Miloş mel'ûnı dahi cem'i gilmân-ı hâssa pâre pâre etdiler.”¹⁷

Bu örneklerden, “tîġ-ı Dahhâk'dan nişân verir tîġ-ı gam gam şekilli miczem bıçakları var” ve “tîġ-ı gamgamdan nişân verir sikkîn-i ser-tîz ile...” sözleri dikkat çekicidir. Evliyâ'nın bu ifadelerinden, *Tîġ-ı Ġamġam*'ın efsanevî bir kılıç olmanın ötesinde son derece keskin ve hafif, kullanması ve taşınması kolay etkili bir kılıç, hatta bıçak çeşidi olarak algılandığı sonucuna varmak mümkün. *Tîġ-ı Ġamġam*'ı tanımlamakta söz konusu edilen *Tîġ-ı Dahhâk*, kabzasında iki ejder başı bulunan iki yüzü keskin bir kılıç yahut hançer çeşididir.¹⁸ Meselâ şu beyitteki ‘çift yönlü kısa mızrak, üç tarafı keskin mızrak’ anlamlarındaki *zûpîn* kelimesi *Tîġ-ı Dahhâk*'in iki yüzünün keskin olduğu gerçeğini desteklemektedir:

14 Eldeki verilere göre şimdilik Hüseyin-i Baykara Nâ'ilî, Nedîm, Nâşid, Lebîb, Sâmi ve Şeyh Gâlib'te söz konusu ediliyor.

15 Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme*, C 1, s. 220, Yz. 153b/5.

16 Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme*, C 1, s. 236, Yz. 163b/10.

17 Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme*, C 3, s. 169.

18 Ahmet Atilla Şentürk, “Hançer-i Dahhâk Nedir?”, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, s. 105.

gör rakīb-i zūpīni umarmuş ey meh mihrūñi

tîğ-ı dahhāk-i müjeñle anı bī-cān et hemān (Tarihî: *Pervāne Bēg Mecmū'ası*: 427b)

[= A ay gibi güzel, şu iki yüzlü (mızrak gibi olan) rakibe bir bak senin aşkını umuyormuş; kirpiklerinin Dahhāk kılıcıyla onun canını al hemen.]

Tîğ-ı Dahhāk benzerliğinden hareketle Evliyâ Çelebî'nin *Tîğ-ı Ğamğam* ibaresiyle kısa, hafif ve iki yüzü keskin düz bir kılıç veya hançer çeşidini kastettiğini kabul edebiliriz. Gerek dalgıçların yanında taşınması, gerekse suikastte kullanılıyor olması *Tîğ-ı Ğamğam*'ın saklanması ve taşınması kolay küçük ve keskin bir kılıç olduğuna delil teşkil edecek niteliktedir.

Sonuç

Eldeki kayıtlara göre şimdilik, Arapça 'bahadırların savaşta nara atması' anlamıyla ilgili olarak düşünülebilecek olan *Ğamğam* kelimesi ilk kez, 'Çahramān-ı Kātil'in geceleri mehtap gibi parlayan elmaştan kılıcı' anlamıyla masalsı bir hikâyede ortaya çıkmış ve sonraları 'kullanması, taşınması ve gizlenmesi kolay; düz ve iki yüzü keskin hançer veya kısa kılıç' anlamını kazanmıştır. *Ğamğam* kelimesinin Osmanlı şiirinde en erken on yedinci ve on sekizinci asır metinlerinde geçmesinden hareketle kelimenin, bu devirlerdeki yenilik arayışının bir neticesi olarak şiir diline girdiği söylenebilir. Beyitlerde, gelenekteki kılıç teşbihinin pek dışına çıkmamış ve *Şemşîr-i Ğamğam*, *Rüstem-i Ğamğam* ve *Tîğ-ı Ğamğam* ibareleri şekil, keskinlik ve etki bakımından *ğamze* (öldürücü keskin bakış), *āh*, *zebān* (dil) ve *hāme* (kalem) gibi benzetmelere konu edilmiştir. Kelimenin *ğam* ve *ğamze* sözcükleriyle bir arada anılmasında ses yakınlığının ve bundan ortaya çıkan ahengin önemli bir rolü vardır. Özellikle *ğam* kelimesinin *Ğamğam* sözcüğüne şiir dilinde hayat verdiğini söylemek pek de yanlış olmaz.

BİBLİYOGRAFYA

- Evliyâ Çelebî B. Dervîş Mehmed Zillî, *Seyâhat-Nâme*, neşr. Orhan Şaik Gökyay, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi I. Kitap, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, İstanbul 1996, XXI+6+498 s.; YKY.
- Günbattı, Hikmet, *Kahramân-nâme*, Malatya 1998, IV+239 s., İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. Danışman, Doç. Dr. Hasan Kavruk.
- Halîl Nihâd, *Nedîm Dîvânı*, İstanbul 1338-1340, 374 s., İkdâm Matbaası.
- Hayâlî Bey, *Dîvân*, haz. Ali Nihat Tarlan, *Hayâlî Bey Divânı*, İstanbul 1945, 24+450 s., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 277, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı No: 3, Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Kahraman, Seyit Ali, Yücel Dağlı, *Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, İstanbul 1999, C 3, XXXVI+327 s.
- Kitâb-ı Kıssa-ı Kahramân-ı Kâtil*, Bibliothèque Nationale, T. 344.
- Menzel, Theodor, "Kahramân-Nâme"; *İslâm Ansiklopedisi İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyografya Lugatı*, C 6, s. 88-89, İstanbul 1977, MEB.
- Mütercim 'Âşım, Cenânioğlu Ahmed, *El-Ukÿânûsu'L-Basî' Fî Tercemeti'L-Kâmûsi'L-Muħî'î*, İstanbul 1305/1888, I, 'R, [II]+943 s. II, [II]+939 s. III, K-V, [II]+975 s. Matba'a-ı Oşmâniyye. (El-Fîrûzâbâdî, Mecdu'd-Dîn Ebû Tâhir Muhammed B. Ya'Kûb, *El-Kâmûsi'l-Muħî'î* ten Tercüme).
- Nâşid, *Dîvân*, haz. Ömer Zülfe, *Nâşid Dîvân*, Ankara 2009, 158 s., Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 3193, Kültür Eserleri, 444. (E-Kitap).
- Nev'î-zâde 'Aḫḫî, *Dîvân*, haz. Saadet Karaköse, *Nev'î-Zâde Atâyi Dîvânı (Kısmî Tahlil-Metin)*, İstanbul 1994, (Dr. Tezi).
- Onay, Ahmet Talât, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, haz. Cemâl Kurnaz, Ankara 1992, LXV+500 s., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/77.
- Pervâne Beg, *Mecmû'a-ı Nezâ'ir*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat 406. Sy., 643 Y.
- S. Tevfik, *Kahraman Katil*, İstanbul 1930, 138+6 s.
- Şabrî, *Dîvân*, haz. Hikmet Feridun Güven, *Mehmet Emin Sabrî - Divan-ı Sabrî ve Tuḫfe-i Sabrî*: Ankara 2014.
- Saraç, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 2001, 295 s., Bilimevi.
- Şentürk, A. Atillâ, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, İstanbul 1999, XVI+674 s., Yapı Kredi Yayınları-1287.
- Vesîm, *Dîvân*, haz. Halil İbrahim Tuğluk, *Ahmed Vesîm Dîvânı*, Erzurum 2010, 320 s., Salkımsöğüt Yayınları.
- Yümnî Mehmed Emîn, *Terceme-i Kahramân-ı Kâtil*, İstanbul 1305/1888, 136 s., Hacı Hüseyin Efendi Matbaası.

İNGİLİZ BÜYÜKELÇİNİN GÖZÜNDEN I. DÜNYA SAVAŞI'NA GİDEN YOLDA OSMANLI DEVLETİ'NİN İÇİNDE BULUNDUĞU DURUM

Meral BALCI*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na girmesi, parçalanmasını hızlandırmıştır. Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğunun topraklarıyla ilgili emelleri olan İngiltere, Osmanlı'nın savaşa katılmayıp tarafsız kalması için çaba göstermiştir. Bu bağlamda bu çalışmada, Osmanlı'yı istemeden de olsa savaşa sürükleyen olaylar, İngiliz bakış açısı da dâhil edilerek incelenmiştir.

Bu makale, Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girmiş olduğu yılda, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçi'nin savaşın başlamasından kısa bir süre önce yazmış olduğu ekteki rapora¹ dayanmaktadır. Bu raporda, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsız kalması ve savaşa girmemesi için elçinin sarf ettiği çabalar ve yaptığı görüşmeler anlatılmıştır. Buna ilaveten, Osmanlı Hükümetininin verdiği tepkiler ve aynı dönemde İstanbul'daki siyasi ortama da değinilmektedir. Büyükelçinin Dışişleri Bakanı'na göndermiş olduğu bu raporda, Osmanlı'nın savaşa girmesi için nasıl hem içten hem de dıştan baskı altında kaldığından bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Louis Mallet, İngiliz, Britanya İmparatorluğu, Büyükelçi, Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı

THE OTTOMAN EMPIRE IN THE ROAD TO WORLD WAR I ACCORDING TO THE WITNESS OF THE BRITISH AMBASSADOR

Abstract

The Ottoman Empire's participation in the war accelerated its break-up. On the other hand, The British Empire, who had some secret demands for The Ottoman Empire's lands made an effort to keep the Ottoman neutral. In this context, the events leading to The Ottoman Empire's participation in the war was studied including the British point of view, even The Ottoman was reluctant to participate.

* Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, mbalci@marmara.edu.tr

¹ <http://schoollibrary.com/wplbn0000368900-despatch-from-his-majesty-s-ambassador-at-constantinople-summarising-events-leading-up-to-rupture-by-great-britain--foreign-office.aspx?&trail=collection&words> (Great Britain, Foreign Office, *Events leading rupture of Relations With Turkey* (PDF eBook).

This article is based on the attached report, which was written by the British ambassador in Porte. It was sent to Ministry just before the World War I broke out. In this report, the ambassador's attempts to keep Porte neutral and his efforts in keeping The Ottoman Empire away from participating the war were told. In addition to these, the responses given by the Ottoman Empire and the political environment in Porte in the same period were analyzed. In the report, which was sent to the Foreign Minister by the ambassador, how the Ottoman Empire was under pressure from the inside and outside of the country.

Keywords: Louis Mallet, British, The British Empire, Ambassador, The Ottoman Empire, The World War I

Louis Mallet'in İstanbul Büyükelçiliği Görevine Atandığı Dönem

1913 yılı, Osmanlı İmparatorluğu için 1. Dünya Savaşı'nda safını belirlemesi için gelişen olaylara giden yolun en önemli taşlarının döşendiği yıl olmuştur. Ordu ve bazı devlet işlerinin ıslahı yapılmıştır. Osmanlı, kara ordusunda Almanya², bahriyede İngilizler, Maliye ve gümrük işlerinde Fransızlarla teknik işbirliği yürütülüyordu. Böylelikle, tamamen tek bir ülkeyle ikili ilişki kurmayı ilerde farklı cephelerde savaşabileceği ülkelerle de arasını iyi tutmaya gayret etmiştir. Diğer yandan Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Osmanlı ülkesi üzerinde birbiriyle çatışan Almanya ve İngiltere'nin uzlaşması için çalışılmasının gerektiğini söylemiştir.³

Bu arada artan Alman etkisi, özellikle Alman komutan Liman Von Sanders'e fiilen komutanlık verilmesi, Rusya'yı rahatsız etmiş, Fransa da Rusya'yı desteklemiş ve Rusya'nın Osmanlı'yı bu karardan vazgeçirmesi için İstanbul'a savaş gemisi yollamasını önermiştir.⁴ Bu durum, Rusya-Almanya arasında gerginliğe sebep olmuştur. Bunun üzerine Ocak 1914'te Liman Von Sanders görevinden alınarak ordu müfettişliğine getirilmiştir. Osmanlı ordusunda bir Alman generalin göreve getirilmesinin uluslararası sorun haline getirilmesi hem Osmanlı-Alman yakınlaşmasının İngiltere-Fransa-Rusya için ne kadar istenmeyen durum olduğunu hem de bu ülkeler arasında bir ittifak ve beraber hareket etme konusunda uzlaşının sağlanmış olduğunu göstermektedir. Fransa, 1914 Haziranında Cemal Paşa tarafından yapılan ittifak önerisini Rusya'nın onayı olursa kabul edeceğini söylemiştir.⁵ Rusya'nın Osmanlı'ya karşı daha ileri seviyede tepki koyması, İngiltere'nin de gayretleriyle önlenmiştir.⁶ Osmanlı'nın tüm bu ülkelerle işbirliğinde bulunma çabalarına karşın, İngiliz-Fransız-Rus üçlüsünün Osmanlı'ya yaklaşımları, Osmanlı'yı alternatifsiz bırakarak ittifak devletlerine yöneltmiştir.⁷

² Osmanlı ordusunun Almanlar tarafından ıslah edilme fikri III. Selim zamanına kadar gitmektedir. Padişah, Osmanlı topçu birliklerini Alman uzmanlara denetletmiş, II. Mahmud da bu yolu izlemiştir. (İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Alkım Yay., İstanbul 2005, s. 90.)

³ Sidney Bradshaw Fay, *The Origins of the World War*, Vol. 1, Mac Millan, New York 1950, s. 504; Ömer Kürkcüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978, s.34.

⁴ Fay, a.g.e. s. 522

⁵ Durmuş Yalçın ve Diğerleri, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I.*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 74.

⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yay., Ankara,14. baskı, s. 102.

⁷ Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s.73-79.

Bununla birlikte Almanya etkisinde olmasına rağmen Osmanlı, İngiltere ile 1913 ve 1914 yıllarında Fırat ve Dicle üzerinde taşımacılık ve Arap Yarımadası'nda sınır düzenleme anlaşmaları yaparak İngiltere ile ilişkileri düzeltmeye çalışmıştır.⁸ Ancak dönemin Denizcilik Bakanı Churchill, 29 Temmuz 1914'te, Osmanlı'nın 1911'de ısmarlamış olduğu iki dreadnota⁹ el koyma sürecini başlatmış, süregelen savaşta parası (3 milyon sterlin) ödenmiş olmasına rağmen Osmanlı'nın elinde bu tür bir gücün bulunmasını istememiştir.¹⁰ İstanbul, hukuksuz olarak nitelediği bu el koymayı protesto edip ödedikleri paraya ilaveten 1 milyon sterlin tazminat istemiştir. Bu öneri kabul görmediği gibi Churchill'in Osmanlı'ya karşı hakarete varan tavırları zaten sallantıda olan İngiliz-Osmanlı münasebetlerinde bir kırılmaya yol açmıştır.

Diğer yandan İngiltere, Almanya'nın tarafsız kabul edilen Belçika topraklarına girmesi üzerine¹¹ Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Savaş başladıktan sonra Almanya, Osmanlıyla bir savunma antlaşması yapmıştır.¹² Yıllarca "dostane ilişkiler" kurmaya çalıştığı İngiltere de petrol ve kömür kaynaklarına sahip toprakları elinde tutan Osmanlı'yı yalnız bırakmıştır.¹³ Osmanlı'nın Almanya tarafına geçmesinin intihar olacağına inanan İngiltere, Osmanlı'nın seçeneksiz kaldığını düşünerek Osmanlı için herhangi bir özveride bulunmaya gerek duymamıştır. Savaşın ilerleyen günlerinde, İngiltere'nin sebep olduğu bu boşluğu Almanya dolduracaktır.¹⁴ İşte bu dönemde, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Gerard A. Lowther¹⁵ istifa etmiş yerine Sir Louis Mallet atanmıştır. Bu atama İstanbul'da, İngiliz Hükümetinin bir dostluk nişanesi olarak yorumlanmıştır.¹⁶

Louis Mallet Kimdir?

İngiliz Hükümeti, 16 Haziran 1913'te İstanbul Büyükelçisi Sir Gerard A. Lowther'in istifası üzerine Sir Louis Mallet'i Büyükelçi olarak atamıştır. Mallet, Whitehall'a (İngiliz Hükümeti'ne)

⁸ Ali Satan, *100 Soruda 1. Dünya Savaşı*, Rumuz Yay., İstanbul 2014, s. 20.

⁹ 20. yy. başlarında kullanılan zırhlı savaş gemisi.

¹⁰ Serhat Güvenç, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yolda Osmanlıların Dreadnot Düşleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s.121-22; Güvenç, *Dreadnot Ateşi ve Osmanlı Devleti - Reşadiye ve Sultan Osman Savaş Gemilerinin Öyküsü*, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2005, s.78-79.

¹¹ 1839'da yapılan bir antlaşmayla Belçika'nın daima tarafsız kalacağı ilan edilmesine rağmen, Almanya ilk olarak yansız Belçika topraklarına girerek İngiliz hükümetine Almanya'ya karşı savaşa girmesi için geçerli bir neden vermiştir. (William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, (çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 2008, s.692-693.)

¹² Durmuş Yalçın ve Diğerleri, *a.g.e.*, s.75.

¹³ Satan, *a.g.e.*, s.19.

¹⁴ Güvenç, Almanya'nın bu niyetinin, Mallet tarafından şahsen gözlemlendiğini ve Londra'ya rapor edildiğini yazmıştır, şöyle ki 1914 Mayıs'ında, Taşkışla tersanesinde çıkan bir yangına İstanbul'u ziyaret eden Alman savaş gemisi Goben'in mürettebatı da yardım etmiş, bu yardımda 3 Alman denizci ölmüştür. İstanbullular ölen Alman denizcilere ve dolayısıyla Almanlara büyük sempati duymuşlardır. Güvenç, *a.g.e.*, s.118.

¹⁵ Lowther, 1906'dan itibaren İstanbul'da İngiliz Elçiliği görevinde bulunmuş, 14 Haziran'da hastalığı sebebiyle istifa etmiş ve 1916 yılında ölmüştür.

¹⁶ Joseph Heller, "Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War", *Middle Eastern Studies*, Taylor & Francis, Ltd., Vol. 12, No. 1 (Jan., 1976), s. 3.

yazdığı raporlarla¹⁷ da dönemin koşullarını kendi bakış açısından anlatmıştır.

Bu görevlendirme, 13 yıl boyunca hiç dış görevde bulunmayan, Whitehall'da görev yapmış olan bir dışişleri görevlisi için oldukça önemli bir pozisyonudur. Mallet, 1905-1906 yılları arasında Dışişleri Bakanı Edward Grey'in özel sekreterliğini yapmış, 1906-1907 arasında ise kıdemli memur olarak çalışmış, 1907-1913 döneminde ise Dışişleri Bakanlığı müsteşar yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Mallet'in bu yıllar arasında Doğu bölümünün başında olmasından dolayı Ortadoğu ile ilgili meseleler hakkında bilgi sahibi olması sebebiyle, üstleri tarafından bu atamanın "çok iyi bir seçim" olduğundan bahsedilmiştir. Mallet'in Osmanlı ile ilgili konulara aşina olduğunu 1913'teki görüş ve söylemlerinden de anlayabiliriz, Haziran 1913'te, Tevfik Paşa¹⁸ İngiliz-Osmanlı ittifakı konusunu yeniden gündeme getirip Grey'e Türklerin 1911'de yapmış olduğu bu teklifi hatırlatmış, İtalya-Türkiye ilişkilerinin daha barışçıl olduğu zaman Grey'in bu öneriyi tartışmaya istekli olduğunu söylemiştir. İngiltere, Türkiye'nin teklifini bir kez daha reddetmiş, o sırada dışişlerinde çalışmakta olan Mallet, bu öneriye tamamen karşı çıkmıştır. Mallet, bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirmiştir: Osmanlıdan kalan toprakların bütünlüğünün sağlanması, İngiltere'nin lehinedir. Asya vilayetlerinin çıkar alanlarına bölünmelerinin kendilerine bir fayda sağlamayacağını aksine hem Akdeniz'deki güçler dengesinin hem de İngilizlerin Mısır, İran Körfezi ve Hindistan'daki durumunun ciddi şekilde etkileneceğini ve dolayısıyla Avrupa'ya savaş getirebileceğini belirtmiştir.¹⁹ Aksakal'ın da belirttiği gibi Mallet, Türklerle ittifak değil işbirliği yapmayı önerip diğer büyük güçlerle birlikte Osmanlı'nın mali açıdan kontrol edilmesini istemiştir.²⁰

Diğer yandan, Alman etkisinin yükselişe geçip, İngiliz nüfuzunun azaldığı İstanbul'da Jön Türkler, Mallet'in atanmasını İngiliz Hükümeti'nin bir dostluk göstergesi olarak algılamışlar, Mallet de istek ve ümit dolu olarak Dışişleri Bakanı Grey'e Türkiye'de bu türlü algılanmasının avantajını sonuna kadar kullanacağını sözünü vermiştir. Mallet'in en büyük hatasının da tam bu noktada Osmanlı üzerindeki Alman nüfuzundan yanlış sonuçlar çıkarmak olduğu, bu üstünlüğün farkında olmasına rağmen Türklere karşı taktiklerini değiştirip Jön Türklere sempatiyle yaklaşmaları durumunda Rusların en az Almanlar kadar bir üstünlük elde edeceklerine acemice inandığı da söyleniyor. Yine Heller'in makalesinde Mallet'in Osmanlı'yı büyük güçlerin rekabetinden uzak tutmak gerektiğini ve bunun için ona manevî destek verilmesini de teklif ettiği yazılıyor.²¹

¹⁷ Louis Mallet'in Dışişleri Bakanı Edward Grey'e yazdığı 20 Kasım 1914 tarihli rapor, (çev. Meral Balcı), bkz. EK. (Miscellaneous. No. 14 (1914) Despatch, Summarizing Events Leading Up To Rupture Of Relations With Turkey And Reply Thereto; 13 (1914)": Cd. 7628. London: Printed Under The Authority Of His Majesty's Stationery Office.)

¹⁸ Osmanlı'nın son sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa, 1911-1914 arasında Osmanlı'nın İngiltere Elçisi olarak görev yapmıştır.

¹⁹ Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, Taylor & Francis, Ltd., Vol. 2, No. 4, July 1966, s. 321-22.

²⁰ Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s.87; Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914*, Cambridge University Press, New York 2008, s.77.

²¹ Heller, *a.g.m.*, s.3-4.

1914 Haziranına kadar Mallet görevi icabı, Almanya ile birlikte Osmanlı'yla da ilişkileri iyi tutmaya çalışmaktır. Ancak 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile İngiltere'de inşa edilen Osmanlı zırhlı gemilerinin İngilizler tarafından alıkonulması sırasında izinde olan Mallet, savaşın başlamasından 3 hafta sonra görevine dönebilmiştir. Dışişleri bakanı Grey, İngilizlerin bu gemileri tutmasının Avrupadaki durumdan kaynaklandığını Osmanlı'ya anlatmaya çalışmış, hatta İngiltere'nin samimi üzüntülerini göstermek için Osmanlı'nın finansal kaybını telafi edeceklerine dair söz de vermiştir. Mallet ise Osmanlı gemilerinin İngiltere tarafından alıkonulmasının Osmanlı'nın tarafsızlığını engelleyeceğini düşünmüştür. Said Halim Paşa'nın, Osmanlı'nın tarafsız kalması için Mallet'in İngiltere'deki gemiler için vereceği güvencenin çok büyük faydası olacağını söylemesi üzerine Mallet de bu doğrultuda hem Londra'yı hem de İstanbul'u ikna etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte birkaç yıl sonra Mallet, Said Halim Paşa'nın kişisel samimiyetinden etkilenip "kandırıldığını" da itiraf etmiştir. Mallet, Osmanlı'nın tarafsızlığı için bu sefer Cemal Paşa'ya yönelmiş, Cemal Paşa da eğer Fransa ve İngiltere Osmanlı'yı Rusya'ya karşı korurlarsa, Alman nüfuzunun çökeceğine dair garanti vermiştir. Paşa ayrıca her bir itilaf gücüyle savunma anlaşması yapılması, kapitülasyonların kaldırılması ve el konulmuş Osmanlı gemilerinin derhal teslimini istemiştir. Mallet tüm bu isteklerin zafer kazanmış bir düşman tarafından yapılabilecek teklifler olduğunu düşünmüş ancak bu tarafsızlığın sağlanması için Rusya'ya karşı "gerçek" güvence verilmesinin gerekliliğini kabul ettirmeye çalışmıştır.²² Mallet'e göre mevcut problemler, öncelikle İngilizlerin Osmanlı gemilerine hukuksuz olarak el koymasından ve ondan sonra gerçekleşen görüşmelerdeki Osmanlı'ya karşı takınılan tavırdan kaynaklanmıştır, bir diğer etken de İngilizlerin Goben gemisinin kaçmasını engellemekteki başarısızlıklarıdır.²³

Osmanlı, Almanya tarafında savaşa katılınca da Mallet ve diğer müttefik elçileri İstanbul'u hemen terk etmek istediklerini söyleyerek pasaportlarını isteyip ülkelerine dönmüşler ve Osmanlı-İngiliz diplomatik ilişkileri kesilmiştir.²⁴

Savaş boyunca Dışişleri Bakanlığı görevine devam eden Mallet, 1919 Paris

Bariş Konferansı'na İngiliz delegesi olarak katılmış, 1920 yılında emekli olmuştur.

Louis Mallet'in Dış İşleri Bakanı Edward Grey'e yazmış olduğu 20 Kasım

1914 Tarihli Raporun Değerlendirilmesi

Louis Mallet'in Büyükelçi olarak geldiği İstanbul'da Osmanlı'nın kaçınılmaz bir şekilde savaşa sürüklenişini, bu sürecin önlenmesi için yaptığını iddia ettiği çalışmalarını ve gelişen olayların bir rapor halinde Dışişleri Bakanlığına yazdığı "Türkiye ile İlişkilerin Kırılmasına Yol Açan Olayların Özeti" adlı iletide²⁵ günün koşullarını aşağıda olduğu gibi özetlemiştir.

²² Heller, *a.g.m.*, s. 7 - 10.

²³ Heller, *a.g.m.*, s. 17.

²⁴ Aksakal, *Harb-i Umumi....*, s.207; Aksakal, *The Ottoman Road....*, s.181.

²⁵ Bkz. EK.

Mallet, Osmanlı'nın her ne kadar tarafsız kalacağını iddia etse de tutarlılık ve kararlılık gösteremediğini ve tamamen Almanların etkisinde olan Enver Paşa'nın başkomutanlığını yaptığı Osmanlı ordusunu savaşa sokacağını, bu sebeple seferberlik ilan ettiğini söylüyor. İşte bu koşullarda, Mallet, Fransız ve Rus meslektaşları ile birlikte o dönemdeki sadrazam ve bakanlara sürekli olarak Alman Hükümeti'nin savaş gemileri sebebiyle Türk Hükümeti'ne savaşa katılım için dayatma yapabileceklerini telkin ettiklerini ancak Sadrazam ve bakanların Enver Paşa'nın karşısında hiçbir kuvvetlerinin olmadığına inandığını açıklıyor.²⁶

Sultanın, sadrazamın, bakanların çoğunun, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin büyük bir kısmının umutsuz bir maceraya karşı olduğu ve kabinedeki en güçlü sivil ve Komite liderlerinden biri dediği Talat Bey'in de orta yol bulmaya çalıştığı ama sonunda savaşa sebep olacak gizli anlaşmaya kesinlikle katıldığını ve bunun belgesinin elinde olduğunu söylüyor. Hatta Türk Hükümeti'nin kendini Almanların etkisinden kurtarıp özgür kılmak ya da ilerleyişi engellemek için herhangi bir çaba sarf etmediğini aksine Almanların başına buyruk tavırlarına kayıtsız kalıp müşfik bir tavır sergilediklerini ifade etmektedir. Almanların aynı zamanda güney sınırında da faaliyet gösterdiğini ve buradaki yöneticileri rüşvet ile kandırdıklarını, İngiliz Hint Birliği kıyafeti hazırlatıp onlar gibi görünüp faaliyet gösterdiklerini ileri sürmektedir. Bayur, Suriye, Filistin ve Mısır civarlarında İngilizlere karşı Osmanlı'nın hareketleri olduğunu ancak iki Alman gemisinin tayfalarının ülkelerine geri gönderilmeyeceği anlaşılınca, İngilizler' in de kışkırtıcı hareketlere başladığını yazmıştır.²⁷

Basında da Alman nüfusu üzerinde durarak Alman ve Avusturya'nın başarıları mübalağalı bir şekilde verilmekte ve telgraf acentesi Alman propagandası yapıyor, İngiltere ve müttefikleri yalnızca Türkiye'nin değil tüm İslam âleminin düşmanı olarak itham ediyor.

Mallet, Türkiye'yi savaşa dâhil etme arayışında bulunanların, oldukça donanımlı olmalarına ve desteklenmelerine rağmen bu kadar uzun zamandır bu emellerine ulaşamamalarını garipsemiştir.²⁸ Hatta Osmanlı'nın el konulan 2 gemisinin bile onu savaşa sokmaya zorlayamadığını, sadrazamın da tarafsızlık için samimi çaba harcadığından söz ederek, yine aynı düşüncedeki Maliye Nazırı'nın Berlin'den gelen talimat doğrultusunda istifaya zorlandığını belirtmektedir. Malet ayrıca Sadrazam Said Halim Paşa'nın İngiliz Hükümeti ile ilişkileri iyi tutma çabasında olduğunu da söylemektedir.²⁹

Mallet, Almanların savaş zorlamalarının ekim ayı boyunca çok daha şiddetlendiği, yüksek

²⁶ Sadrazam Said halim Paşa, savaş sonrası tutsak tutulduğu Malta'dan Lloyd George'a yazdığı mektupta savaş başlamadan önce Rusya'nın yayılmacı emellerinden yalnızca İngiltere'nin desteğiyle kurtulabileceğini düşündüğünü yazmış, tarafsızlığının sadece İngiltere ile sağlanacağı inancını dile getirmiştir. (Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yay., Ankara 2008, s. 300-301.)

²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 3, Kısım 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 227.

²⁸ EK, s.8.

²⁹ Sadrazam Said Halim Paşa, savaş sonrasında İngilizlerle anlaşmak istemiş ancak Malta'ya ilk sürülenler arasında yer almış, İngilizlere yazmış olduğu mektuplarda kendisinin Türk değil Mısır yurttaşı bir prens olduğunu söyleyerek özgür bırakılmasını istemiş, kabul edilmeyince de mektup yazmaya devam ederek hiç olmazsa diğer tutuklular ile birlikte kaldığı esir kampından alınıp bir otele yerleştirilmesini talep etmiştir. Bu talebi İngilizler tarafından kabul edilmiştir (Şimşir, *a.g.e.*, s. 298-308).

miktarda külçe altınların Deutsche Bank'a askerî gözetim altında teslim edildiğini söylemektedir.³⁰ Aralarında Enver Paşa, Talat Bey ve Cemal Paşa'nın da bulunduğu bir grup bakanın finansal tedarik belirtilen bir rakama erişir erişmez Türkiye'nin savaş ilan edeceğine dair nihai bir anlaşmaya vardığına inanan Mallet, Almanların sadrazamla Türk Hükümeti'ni kendi fikirleriyle kolayca ikna edemeyeceklerine inanıp Ekim 26 civarında çok daha ciddi bir hareketle Osmanlı'yı zorlama adına adım atmaya karar verdiklerini söylüyor.

Mallet, Madaba'daki³¹ petrol kuyularının istila edildiği, 2.000 silahlı Bedevinin de Süveyş Kanalı'na saldıracığı bilgisini aldığını ve bu haberi Sadrazam'a söylediğini, onun da bu olaydan bihaber ve samimi olduğunu anlayınca bu olayın sonucunun telafisi olmayan bir şekilde devleti savaşa dâhil edecek sonuçlara yol açacağı konusunda uyardığını söylüyor. Bu durumda Mallet, Osmanlı yöneticilerin, İngilizlere karşı kasti bir davranış içinde olmadıkları görüşündedir.

İngiltere ile ikili ilişkilerin kopması ise Osmanlı donanmasına ait olduğu söylenen gemilerin Odesa ve Karadeniz'deki diğer Rus limanlarına 29 Ekim'de bombalamaları ile gerçekleşmiştir. Mallet bu olayı anlatırken Sadrazam Said Halim Paşa'nın Rus elçisini görmeyi rahatsızlığını ileri sürerek kabul etmemesi, arkasından Fransız ve İngiliz elçileri de ısrar edince rahatsızlık bahanesini bir kenara bırakarak onları kabul etmek zorunda kalışını anlatıyor. Bunları anlatırken de sadrazamın savaş isteyen ve bunu gerçekleştiren parti üzerinde hiçbir etkisi olmamasına rağmen durumu düzeltmek adına adım atmaya çabalayışının üzerinde duruyor. Mısır bölgesine yapılan saldırıların önlenmesi ve Rusya'daki saldırıları engelleyecek şekilde Alman heyetlerinin ve bütün mürettebatıyla birlikte "Göben" zırhlısının uzaklaştırılmasıyla bu durumun telafi edilebileceği söyleniyor ama diğer yandan 3 devletin elçisi pasaportlarını geri istiyorlar. Mallet'in burada dikkat çektiği husus Alman heyetinin derhal uzaklaştıracağına dair herhangi bir ipucu veya söz verilmemesidir. Dahası, savaşı önlemek konusundaki kararlılık gösterilmesi için usulen bir Bakanlar Kurulu toplantısı düzenlenmiş ancak toplantı arasında savaş yanlısı olan İttihat ve Terakki Partisi üyeleri, Karadeniz'deki düşmanca hareketlerin ilkinin Ruslardan geldiğini belirten bir tebliğ yayınlarak ileri gitmedeki kararlılığını tasdik etmiştir. Mallet, 27 Ekim'in akşamında Boğaziçi'nde, İstanbul'daki Alman temsilcileri ile küçük bir Türk hizibin arasında hazırlanan komplonun neticesinde savaş hâlinin başlatıldığına, Enver Paşa'nın bundan kesin haberi olduğunu, Talat Bey'in de muhtemel suç ortağı olduğunu düşünüyor. Talat Paşa ise anılarında: **"Bu hadiseden daha önceden hiçbirimiz malumattar değildik. Fakat herkes gibi ben de Enver Paşa'nın haberi olduğuna kani idim..... Ben Enver Paşa'ya epeyce hücum ettimse de hiç haberi olmadığını yeminle temin etti. Hadise artık harbi bir emrivaki haline getirmişti..... Sadrazam bir karar vermek mecburiyetinde kaldı ve neticede harp haline geçmemizi tercih etti"**³² diyerek Mallet'in yazdıklarını tasdik etmektedir.

³⁰ EK, s.9.

³¹ Madaba, Ürdün topraklarında yer alan, Amman'ın güneyinde mozaikleriyle ünlü bir yerleşim birimidir.

³² Bkz. EK. s. 15; Tefik Çavdar, *Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.340.

Sonuç

İngiltere'nin 5 Kasım'da Osmanlı'ya resmen savaş ilan etmesine kadar geçen süreç, Mallet'in raporunda, şöyle anlatılıyor:³³ "Aslında İtilaf Devletleri, Boğazların Osmanlı'nın elinde olması sebebiyle, bu gücü elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını ve savaşa girmesini istemiştir. Buna mukabil, Osmanlı'nın istekleri kabul edilmemiştir."³⁴ Buna ilaveten Osmanlı'nın satın aldığı 2 savaş gemisine el konulması, Osmanlı'nın savaşa yönelik sürecini hızlandırmıştır.

Mallet'in raporunda, Osmanlı kabinesindeki iki gruptan söz ediliyor. Bunlar "askerî maceracılar"³⁵ olarak adlandırılan, ekonomik ve askerî yönden ülkeye büyük zararlar veren ve çıkacak bir savaştan medet uman maceracı topluluk, diğeri ise savaş yanlısı olmayan, İngiltere'ye karşı sempati duyan, İngiltere'nin Mısır da dâhil olmak üzere Osmanlı'nın çıkarlarına karşı olmayacağına inanan fakat elinde gücü olmayan gruptu. Mallet, Osmanlı'nın içeriden bu grup, dışarıdan ise Almanya tarafından adeta arkasından bu savaşa itildiği, gerek kendisi gerekse sadrazam tarafından da savaşa katılmamak için çaba sarf etmelerinden bahsetmiştir.

Mallet'in Grey'e yolladığı 22 Ağustos 1914 tarihli telgrafta³⁶ Osmanlı Hükümeti Alman subayları ve Goben ve Breslau mürettebatını ülkelerine geri gönderirse ticarî gemilerin sorunsuz olarak geçeceği bir geçit oluşturulacağı ve savaş sonrasında Osmanlı'nın hiçbir şekilde zarar görmeden sorunsuz çıkacağına dair yazılı teminat verileceğini belirttiğini de yazmıştır.

Yine Mallet'in Grey'e yolladığı 25 Eylül 1914 tarihli diğer bir telgrafta, Osmanlı sadrazamının kontrolü sağlamada zorluk çektiği, olayları görmezden gelmeye zorlandığı ve ülkede Alman özellikle de Avusturya elçilerinin teşvikiyle İngiltere'ye karşı artan düşmanlık eğiliminin yükseldiği rapor edilmiştir.³⁷ Böylece İngiliz elçi de Osmanlı'nın kendi istemese de ittifak ülkeleri tarafından İngiltere karşıtı olmak, dolayısıyla da savaşa girmek zorunda kalışına işaret etmiştir.

Savaş sonunda Mallet, Osmanlı'yı tarafsız tutmada başarısız olmakla suçlanmış, bu başarısızlığın en önemli nedeni olarak da Mallet'in 2 Ağustos'ta yapılan Osmanlı-Alman anlaşmasından habersiz oluşu gösterilmiştir. Ancak Heller'in yazdığı üzere 24 Ağustos 1917'de, The Times'da Mallet hakkında bir makale yayınlanmış, Mallet'in 16 Ağustos 1914'te, Türk hükümetinin İngilizlere karşı olduğu bilinmesine rağmen ılımlılarla çalışma talimatıyla İstanbul'a gönderildiğinden bahsedilmiş, Malletin görevinin durumu düzeltmek değil sadece dışişlerinin görüşünü bildirmek olduğundan bahsedilmiştir. Bu durumun Mallet'i öfkeliendirdiğinden

³³ Mallet, İngiltere adına Osmanlı'nın savaşa dâhil olmasına engel olmaya çalıştığını yazsa da İngiltere, Osmanlı'nın savaşa girmesinden sonra, Türkiye'yi parçalama politikasına hız verecektir.

³⁴ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.37; Osmanlı'nın istekleri; kapitülasyonların kaldırılması, Ege adalarının iade edilmesi ve Mısır konusunun çözümü; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yay., İstanbul 1999, s. 55. 9 Eylül 1914'te, Sadrazam Said Halim Paşa, 1 Ekim'den itibaren kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığını İstanbul'daki büyükelçilere bildirmiştir. Yabancılara verilmiş olan ayrıcalıkların kaldırılması Osmanlı'nın egemen bir devlet olmaya gidişini işaret ediyordu.

³⁵ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.36.

³⁶ Correspondence, *Events Leading To The Rupture Of Relations With Turkey*, Miscellaneous. No. 13 (1914), No. 28, s.9.

³⁷ Correspondence, *Events Leading To The Rupture Of Relations With Turkey*, Miscellaneous. No. 13 (1914), No. 94, s.53.

bahseden Heller, Mallet'in Osmanlı-Almanya anlaşmasından habersiz olması sebebiyle dışişlerini "yanılttığı" söylentisini şiddetle reddettiğini söylüyor. Mallet ise anlaşmayı bildiğinden söz ederken Goben ve Breslau'nun Tarabya'da günaşırı evinin önünden geçtiğini ve mürettebatın da silahları ateşe hazır olduğundan bahsetmiştir. Mallet, ayrıca Jön Türklere karşı çok fazla iyimser tavırda olmakla ve onların niyetlerini tam okuyamamakla suçlanmıştır. Onların gerçek niyetlerinin Almanya ittifakına destek vermeleri ile ortaya çıkmasıyla Mallet'in Jön Türk-İngiliz ilişkilerinin ihtilalden beri çok daha iyi olduğu değerlendirmesinin yanlış ve yanıltıcı olduğu iddia edilmiştir.³⁸

Heller, Mallet'in, en son ana kadar ümidini muhafaza ettiğini, esas suçlanması gerekenin bu gemilerin Çanakkale'den kaçmasını önlemede başarısız olanlar olduğunu söylediğini yazmıştır.³⁹

Mallet'in büyükelçiliği döneminde Jön Türklere ilişkide oldukça başarılı olduğu hatta savaş arifesinde Türk-İngiliz ilişkilerinin geçmişte hiç olmadığı kadar sağlıklı olduğu yazılmıştır.⁴⁰ Buna örnek olarak Mahmut Şevket Paşa'nın Haziran 1913'te suikastinden ve Mallet'in elçi olarak atanmasından sonra ittihatçiler ondan askerî ateşe Tyrrell ve elçiliğın baştercümanı Fitzmaurice'in suikast komplosundaki rolleri nedeniyle ülkelerine göndermesini rica etmesi ve bu ricanın hızla yerine getirilmesi gösterilebilir.⁴¹

Sonuç olarak sözü edilen rapor, telgraflar ve ilgili makalelerden de görüleceği üzere, İngiltere ve dolayısıyla Mallet, yeteri kadar Osmanlı devletine destek vermiş olsa idiler Osmanlı bu savaşa girmeyebilirdi. Osmanlı'yı savaşa götüren sadece Alman hayranlığı ve ittifakı değil İngilizlerin samimi olmayan çabaları olduğu söylenebilir.

³⁸ Heller, *a.g.m.*, s.4-5.

³⁹ Heller, *a.g.m.*, s.36.

⁴⁰ Ahmad, *a.g.m.*, s.324.

⁴¹ Ahmad, *a.g.m.*, s. 313-14.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yay., İstanbul 1999.
- _____, "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908–1914", *Middle Eastern Studies*, Taylor & Francis, Ltd., Vol. 2, No. 4, July 1966.
- Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914*, Cambridge University Press, New York 2008.
- _____, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşıma Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yay., Ankara 14. Baskı.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.3, Kısım 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Güvenç, Serhat, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yolda Osmanlıların Drednot Düşleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- _____, *Drednot Ateşi ve Osmanlı Devleti - Reşadiye ve Sultan Osman Savaş Gemilerinin Öyküsü*, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2005.
- Fay, Sidney Bradshaw, *The Origins of the World War, Vol. 1*, Mac Millan, New York 1950.
- Heller, Joseph, "Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War", *Middle Eastern Studies*, Taylor & Francis, Ltd., Vol. 12, No. 1, January 1976.
- Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978.
- McNeill, William H, *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2008.
- Miscellaneous, No. 13 (1914), Correspondence, *Events Leading To The Rupture Of Relations With Turkey*.
- Miscellaneous, No. 14 (1914), Despatch, Summarizing Events *Leading Up To Rupture Of Relations With Turkey And Reply Theroto*, Çev. Meral Balci.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Alkım Yay., İstanbul 2005.
- Satan, Ali, *100 Soruda 1. Dünya Savaşı*, Rumuz Yay., İstanbul 2014.
- Şimşir, Bilal N, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yay., Ankara 2008.
- Yalçın, Durmuş ve Diğerleri, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

EK I: Türkiye ile İlişkilerin Kopma Noktasına Gelmesine Sebebiyet Veren Olayların Bir Özeti Olarak Konstantinopolis'te Bulunan Majestelerinin Büyükelçiliğinden Gönderilmiş Olup Ayrıca Bir Cevap Niteliği Taşımaktadır. (Aralık 1914, Londra)
Muhtelif Hükümler, No: 13 (1914)"ün devamıdır: Cd. 7628.]

Efendim,

Londra, 20 Kasım 1924

1 Kasım tarihinde Konstantinopolis'ten ayrılışımın öncesinde ve ayrılışım esnasında vuku bulan olaylarla ilgili olarak size haber vermektan onur duyuyorum. 16 Ağustos'ta görevime döndüğüm gün, yani Avrupada savaşınnın patlak vermesinden iki hafta sonra, artık vaziyet belli olmaya başlamıştı; yani Türkiye, er ya da geç Almanya'nın müttefiki olarak savaşa katılacaktı. Tamamen Almanların elinde olan Enver Paşa'nın başkomutanlığı altında olan Osmanlı Ordusu seferber edildi ve Hükümet tarafsızlığını koruma niyetinde olduğuna yönelik açıklamada bulunmuş olmasına rağmen, bu yönde bir tutarlılık ve kararlılık gösterecek adımlar atmadı. Aksine, Alman savaş gemileri Goeben ve Breslau'nun 10 Ağustos günü Çanakkale Boğazı'na kabul edilmesiyle tarafsızlık kurallarını tehlikeye attılar. Bunun ardından yaşanan olaylar ise benim ve Fransız ve Rus meslektaşlarımla birlikte o dönemdeki Sadrazam ve Bakanlara sürekli olarak empoze etmeye çalıştığımız düşüncelerimizi doğrular şekilde gelişti; yani içinde Alman paşası ve mürettebatını bulduran Alman savaş gemileri ve Alman Hükümeti kendileri için uygun olduğu belirli bir zamanda Türk Hükümeti'ne dayatma yapabilecek konuma sahiplerdi.

Sadrazam söz konusu olduğunda, bütün uyarılar kulak arkası edildi. Ekselanslarının kendisinin karşı olduğu ve bütün Hükümetin onayını almayan gelişmeleri kontrol edemediğini kabul etmiyordu. Görüşünde samimi ve içten olması muhtemeldi ama konumunun istikrarsız olduğunun ve Enver Paşa ve askeri makamların ilkelerine karşı bir adım atmasının kendisini yok etmek anlamına geldiğinin de farkındaydı. Eğer Doğu sorununun yükselmesini de kapsayan pek çok ve karmaşık sorunlarla birlikte, Türkiye'nin savaşa dâhil olmasını engelleyemezlerse, bu olay bütün işleri karıştırıp bardağı taşıracaktı. Bu durum, Müttefik güçlerin mümkün olduğunca erteleme ilkelerinin aksine olacaktı. Böylelikle benim ve daima mükemmelen bir uyum içinde hareket ettiğim Fransız ve Rus meslektaşlarımla birlikte ister istemez bir protestoyla ve Alman oyunlarını saf dışarı bırakıp yenmek için yapılacak uğraşlarla sınırlandırılacaktı.

Uzunca hazırlanmış bir politikanın gereğince, en büyük baskı Almanya tarafından Türkiye'nin savaşa girmesi için yapılan baskıydı. Avrupada Alman başarısı kesin gözıyla bakılan bir şeydi. Önerildiği üzere, Rusyada Türkiye'ye yönelik ebedi tehdit, tam zamanında gerçekleşen Almanya ve Avusturya ittifakıyla engellenmiş oldu. İmparatorluk için Mısır geri alınabilirdi. Hıristiyanlık dininin kurallarından yakındığı bilinen Hindistan ve diğer Müslüman ülkeler, Konstantinopolis Halifeliği için var olan sonsuz olasılıkların bir kıvılcımı olarak alevlenebilirdi. Almanya, Batı'nın en büyük Gücü olarak savaştan çıkacak olursa, Türkiye de Doğu'nun en büyük gücü olarak çıkabilirdi. Bütün bunlar Almanların yanlış betimlemelerinin bir ürünüydü. Sözde-Napolyon

ideali, siyasi Panislamizm ve Alman birliklerin üstünlükleri düşüncesiyle yönlendirilen Enver Paşa'nın Alman ittifakının ilk güçlü yandaşı olduğu ortak bir karardı. Ancak diğer meslektaşlarının ve Bakanlık haricinde kalıp yönlendiren diğer şahısların kendisinin görüşüne nasıl katıldığı konusunda henüz bir netlik yoktu; ancak Sultan'ın, Veliahdın, Sadrazam'ın, Cavid Bey'in, Bakanların çoğunluğunun, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin büyük bir kısmının müttetiklerle savaş gibi böylesine umutsuz bir maceraya karşıt olduğu kesin kabul edilebilirdi. Kabinedeki en güçlü sivil ve Komite liderleri arasında en öne çıkan Talat Bey'in en sonunda savaş tarafının kaderine ne zaman ortak olduğu tam olarak tespit edilemiyor. En başından beri onlara yakınlık gösteriyordu kuşkusuz, ama önceki aşamalarda gerçekten rol aldığı bölüm bir muamma. Bir süre için, orta yol bulmaya çalışarak, Avrupa savaşının sonucunun ne olacağının daha açık olduğu o ana kadar kararı erteleme mükün olabileceğini düşünmüş olabileceğini tasarruf etmek için sebeplerim var. Türkiye'nin Almanlara bağlılığı karşılığında zaman kazanmak ve güvenliğini sağlamak konusunda endişeli olabilirdi. Zira sözlerden daha somut bir şeye gerekiyordu. Bunlar çoğu zaman makul ölçüde sunulmuş olabilir, ama bir form halinde sunulup sunulmadıklarından emin değilim, eğer öyleyse bağlayıcı oldukları düşünülebilir. Fakat Talat Bey'in bütün tereddütleri geçip gitmişti. Bu ağustos ayında, yani krizin patlak vermesinden üç hafta önce, savaşa sebep olacak gizli anlaşmaya kesinlikle katılmıştı.

Bakanlar bireysel olarak ya da diğerleri ne düşünürse düşünsün, Türk Hükümeti kendisini Almanların etkisinden kurtarıp özgür kılmak ya da ilerleyişi engellemek için herhangi bir çaba sarf etmedi. Aksine, iki Alman gemisinin gelişiyile kurulan malzeme ambarının güçlendirilmesine izin verildi. Bu gemilerin Alman kontrolü altında kalmasının yanı sıra, güçlü bir Alman unsuru olan Alman filosundan geriye kalanların içine dâhil edildi. İngiliz Denizcilik Bakanlığı'nın emriyle güçsüzleştirilen İngiliz savaş gemisi heyeti Majestelerinin Hükümeti tarafından yeniden çağrılmadan bile önce, Alman filosu güçlüydü. Çok sayıda Alman, Çanakkale Boğazı ve Boğaziçi kalelerinde ve diğer önemli noktalarda görevlendirilmek üzere mümkün olduğunca gösterişsiz bir şekilde Almanyadan getirtildi. En önemlileri "Corcovado" ve "General" yani haberleşme aracı taşıyan birçok Alman ticari gemisi, iletişimin temeli ve aslında Alman Kara Deniz Filosuna dönüşmüş olan gemilere yardımcı olarak işlev gördü. Alman Genelkurmay Başkanı ile yapılacak gizli ve özel görüşmeler savaşın patlak verdiği zamanda Tarabyada bulunan Alman Konsolosluğu'nun hemen karşısında demirlenmiş "Corcovado" adlı kablosuz cihazla yapılıyordu. Bu araç, bu değerlendirme yazısında odaklanılan dönem boyunca benim, Fransız ve Rus arkadaşlarımla acil temsilcileri için de sıklıkla kullanılmıştır.

Diğer Alman gemileri de yolculuklarını kolaylaştırıp çabuklaştırmak ve aynı zamanda gerçek kimliklerini gizlemek için limandayken Türk bayrağıyla diledikleri gibi oynadılar, ayrıca Alman Hükümetini ve onların gemilerini kullanmak için gerekli malzemeleri istemek amacıyla Alman Başkonsolosluğu'nda bir bölüm oluşturuldu. Bütün bunlar, egemenliklerine yönelik aralıksız müdahaleleri sıcak karşılama da kayıtsız bir tavır sergileyen müşfik Türk hükümeti tarafından hoş görülüyordu.

Kara üzerinde ise Alman askeri heyetine ait subaylar hazır ve nazır bir şekilde etkinlik gösteriyordu. Harbiye Nezareti'ndeki üstünlükleri, askeri guruplarla aralarında var olan yakın

işbirliğiyle birleşince zaten güçlü olan konumlarını iyice sağlamlaştırmalarını kolaylaştırdı. Kendi milliyetlerinin daha az akredite edilmiş acenteleriyle müştereken hareket ederken, Mısır'ı doğrudan tehdit eden ve ciddi bir şekilde kafayı meşgul eden ve benim sitemlerinin ana konusunu oluşturan Suriye'deki askeri hazırlıkların ana organizatörlüğünü üstleniyorlardı.

Bütün bu hazırlıkların ispatı günden güne daha ikna edici bir hale dönüştü. Enver Paşa'nın özel memurları sınır bölgesinde Bedevilere rüşvet vererek ve onları örgütleyerek bekliyorlardı. Savaşa ait depolar güneye gönderildi ve muvazzaf birliklerin müfrezeleri Refah'ta görevlendirildi; bu arada Suriye ve Musul kolorduları kısa bir zaman içinde güneye hareket etmek için hazır konumda bekliyorlardı. Suriye toprakları, o bölgede yaşayan yerli amirleri rüşvetle kandırmaları için kendilerine büyük meblağlarda para sağlanan Alman subaylarıyla doluydu. Alman hazırlıklarının bütünlüğünün bir örnekleme olarak, aldığım güvenilir bilgiye dayanarak şunu söyleyebilirim ki İngiliz Hint birlikleri gibi görünmek için Halep'te Hint askeri uniformalarının yapılması için gerekli hesaplamaları yapma emri verildi. Merkezi Hükümet tarafından yöneltilen talimatlar uyarınca, Suriye kıyı şeridinde bulunan yerleşim yerlerindeki sivil makamlar, bütün arşivlerini ve peşin paralarını şehrin iç kısımlarına götürdüler; ayrıca Müslüman aileler İngiliz filolarının bombardımanın sonuçlarından kaçmak için burayı terk etmeleri yönünde ikaz aldılar. Hidiv kendisi de bu gizli anlaşmaya bir taraftı. Bütün düzenlemeler aslında onun sınır ötesinde kazanacağı askeri zaferle varlığını ortaya koyması için Alman Başkonsolosluğu ile yapılmıştı. "Goeben" ve "Breslau'nun varışının ardından Osmanlı Devleti'nin askeri kuvvetleri üzerindeki kontrolü yeniden ele geçirmesi her ne kadar zor olursa olsun, basın, camilerde verilen vaizler ve broşürçüler aracılığıyla yapılan cesaretlendirmelerle varlığını sürdüren sinsi mücadele açıkça ortaya koyuyor ki devletin en güçlü üyeleri de İngiliz karşıtı hareketi onaylıyordu. Talat Bey ve Cemal Paşa'nın esin kaynağı olduğu Büyük Britanya'ya karşıt anlaşmaların gerçek belgeleri elimde gerçekten mevcut. Almanya'nın lehine kamuoyu oluşturmak ve onları müttefik devletlerin aleyhine kışkırtmak için kullanılacak her bir araç, suç ortağı olarak ve çoğu zaman da Türk yetkililerin işbirliğiyle işe koyuldu. Konstantinopol'deki bütün Türk gazeteleri Almanların yayın organı oldu; Almanya'nın ya da Avusturya'nın gerçek ya da hayali her başarısını yücelterek göklere çıkartıyorlardı; itilaf devletleri için olumlu olabilecek her şeyi de mümkün olduğu kadar azaltıyorlardı. Bir önceki gönderiyeye iliştilenler, daha yozlaşmış ve ölçsüz olanlardan bazılarının Birleşik Krallık'a yönelik saldırılarındaki küfürbazlığın derinliğini ve neredeyse sınırsız olan güçlerini kullanırken basının sansürlerinin oransızca nasıl hüküm verdiğini göstermiş olacak. İlerdeki gazeteler de Alman yanlısı olma konusunda daha az istekli değillerdi; gerçekte Dahiliye Nazırlığı tarafından işletilen yarı resmi telgraf acentesi, Alman propagandasının emrine hazır bulunuyordu. Bu acenteler aracılığıyla sınırsız kullanım, Türkiye'de diğer Avrupa Güçlerinden ayrı olarak Birleşik Krallık'a karşı tek somut ve önemli ihtilafından, yani "Sultan Osman"ın ve "Reşadiye"nin Avrupa savaşının başındaki el konulmasından oluşuyordu. Daha eski ve önemi daha az olan diğer ihtilaflar unutuldu; Birleşik Krallık'ın ve Krallık'ın müttefiklerinin ithamı, yalnızca Türkiye'nin değil, tüm İslam âleminin düşmanı gibi gösterilmek üzere tasarlanmış uydurma ve çarpıtılmış gerçeklerle tamamlandı. Özellikle ekimin son iki haftasında ikinci tür saldırılar sıklaştı; kuşkusuz bu saldırılarda doğrudan Almanya'dan ilham alınıyordu. Sadrazam'a ve Talat Bey'e hem sözlü hem de yazılı olarak sunduğum beyanlarımın, bu kampanyayı denetleme

konusunda geçici bir etkisi bile olmadı.

Türkiye'yi Avrupa savaşına dâhil etme arayışında bulunanların, donanımlı olmalarına ve desteklenmelerine rağmen bu kadar uzun zamandır bu emellerine ulaşamamaları garip görünebilir. Bunun birçok sebebi var. Daha önce belirttiğim üzere, meseleye dâhil olmalarına karşın görüşlerini güçlendirecek materyal olanakları bulunmayan kişileri barındıran ve tarafsızlığı savunan parti kolayca göz ardı edilemedi. Çeşitli noktalardan hangilerine ulaşmış olurlarsa olsunlar, bu kişilerin fikirleri daha az sofistike ve açıkça ifadesi pek mümkün olmayan birkaç kanaate denk geldi ve her ne kadar İngiltere'nin "Sultan Osman" ve "Reşadiye"nin teslimini önlemek amacıyla gerçekleştirdiği hareketle yara alsada İngiltere ve Fransa'yla savaşa razı edemedi. 22 Eylül tarihli gönderimde, benimle yaptığı bir görüşmede bu hissi bizzat Sultan'ın dürüstlük ve kesin olarak dile getirdiğini bildirme onuruna sahip oldum. Sadrazam'ın tarafsızlık lehine olan etkisini yerine getirdiğine yönelik bir şüphe bulunmamalıdır. Yahudi hususunu yansıttığı için tarafsızlık lehine olan etkisi önemli olan ve Türkiye'nin hâlihazırda iflas ettiği, müttefiklerle savaşa girme yükünü kaldıracak pozisyonda olmadığı gerçeğiyle desteklenen barış yanlısı savlara sahip olan Maliye Nazırı Cavid Bey, sonlara doğru Alman planının yerine getirilmesinde o kadar aşılması zor bir engel haline geldi ki Berlinden talimatlar gönderilerek istifaya zorlandı.

Bir kez daha önde gelen birçok Türk, Almanya'nın sonsuz başarısına son derece ikna oldu ama Türklerin bu güveni, savaşın iki ana harekât alanındaki gerçek gidişat yüzünden biraz alt üst oldu; daha düşünceli olanlar, Almanya'nın galip gelmesi durumunda dahi sonucun Almanya'nın yanında savaşan Osmanlı Devleti'ne herhangi bir avantaj sağlamayacağını fark ettiler. Almanlarinsa, söylediğim gibi, her an Türkiye'yi onlarla birlikte hücumla zorlayabileceği doğrudur; ama hiçbir ikna şekli fayda etmediği için Türkiye'yi zorlamaları açıkçası politik olmazdı. Pan-İslamcı Almanya yanlıları, Hükümdar'ı İslam'ın umudu olarak övdüler ve bazı yerlerde sofulara onun gerçek bir inanandan farklı olmadığı öğretildi. Goeben'in silahlarını kullanarak Sultan-Halife'yi zorlamak amacıyla İngiltere, Rusya ve Fransa'nın çökmesi için İslam Dünyası'nı ateşe vermeyi umdular. Buna en son çare olarak başvurulacağı açıktı. Almanların planlarını gerçekleştirmelerini en çok geciktiren, benim. Fransız ve Rus meslektaşlarımızın komplonun asıl niteliğini İslam dünyasına gösterene kadar krizin süresini uzatmamızı sağlayan faktör, tarafları birbirine düşürerek uzun vadede daha kazançlı çıkma umudunda olan Türk devlet adamlarının her şeyi ertelemelerine sebep olan kalıtsal eğilimleriydi.

Bizim lehimize olasılıklar az olsa dahi, Fransız ve Rus meslektaşlarımızla birlikte görevimin, anlaşılması zor bir şekilde barışın muhafazası için gayret veren tüm güçleri mümkün olan bütün yollarla destelemek ve teşvik etmek olduğu açıktı. Bu politika, ilişkilerin kopmasına meydan hazırlanmasını kolaylaştıracak şekilde, sıradan şartlarda daha fazla yakınma ve haklarımızın korunmasını gerektiren Osmanlı Hükümeti tarafından eylemlerin kabulünü kapsadıysa, müttefiklerin sergilediği sabır, elde edilen sonuçlarla doğrulandı. Savaşı engellemede başarısız olursa da, asıl öneme sahip iki amaç savaşın başlamasını erteleyerek kazanıldı. Diğer taraftan, müttefik Güçler artık sorunu daha yetkili bir biçimde ele alacak konumdadır; öte yandan Almanya elindeki tüm kozları göstermeye ve Türk Kabinesinin birçoğundan bağımsız olarak hareket etmeye zorlandı.

Savaşın ana harekât alanında yaşanan olayların stresi altında olan Almanya, Yakın Doğu'da bir şaşırtmaca sağlamak hususunun hayati gerekliliği sebebiyle Türklerin üzerindeki baskıyı yoğunlaştırmak zorunda kaldı. Ekimin ilk üç haftası boyunca, Almanya baskısı başka bir hal aldı ve Konstantinapol'e yapılan ithalatla tartıya yeni bir ağırlık daha eklendi; her seferinde gizlilikle büyük miktarlardaki külçeler Alman Büyükelçiliği'ne sevk edildi ve Deutsche Bank'a askeri gözetim altında teslim edildi. Toplam miktarın yaklaşık 4.000.000/ olduğu tahmin edildi. Bu meblağ, Alman ordusunun ve donanma birliklerinin bakımı için gerekenden çok daha fazlaydı; Almanlar ve içinde Enver Paşa, Talat Bey ve Cemal Paşa'nın bulunduğu bir grup Nazır arasında, finansal tedarik belirtilen rakama erişir erişmez Türkiye'nin savaş ilan edeceğine dair nihai bir anlaşmaya varıldığına inanmaktayım. Elde ettiğim bilgilere göre, ekimin üçüncü haftasının ortasında suç ortaklığı veya istifa seçenekleri sunulmak üzere Sadrazamla yüz yüze gelinmesi yönünde karar alındığında bir dönüm noktasına ulaşıldı. Rusya'nın Vistula'daki başarıları veya başka bir belirsiz sebep nedeniyle bu plan yerine getirilmedi.

Ekimin ilk üç haftasının tam öyküsü ne olursa olsun, söz konusu ayın ya tam 26'sında veya 26'sı civarında Alman komplocular, o güne kadar kullandıklarından daha şiddetli önlemlerle hızın artırılması gerektiğini ve Sadrazam'la Türk Hükümetini kendi fikirleriyle ikna edip savaş ilan etmeleri için onları kandırma çabalarının faydasız olacağını fark ettiler. O gün öğle vakti, Komite liderleri, Enver Paşa'nın da aralarında bulunduğu önemli bir toplantı düzenleyerek Meclis Başkanı Halil Bey'i özel bir görev için Berlin'e gönderme kararı aldı. Bu karar, Barış yanlısı parti için kısmi bir zafer olarak ve ya yalnızca geciktirme elde etmek ya da Almanyadan daha somut teklifler almayı garantilemek amacıyla zaman kazanmak için uygulanacak yeni bir teşebbüs olarak görüldü. Öyle ya da böyle, Halil Bey görevi için Almanyaya gitmedi; görevden vazgeçilmesi hususunun Konstantinopolis'te bulunan Alman temsilciden alınan ve her zamankinden daha açık olan bir istihbarata dayandığına inanılıyor. Konstantinapol genel olarak kendini dört günlük Bayram sonrasına kadar hiçbir şeyin olmayacağı fikriyle rahatlatırken, 30 Ekim'den sonra çok mühim iki olay meydana geldi.

29 Ekim sabahında Mısır'dan, Magdaba kuyularını istila eden ve Süveyş Kanalı'na saldırmayı amaçlayan 2.000 adet silahlı Bedevinin, Sina yarımadasına baskın yapacağı istihbaratını aldım. Bu haberi alır almaz, Sadrazam'ın Yalısına gitmek ve yurt dışı seferi harekâtının bir an önce çekilmemesi halinde doğacak ciddi sonuçlardan kendisini haberdar etmek üzere yola koyuldum. Majesteleri söz konusu istihbaratı şaşkınlıkla karşıladı. İstihbarat bilgisini kesin olarak reddetti ve gerçekten durumun belirtildiği gibi olması halinde istila eden tarafın geri çekilmesi için anında emir vereceğine dair bana onur sözü verdi. Bir kez daha, Hükümetin Birleşik Krallık'la savaşmak niyetinin olmadığına beni temin etti. Hükümette bulunan bir üyenin böyle bir harekâtı tasarlamasının imkânsız olduğunu söyledi ve bu tarz bir şeyin, ancak sorumsuz Bedeviler tarafından yapılan yağmanın sonucunda meydana gelebileceği hususunda emin olduğunu belirtti. Majestelerine, kendisini kandırdığını düşündüğümü söyledim. Kendisine, benzeri garantiler verdiği çeşitli durumları ve önceki durumlarda verdiği talimatların olumsuz sonuçlarını hatırlattım. Kendisini, kendisinin ve barış yanlısı arkadaşlarının haberdar olduğum komploya karşı ciddi bir duruş sergilemeye hazır olmamaları halinde pek fazla ertelenemeyecek

olan bir krizin Osmanlı Devleti'ne getireceği ve telafisi olmayan bir şekilde devleti genel savaşa dâhil edecek talihsiz sonuçlar konusunda uyardım. Sadrazam'la yaptığım diğer görüşmelerde olduğu gibi bu görüşmede de, talihsiz tecrübelerine rağmen, gerçekleri fark etmedeki ve kanaati görmek için gözünü açmadaki yetersizliğiyle gerçekten ciddi bir kriz esnasında yetkisini etkili bir şekilde kullanabilmesinden etkilendim.

Büyük önem taşıyan ikinci olay, Odesa ve Karadeniz'deki diğer Rus limanlarına aynı günün, 29 Ekim, sabahında yapılan saldırıydı. Artık kesinleştiği üzere, söz konusu saldırıların asıl emrini 27 Ekim'in akşamında veren Alman amiral idi; fakat Başkonsolos Roberts'ın Odesa'ya yapılacak yağmanın haberini doğrudan tarafıma telgrafla verdiği 29 Ekim'in öğle vaktinde, bunlar vuku bulduğunda, Rus ve Fransız meslektaşlarım ve ben her şeyin çoktan tasarlandığını, uzun zamandır korktuğumuz ve bertaraf etmeye çabaladığımız krizin meydana geldiğini fark ettik. Haberi alır almaz M. Bompard ve ben M. De Giers'i aradık ve Alman donanması ve askeri heyetlerle ilişkinin koparılması veya ihraç edilmesi alternatifleriyle Babıali'yle yüzleşmek üzere ilgili Hükümetlerimizden yetki istemeye karar verdik. Ancak ayın 30'unun sabahında Rus meslektaşımın, derhal pasaportunu istemesi yönünde Hükümetinden talimat aldığını öğrendim. Meslektaşım, Sadrazamdan bir görüşme talep ettiyse de Majesteleri kırıklığı olduğundan görüşmeyi bir sonraki güne ertelemelerini rica etmiş. Rus meslektaşım, talimatları kati olduğundan, Sadrazam'a pasaportlarını istediğini belirten bir not yazmak zorunda kalmış; müttefik Güçlerin Büyükelçilerinin Konstantinapol'den aynı zamanda ayrılmalarını çoktan tasarlamış olduğunu düşündüğüm talimatlara göre hareket eden ben ve Fransız arkadaşım, Türklerin savaş ilan etmesi veya düşmanca bir hoşgörüsüz hareket sebebiyle herhangi biri pasaportlarını istemeye mecbur kalırsa diye, daha fazla ertelemeyen Sadrazam'a yazıp bu talimatları yerine getirmemizi sağlaması için sırayla görüşme talep ettik. Majestelerinin kırıklığı sebebiyle, o gün görüşmeye alınmayı beklemiyorduk; ama birkaç saat sonra Sadrazam bizi görmekten memnun olacağı haberini yollayıp günün başında belirttiği mazerete rağmen, Rus Büyükelçisiyle öğleden sonra görüştü. Sadrazam'la yaptığım görüşme M. De Giers'inkiyle kısmen örtüştü ve M. Bompard'inkinden önce gerçekleşti. Görüşmenin tasviri sancılıydı. Majesteleri, ilişkilerin kopmasına neden olan olaylara yönelik bir bilgisi veya bu olaylarla bir alakası olmadığını iddia ederken ki içtenliğiyle beni ikna etti ve durumun artık telafi edilemez olduğuna inanmamı rica etti. Vaat vermek için artık çok geç olduğu yanıtını verdim. Döndüğümden beri neredeyse her görüşmemizde Majestelerine gerçekleşeceğini tahmin ettiğimi belirttiğim kriz gerçekten meydana geldi ve Mısır bölgesine yapılan girişimlerin tekrarlanmasını ve Rusya'daki saldırıları önleyecek şekilde Alman heyetlerinin uzaklaştırılmasıyla yeterli bir memnuniyet sağlanmaması halinde müttefiklerle yapılacak savaş kaçınılmazdı. Rus meslektaşım halihazırda pasaportlarını talep etmişti ve ben de aldığım talimatlar gereğince onunla aynı yolu izledim. Sadrazam Savaş yanlısı partinin kendi bilgisi ve rızası olmadan yaptığı şeyi hemen telafi edeceğini söyleyerek yine itirazda bulundu. Elinde bulunan olanaklara yönelik kuşkuma cevaben, zaferi sağlayacak manevi gücün yanında olduğunu ve sonuna kadar savaşaacağını söyledi. Alman heyetini derhal uzaklaştıracağına dair herhangi bir ipucu gerçekten vermedi; ama o akşam kendi evinde arkadaşlarını, müttefik Güçlerle savaşı önlemek konusundaki kararlılığını desteklemeye davet edeceği bir Bakanlar Kurulu toplantısı olacağı bilgisini verdi.

Bakanlar Kurulu usulen toplandı ve Sadrazam'ın tahmin ettiği üzere Nazırlar, barış lehine güçlü bir söylemde bulunan Sadrazam'ı destekledi ve bu Cavid Bey tarafından da desteklendi. Sultan'ın Nazırlarının Divan Sarayında oy kullanmaktan ötesini yapmadaki güçsüzlükleri ortadaydı. Alman donanma memurlarının uzaklaştırılması meselesi tartışıldı ama bu yönde bir karar alınmadı ve hiçbir Nazır, askeri heyetin ülke dışına çıkarılmasını önermeye teşebbüs etmedi. Toplantı arasında Savaş yanlısı parti, Karadeniz'deki düşmanca hareketlerin ilkinin Ruslardan geldiğini belirten bir tebliğ yayımlayarak ileri gitmedeki azmini tasdik etti. Gerçeği yansıtmayan bu açıklamayla, halkın çoğunu kandırmayı başardı. Nazırlardan hangisinin Alman amiralin askeri darbesini önceden bildiğini kanıtla ortaya çıkarmak mümkün değil ama Enver Paşa'nın darbeden haberi olduğuna kesin gözüyle bakılabilir ve Talat Bey'in de suç ortağı olması hayli muhtemel. Rus provokasyon öyküsü akla yalnızca sonradan gelen bir düşünceydi ve Rus Hükümetinin resmi bildirisi bu düşünceyi çürütmek için yeterli olmazsa, savaş halini başlatmak için verilen emirlerin 27 Ekim'in akşamında Boğaz'ın girişinde verildiğine dair, Konstantinapol'deki Alman temsilcileri ile küçük ve ahlaksız bir Türk hizibin arasındaki hazırlanan komplonun neticesinde, bağımsız kanıt sunabilirim.

Rus meslektaşım, 31 Ekim'in akşamında olaysız bir şekilde Konstantinapol'den ayrıldı. Benim gidişim de nihayetinde bir sonraki akşam olacak şekilde ayarlandı ve Dedeagaç'a gitmek üzere altmış memurdan oluşan personelim ve onların aileleri eşliğinde yola çıktığımda, Türk Hükümetinin hizmetinde çalışan İngiliz müşavirlerle başka bazı İngiliz şahıslar da benimle beraber yolculuk etti. Fransız meslektaşım ve personeli de aynı trenle gitti. Askeri yetkililerin kasti olarak son anda daha önce kalkan ve bana yer ayrılmış olan bir trenle yola çıkmış olması gereken çok sayıdaki İngiliz ve Fransız şahısın gidişine izin vermeyi reddetmesi sebebiyle tren istasyonu birkaç saat boyunca tarifsiz bir karışıklığa ve telaşa sahne oldu.

Benim ve Fransız Büyükelçinin itirazları göz ardı edildi ve uzun süreli tartışmanın sonucunda tanıdık şahısların bir sonraki günkü gidişlerini temin etmek için tüm etkisini kullanmayı göze alan Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisine tüm meseleleri bırakmayı kararlaştırdık. Babıali'nin "sous-chef de protocole"ü ve Hariciye Nazırlığının "chef de cabinet particulier"ı M. Bompard'la bana tren istasyonunda veda etmek üzere gönderilirken Nazırlığın Politika Bölümünden iki Katip hudut bölgesine kadar bize eşlik etti.

Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Morgenthau'dan aldığım yardımı ne kadar anlatsam az kalır. Büyükelçi'nin benim ve personelim adına sunduğu çok değerli yardımı ve yorulmak bilmez çabaları olmasaydı, son iki gün boyunca yaşanan özellikle durumun anormalliğinden kaynaklanan zorluklar tahmin edilmeyecek boyutlarda olurdu. Yalnızca Sayın Morgenthau'ya değil, Birleşik Devletler Elçiliği'nin tüm üyelerine çok borçluyuz. Tamamen onların emekleri sayesinde yola çıkacağım gece tren istasyonunda durdurulan İngiliz ve Fransız şahısların ertesi akşam gitmesine izin verildi.

Sonuç kısmına geçmeden önce, tüm bu sıkıntılı süre boyunca hem Konstantinapol'de hem de diğer beldelerde İngiliz zümresi tarafından sergilenen ve mutluluk veren cesarete yönelik hissimi bildirmek isterim. İçlerinden birçoğu Türkiye'deki durumun istikrarsızlığından dolayı

çalışırken ciddi derecede sıkıntı çektiler. Çoğu ağustostan beri anlaşılmaz şekilde ihtiyari bir biçimde yürütülen askeri talepler sebebiyle ağır derecede ve daha doğrudan sıkıntılar çekti. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla hepsi kendini, şimdiye kadar kişileri ve yabancıların mallarını kapris ve adaletsizliğe karşı güvence altına almış olan laik imtiyazlardan bir anda yoksun kalmış halde buldu. Fakat her biri bu güçlükleri mantıklı ve sağlam bir metanetle karşıladı.

Görevime döndükten kısa bir süre sonra, tavsiye için bana müracaat eden İngiliz şahıslara, fırsat sunulduğunda, ülkede kalmaları için belirli bir sebebi olmayan aile üyelerini yurda göndermeyi önerdim. Sonbaharda belirli miktarda kişi ayrıldı, sonrasında da birçok kişi gitti. Kalmayı tercih edenler veya gidecek durumda olmayanlar, Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi'nin koruma altında bulunuyor. Bağdat'taki İngiliz zümresine gelince, Ekim başında Bağdat'ta geçici olarak vekalet eden İngiliz başkonsolosu, ayrılmak isteyen İngiliz şahısların buldukları sahile gemi yollaması yönünde talimat verdim. Çok sayıdaki İngiliz ve İngiliz-Hint şahıslar bu fırsattan fayda gördü.

Personelimin genç üyelerinin yanı sıra Sayın Ovey, Lord Gerald Wellesley, Sayın Charles Lister, Sayın Thomas, Sayın Wilson, Sayın Astell ve Majestelerinin Elçiliğinde Arşiv Memuru olan Sayın Fuller tarafından Arşiv Dairesindeki görevlerindeki performanslarıyla gösterdikleri hamiyetin yanında, Çeviri Ofisi ve başkonsolosluk üyelerinin becerikli ve itinalı işlerine dikkatinizi çekmeden bu raporu sonlandıramayacağım.

Hâkim Cator, Majestelerinin Elçiliğinde Papaz olan Saygıdeğer Canon Whitehouse, Majestelerinin Elçiliğinde Hekim olan Dr. Clemow ve Ticaret Ataşesi Sayın Weakly tarafından Arşiv Dairesi'ne nazikçe sunulan gönüllü yardımlarla büyük ölçüde desteklendi. Majestelerinin Elçiliğinde Askeri Ataşe olan ve askeri hazırlıklara ilişkin bilgileri genellikle büyük zorluklarla elde edilen Yarbay Cunliffe Owen'ın yaptığı işe değinmek bile yeterli olacaktır.

Tüm kriz sürecinde Osmanlı Devleti'nin her yerinde bulunan Majestelerinin konsolosluk memurlarının tutumuna olan büyük takdirimi de belirtmek isterim. Her biri çoğu zaman zorlu olan görevlerini hamiyetle ve sağduyuyla yerine getirdi. Majestelerinin Beyrut'taki başkonsolosu olan Sayın Cumberbatch'a, İzmir'de geçici olarak vekalet eden İngiliz başkonsolosu Sayın Heathcote Smith'e ve Çanakkale Boğazı'nda konsolos yardımcısı olan Sayın Palmer'a sağladıkları değerli bilgiler için özellikle minnettarım. Majestelerinin Elçiliğinin ilk vekil Mütercim Tercümanı olan Sayın Ryan'ın sunduğu hizmetlere özellikle dikkatinizi çekmek isterim. Becerisi, Türkiye konusundaki bilgisi, sağlam muhakemesi ve yorulmak bilmeyen gayreti bana paha biçilmez derecede yardım sağladı; bu yüzden sizin de salık vermenizi hak ediyor.

Hürmet ve şükranlarımı sunarım,

LOUIS MALLET

EK 2: SIR LOUIS MALLET'İN Yazmış olduğu Raporun orijinali

DESPATCH FROM HIS MAJESTY'S AMBASSADOR AT CONSTANTINOPLE
SUMMARISING EVENTS LEADING UP TO RUPTURE OF RELATIONS WITH TURKEY,
AND REPLY THERETO.

Presented to both Houses of Parliament by Oommand of His Majesty. December 1914.

London, November 20, 1914.

Sir,

I HAVE the honour to report on the circumstances which preceded and accompanied my departure from Oonstantinople on the 1st November. On my return to my post on the 16th August, a fortnight after the outbreak of the European war, the situation was already such as to give ground for the apprehension that Turkey would be driven by Germany sooner or later to take part in it as her ally. The Ottoman arm)T, under the supreme command of Enver Pasha, who waF> entirely in German hands, had been mobilised, and although the Government had declared their intention of preserving their neutrality, they had taken no proper steps to ensure its maintenance. They had, on the contrary, jeopardised their ability to do so by the admission of the German warships "Goeben" and "Breslau" into the Dardanelles on the loth August. Events have confirmed what I and my French and Russian colleagues constantly iinpressed upon the Grand Vizier and other Ministers at the time, that so long as the German admiral and crews remained on board the German warships, the German Government were masters of the situation, and were in a position to force the hand of the Turkish Government if at any given moment it suited them to do so. So far as the Grand Vizier was concerned, the warning fell upon deaf ears, and it was at no time possible to persuade his Highness to admit that he would not be able to control developments to which he was himself opposed and which had not the approval of the whole Government. It is quite-possible that he was sincere in this conviction, but he was fully alive to the precarious nature of his own position and to the fact that any real attempt on his part to run counter to the policy of Enver Pasha and the military authorities would have meant his elimination. This event would have brought matters to a head at once, which would have been contrary to the policy of the allied Powers of postponing for as long as possible, if they were unable to avert altogether, the intervention of Turkey in the war, with the vast and complicated issues involved in the raising of the Eastern question, so that my role and that of my French and Russian colleagues, with whom I acted in complete accord throughout, was necessarily restricted to one of remonstrance and to an endeavour to expose and defeat the German intrigues.

In pursuance of a long-prepared policy, the greatest pressure was at once exercised by Germany to force Turkey into hostilities. German success in the European war was said to be

assured. The perpetual menace to Turkey from Russia might, it was suggested, be averted by a timely alliance with Germany and Austria. Egypt might be recovered for the Empire. India and other Moslem countries represented as groaning under Christian rule might be kindled into a flame of infinite possibilities for the Caliphate of Constantinople. Turkey would emerge from the war the one great Power of the East, even as Germany would be the one great Power of the West. Such was the substance of German misrepresentations. It is a matter of consent that Enver Pasha, dominated by a quasi-Napoleonic ideal, by political Pan-Islamism, and by a conviction of the superiority of the German arms, was from the first a strong partisan of the German alliance. How far his several colleagues and other directing spirits outside the Ministry entered into his views is to some extent a matter of speculation; but it may be taken as certain that the Sultan, the Heir Apparent, the Grand Vizier, Djavid Bey, a majority of the Ministry, and a considerable section of the Committee of Union and Progress were opposed to so desperate an adventure as war with the allies. At what moment Talaat Bey, the most powerful civilian in the Cabinet and the most conspicuous of the Committee leaders, finally threw in his lot with the war party cannot be ascertained precisely. His sympathies were undoubtedly with them from the beginning, but the part which he actually played in the earlier stages is shrouded in mystery. I have reason to think that for some time he may have thought it possible, by steering a middle course, to postpone a decision until it was clearer what would be the result of the European war; and he may well have been anxious to gain time and to secure in exchange for Turkey's adhesion to the German cause something more solid than promises. These were tendered, indeed, on a lavish scale, but I am not aware that they were given in a form which could be considered binding. It is certain in any case that Talaat Bey's hesitations were overcome, and that he had definitely joined the conspiracy to bring about war this autumn some three weeks before the crisis was precipitated.

Whatever the views of individual Ministers or others may have been, the Turkish Government made no effort to emancipate themselves from German influence or to stem the tide of its progress. The material hold established by the introduction of the two German ships was on the contrary allowed to be strengthened. Not only did these ships remain under effective German control, but a strong German element was imported into the remainder of the fleet, even before the British naval mission, which had been reduced to impotence by order of the Minister of Marine, had been recalled by His Majesty's Government. Large numbers of Germans were imported from Germany as unostentatiously as possible, to be employed in the forts of the Dardanelles and Bosphorus and at other crucial points. Numerous German merchant vessels, of which the most important were the "Corcovado" and the "General," served as bases of communication and as auxiliaries to what had become, in effect, a German Black Sea Fleet. Secret communications with the German General Staff were established at the outbreak of the war by means of the wireless apparatus of the "Corcovado," which was anchored opposite the German Embassy at Therapia, and which was continuously used for this among other purposes throughout the whole period under review, in spite of my urgent representations and those of my French and Russian colleagues. Other German ships played with the Turkish flag as they pleased, in order to facilitate their voyages

or cloak their real character while in port, and a department was constituted at the German Embassy for the purpose of requisitioning supplies for the use of the German Government and their ships. All these things were tolerated by a complaisant Turkish Government, who appeared to be indifferent to the incessant encroachments on their sovereignty if not to welcome them.

On land, the officers of the German military mission displayed a ubiquitous activity. Their supremacy at the Ministry of War, combined with the close co-operation which existed between them and the Militarist party, made it easy to fortify an already strong position. Acting in conjunction with other less accredited agents of their own nationality, they were the main organisers of those military preparations in Syria which so directly menaced Egypt, and which became a serious source of preoccupation and a constant theme of my remonstrances.

The evidence of these preparations became daily more convincing. Emissaries of Enver Pasha were present on the frontier, bribing and organising the Bedouins. Warlike stores were despatched south, and battalions of regular troops were posted at Rafah, whilst the Syrian and Mosul army corps were held in readiness to move south at short notice. The Syrian towns were full of German officers, who were provided with large sums of money for suborning the local chiefs. As an illustration of the thoroughness of the German preparations, I was credibly informed that orders were given to obtain estimates for the making of Indian military costumes at Aleppo in order to simulate the appearance of British Indian troops. Under directions from the Central Government the civil authorities of the Syrian coast towns removed all their archives and ready money to the interior, and Moslem families were warned to leave to avoid the consequences of bombardment by the British fleet. The Khedive himself was a party to the conspiracy, and arrangements were actually made with the German Embassy for his presence with a military expedition across the frontier. However difficult it would have been for the Ottoman Government to regain their control over the armed forces of the State after the arrival of the "Goeben" and "Breslau," the insidious campaign carried on with their encouragement by means of the press, the preachers in the mosques, and the pamphleteers, is evidence that its most powerful members were in sympathy with the anti-British movement. I had, indeed, actual proof of the inspiration by Talaat Bey and Djemal Pasha of articles directed against Great Britain. Every agency which could be used to stimulate public opinion in favour of Germany and to inflame it against the allies was set at work with the connivance, and often with the co-operation, of the Turkish authorities. All the Turkish newspapers in Constantinople became German organs; they glorified every real or imaginary success of Germany or Austria; they minimised everything favourable to the allies. Enclosures in an earlier despatch will have shown to what depths of scurrility some of the more corrupt and unbridled of them descended in their onslaughts on Great Britain, and how unequally the censors of the press held the balance when exercising their practically unlimited powers. The provincial papers were no less enthusiastically pro-German; the semi-official telegraphic agency, which is practically worked by the Ministry of the Interior, was placed at the disposal of German propaganda. Through these agencies unlimited use was made of Turkey's one concrete and substantial grievance against Great Britain as distinguished from other European Powers, that is, the detention of the "Sultan Osman" and the "Reshadie" at the beginning of the European war.

Other grievances, older and less substantial, were raked out of the past; and the indictment of Great Britain and her allies was completed by a series of inventions and distortions of the truth designed to represent them as the enemy, not merely of Turkey, but of the whole of Islam. Attacks of the latter kind became especially frequent in the latter half of October, and were undoubtedly directly inspired by Germany. My urgent representations to the Grand Vizier and to Talaat Bey, both verbal and written, had hardly even a temporary effect in checking this campaign.

It seem strange that, thus equipped and thus abetted, those who sought to involve Turkey in the European war failed so long to achieve their object. The reasons were manifold. As I have already indicated, the party which stood for neutrality contained men who, lacking though they were in any material means of enforcing their views, could not easily be ignored. By whatever various routes they may have been arrived at, the ideas of these men coincided with a body of less sophisticated and hardly articulate opinion which, however wounded by England's action in preventing delivery of the "Sultan Osman" and the "Reshadie," could still not reconcile itself to a war with England and France. In my despatch of the 22nd September I had the honour to report how frankly and how emphatically the Sultan himself voiced this feeling in conversation with me. There can be little doubt that the Grand Vizier exercised what influence he had in favour of neutrality. Djavid Bey, the Minister of Finance, whose influence in favour of neutrality was of weight as representing the Jewish element, and whose arguments in favour of peace were supported by the fact that Turkey was already absolutely bankrupt, and not in a position to embark upon war with the allies, became towards the end so formidable an obstacle to the fulfilment of the German plan that instructions were sent from Berlin to force his resignation.

Again, seriously convinced as most prominent Turks appear to have been of the ultimate success of Germany, their confidence could not but be a little dashed by the actual course of events in the two main theatres of war; and the more thoughtful realised that even in the event of Germany being victorious, the fact of Turkey having fought by her side would not necessarily ensure any advantage to the Ottoman Empire. As for the Germans themselves, it was true, as I have said, that they could at any moment force Turkey to march with them, but to do so before every means of suasion had proved useless would obviously not have been politic. It was clearly only in the last resort that the Monarch whom Pan-Islamic pro-Germans acclaimed as the hope of Islam, and whom the devout in some places had been taught to regard as hardly distinguishable from a true believer, would run the risk of scandalising the Moslem world, whom he hoped to set ablaze to the undoing of England, Russia, and France, by using the guns of the "Goeben" to the hands of the Sultan." Caliph. But the factor which more than any other delayed the realisation of the German plans, and which enabled me and my French and Russian colleagues to protract the crisis until they could only be realised in such a way as to open the eyes of the Moslem world to the real nature of the conspiracy, was the inherent tendency of Turkish statesmen to procrastinate, in the hope that by playing off one side against the other they might gain more in the long run.

However slender the chances in our favour, it was obviously my duty, in conjunction with my French and Russian colleagues, to support and encourage by all possible means those forces which were obscurely striving for the preservation of peace. If this policy necessarily involved the

acceptance of acts on the part of the Ottoman Government which, in ordinary circumstances, would have called for more than remonstrance and the reservation of our rights, and which it would have been easy to make the occasion of a rupture of relations, the patience displayed by the allies was justified by the results achieved.

Although unsuccessful in averting war, two objects of main importance were gained by delaying its commencement. On the one hand, the allied Powers are now in a position to deal with the problem with a freer hand, and, on the other, Germany has been forced to show her cards and to act independently of a majority of the Turkish Cabinet. Under the stress of events in the main theatre of the war, and owing to the vital necessity of providing a diversion in the Near East, Germany was constrained to intensify still further their pressure on the Turks. During the first three weeks of October their pressure took yet another form, and a new weight was cast into the scale by the importation into Constantinople, with every circumstance of secrecy, of large quantities of bullion consigned to the German Ambassador and delivered under military guard at the Deutsche Bank. The total amount was estimated at some 4,000,000l. This sum was far more than was necessary for the maintenance of the German military and naval establishments, and I have every reason to believe that a definite arrangement was arrived at between the Germans and a group of Ministers, including Enver Pasha, Talaa{ Bey, and Djemal Pasha, that Turkey should declare war as soon as the financial provision should have attained a stated figure. My information establishes the fact that a decision was reached about the middle of the third week in October, when it had been decided to confront the Grand Vizier with the alternative of complicity or resignation, and that only the Russian successes on the Vistula, or some other more obscure cause, prevented this plan from being carried out.

Whatever the exact history of the first three weeks of October, it is certain that on or about the 26th of that month the German conspirators realised that the pace must be forced by still more drastic measures than they had yet used, and that any further attempts to win over the Grand Vizier and the Turkish Government as a whole to their ideas and to induce them to declare war would be useless. On that afternoon an important meeting of Committee leaders was held, at which Enver Pasha was present, but which only decided to send Halil Bey, the President of the Chamber, on a mission to Berlin. In the circles in which this decision became known it was regarded as a partial triumph for the Peace party, and as a fresh attempt to gain time for the sake either of mere procrastination or of securing more concrete offers from Germany. Be that as it may, Halil Bey never left on his mission, and it is believed that its abandonment was due to a more than usually blunt hint from the German representative in Constantinople. Whilst Constantinople generally was comforting itself with the reflection that nothing could well happen until after the four days' Bairam festival, beginning on the 30th October, two events of capital importance occurred.

On the morning of the 29th I received intelligence from Egypt of the incursion into the Sinai peninsula of an armed body of 2,000 Bedouins, who had occupied the wells of Magdaba, and whose objective was an attack upon the Suez Canal. On learning this news I at once proceeded to the Yali of the Grand Vizier, to acquaint him of the serious consequences which must ensue

if the expedition were not at once recalled. His Highness received the intelligence with every appearance of surprise. He emphatically disclaimed all knowledge of it, and gave me the most solemn assurance that if the facts were as stated he would at once issue orders for the withdrawal of the invading party. He assured me once more that nothing was further from the intention of the Government than war with Great Britain. It was unthinkable, he said, that an expedition of this kind could have been organised by any member of the Government; and he felt certain that if any thing of the kind had occurred, it could only have been a raid by irresponsible Bedouins. I told his Highness that I feared that he deceived himself. I reminded him of the various occasions on which he had given me similar assurances, and of the negative results of the instructions which he had given on previous occasions. I warned him of the disastrous consequences to the Ottoman Empire of a crisis which could not now be long postponed unless he and the friends of peace were prepared to take some serious stand against the conspiracy of which I was fully cognisant, to involve it irretrievably in the general war. On this, as on every occasion of my interviews with the Grand Vizier, I was impressed with his inability to realise the facts or to disabuse himself of the conviction, in spite of his many unfortunate experiences, that he would be able, in a really serious crisis, to exert his authority with effect.

The second event of capital importance was the attack on Odessa and other Russian ports in the Black Sea on the morning of the same day, the 29th October. It is now certain that the actual orders for these attacks were given by the German admiral on the evening of the 27th October, but it was not until after they had actually taken place, that is, on the afternoon of the 29th October, when news of the raid on Odessa was telegraphed to me direct by Mr. Consul-General Roberts, that my Russian and French colleagues and myself realised that the die had actually been cast and the crisis that we had so long feared and striven to avert had occurred. Immediately on receiving the news M. Bompard and I called on M. de Giers and decided to ask for authority from our respective Governments to confront the Porte with the alternative of rupture or dismissal of the German naval and military missions. On the morning of the 30th, however, I learnt from my Russian colleague that he had received instructions from his Government immediately to ask for his passports. He had written to the Grand Vizier to ask for an interview, which his Highness had begged him to postpone until the following day owing to indisposition. The instructions of my Russian colleague being in a categorical form, he had therefore been constrained to address a note to the Grand Vizier demanding his passports; and I and my French colleague, acting on the instructions with which the Ambassadors of the allied Powers had at my suggestion already been furnished to leave Constantinople simultaneously, should anyone of them be compelled to ask for his passports, owing either to a Turkish declaration of war or to some intolerable act of hostility, decided without further to write to the Grand Vizier and ask in our turn for interviews to enable us to carry out these instructions. In view of his Highness's indisposition we had not expected to be received that day, but a few hours later the Grand Vizier sent us word that he would, nevertheless, be glad to see us, and the excuse which he had made earlier in the day he received the Russian Ambassador also in the course of the afternoon. My interview with the Grand Vizier partly coincided with that of M. de Giers, and preceded that of M. Bompard.

It was of a painful description. His Highness convinced me of his sincerity in disclaiming all knowledge of or participation in the events which had led to the rupture, and entreated me to believe that the situation was even now not irretrievable. I replied that the time had passed for assurances. The crisis which I had predicted to his Highness at almost every interview which I had had with him since my return had actually” occurred, and unless some adequate satisfaction were immediately given by the dismissal of the German missions, which could alone prevent the recurrence of attempts upon Egyptian territory and attacks on Russia, war with the allies was inevitable. My Russian colleague had already demanded his passports, and I must, in pursuance of the instructions I had received, follow the same course. The Grand Vizier again protested that even now he could undo what the War party had done without his knowledge or consent. In reply to the doubt which I expressed as to the means at his disposal, he said that he had on his side moral forces which could not but triumph, and that he meant to fight on to the end. He did not, indeed, hint at a possibility of immediately dismissing the German mission, but he informed me that there was to be a meeting of the Council at his house that evening, when he would call upon his colleagues to support him in his determination to avert war with the allied Powers.

The Council was duly held, and, as he had predicted, the majority of the Ministers supported the Grand Vizier, who made a strong appeal in favour of peace, and was seconded by Djavid Bey. But the powerlessness of the Sultan's Ministers to do more than vote in the Council Chamber' was evident. The question of dismissing the German naval officers was discussed, but no decision to do so was taken, and no Minister ventured even to propose the expulsion of the military mission. In the interval the War party had sealed their resolution to go forward, by publishing a communique in which it was stated that the first acts of hostility in the Black Sea had come from the Russian side. Untrue and grotesque as it was, this invention succeeded in deceiving many of the public. It is not possible to establish by proof which of the Ministers had pre-knowledge of the German admiral's *coup*, but it may be regarded as...ertain that Enver Pasha was aware of it, and highly probable that Talaat Bey was also an accomplice.

The story of a Russian provocation was plainly an afterthought, and if the official report of the Russian Government were not sufficient to disprove it, I could produce independent evidence to show that the orders to begin hostilities were given at the mouth of the Bosphorus on the evening of the 27th October, as the result of a conspiracy hatched between the German representatives in Constantinople and a small and unscrupulous Turkish faction. My Russian colleague left Constantinople without incident on the evening of the 31st October. My own departure was eventually arranged for the following evening, when I left for Dedeagatch, accompanied by my staff of sixty officials and their families, the British advisers in the service of the Turkish Government and some other British. subjects also travelled with me. My French colleague and his staff left by the same train.

Owing to the wanton refusal of the military authorities at the last moment to allow the departure of a great number of British and French subjects who were to have left by an earlier train than that which had been placed at my disposal, the station was for some hours the scene of indescribable confusion and turmoil. My protests and those of the French Ambassador were

disregarded, and after protracted discussion, we agreed to leave matters in the hands of the United States Ambassador, who undertook to use all his influence to procure the departure of our fellow subjects on the following day. The “sous-chef de protocole” of the Sublime Porte and the “chef de cabinet particulier” of the Ministry of Foreign Affairs were sent to bid farewell to M. Bompard and myself at the railway station, and two Secretaries of the Political Department of the Ministry accompanied us to the frontier.

It would be impossible to exaggerate the assistance which I have received from Mr. Morgenthau, the United States Ambassador. During the last two days especially the difficulties arising out of the abnormality of the situation would have been immeasurably greater had it not been for his invaluable help and his untiring efforts on behalf of myself and my staff. We are indebted not only to Mr. Morgenthau himself: but to every member of the United States Embassy.. it is entirely owing to their exertions that the British and French subjects who were detained at the station on the night of my departure were allowed to leave on the following evening. Before concluding this despatch I desire also to place on record my sense of the cheerful courage displayed by the British community in Constantinople, as well as in other towns, during the whole of this trying period. A large proportion of them have suffered severely in their business from the instability of the situation in Turkey. Many have suffered heavily and more directly by the military requisitions which from the beginning of August were carried out in all inconceivably arbitrary manner. By the suppression of the Capitulations all saw themselves deprived at a moment's notice of the secular privileges which had hitherto secured the persons and the property of foreigners against caprice and injustice. But they have one and all faced these adversities with a reasonable and manly fortitude.

Shortly after my return to my post, I recommended those British subjects who applied to me for advice to send home, when opportunity offered, those members of their families who had no particular reason to stay in the country. A certain number left during the autumn, and many have left since. Those who have chosen to stay, or who have not been in a position to leave, remain under the protection of the United States Ambassador. As regards the British community at Bagdad, I instructed the acting British consul-general at Bagdad, early in October, to charter a steamer for the conveyance to the coast of any British subjects who might wish to leave. A large number of British and British-Indian subjects availed themselves of this opportunity. I cannot conclude this report without calling your attention to the zeal shown by the junior members of my staff, including Mr. Ovey, Lord Gerald Wellesley, Mr. Charles Lister, Mr. Thomas, Mr. Wilson, Mr. Astell, and by Mr. Fuller, Archivist to His Majesty's Embassy, in the performance of their duties in the Chancery, as well as to the able and conscientious work of the members of the Dragomanate and consulate-general. The Chancery was greatly assisted by the voluntary help kindly offered to them by Judge Cator, the Rev. Canon Whitehouse, Chaplain to His Majesty's Embassy, and by Dr. Clemow, Physician to His Majesty's Embassy, as well as by Mr. Commercial Attache. I need not do more than refer to the work of Lieutenant-Colonel Cunliffe Owen, Military Attache to His Majesty's Embassy, whose information respecting the military preparations was often obtained with considerable difficulty. I should like to place on record my high appreciation

of the conduct of His Majesty's consular officers throughout the Ottoman Empire during the whole period of the crisis. They one and all performed their often difficult duties with zeal and discretion. I was especially indebted to Mr. Cumberbatch, His Majesty's consul-general at Beirut, Mr. Heathcote Smith, acting British consul-general at Smyrna, and to Mr. Palmer, vice-consul at the Dardanelles, for the valuable information which they supplied.

I would wish to bring to your particular notice the services rendered by Mr. Ryan, Acting First Dragoman of His Majesty's Embassy. His ability, knowledge of Turkey, sound judgment and untiring industry, were of invaluable assistance to me, and are deserving of your special commendation.

LOUIS MALLET

EK 3: SIR LOUIS MALLET

TÜRK BASININDA KATYN OLAYI: İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAYIP POLONYALI SUBAYLAR

Bülent BAKAR*

Özet

İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Polonya'ya saldırmasından kısa süre sonra Sovyet Rusya da doğudan Polonya'yı işgale başlamış ve çok sayıda esir almıştır. Stalin'in emriyle bu esirlerden bir kısmı bazı bölgelerde katliama maruz kalmış ve dünya kamuoyu *Katyn* adlı bölgede yapılan katliamdan 1943 yılı ilkbaharında haberdar olmuştur. Bu olayı Türk basını da yakından takip etmiştir. *Katyn*'de yaşanan katliam adeta Polonya'nın bütün kayıplarının ve acılarının sembolü olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Katyn, İkinci Dünya Savaşı, Polonya, Sovyet Rusya, Sikorski, Stalin, Katliam

KATYN EVENT IN TURKISH PRESS LOST POLISH OFFICERS DURING 2nd WORLD WAR

Abstract

Shortly after the German attack on Poland during 2nd World War the Soviets also began occupation from east. Soviets took many prisoners. Some of these prisoners killed in Katyn with Stalin's orders. World public opinion learned this massacre in the fall of 1943. It was followed by the Turkish press. Massacre of Katyn has been the symbol of the losses and suffering of Poland.

Keywords: Katyn, 2nd World War, Poland, Soviet Russia, Sikorski, Stalin, Massacre.

Giriş

Münih'te Ocak 1919'da kurulan Alman İşçi Partisi'nin adı 1920'de Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (Nazi) olarak değiştirilmişti. Adolf Hitler'in başa geçmesinden sonra Nazi Partisi

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, bbakar@marmara.edu.tr

büyümeye başlamış ve iç politikadaki gelişmelerden en verimli bir şekilde istifade ederek 1933'te iktidara gelmiştir. Hitler'in ilk işi kendi partisi dışındaki partileri kapatmak ve siyasi faaliyetleri yasaklamak olmuş ve 1934'te Hindenburg'un ölümünden sonra Hükümet Başkanlığı yanında Devlet Başkanlığı'nı da almış, Almanya'nın "Führer"i olmuştur. Hitler, Almanya'nın büyüklüğünü yeniden kurmayı arzuluyordu. Hitler, "Almanya'nın bir dünya gücü olmak zorunda olduğunu, aksi takdirde ortada Almanya diye bir ülke kalmayacağını" düşünmekteydi. Pragmatik ve fırsatçı bir lider olan Hitler, kuşkusuz belli bir program dahilinde hareket etmiş ve üç aşamalı bir dış politika yürütmüştür. Bu aşamalar şöyleydi: Almanya'yı Versailles Barış Antlaşması'nın kısıtlamalarından kurtarmak, Almanya dışında yaşayan bütün Almanları Alman sınırları içine almak (*ein Volk, ein Reich*), ve "Hayat Sahası" (*Lebensraum*) politikasıyla Alman Devleti'nin gücünü en üst düzeye çıkarmak¹. "Hayat Sahası", Almanya'nın nüfus artışıyla birlikte hayat standartlarını yükseltebileceği yeni yerler demektir. Hitler'in düşüncesi, nüfus yoğunluğu az, tarıma elverişli toprakların olduğu Doğu Avrupa'dan toprak alınmasıydı. Bir ülkenin böyle bir talebi kendiliğinden kabul etmesi beklenemezdi. Zaten tarihte yayılma, işgal etme her zaman tehlikeyi göze almakla olmuştu².

1930'larda Almanya yenedünya nizamı için bir hedef oluşturmuşken Sovyet Rusya'nın durumu nasıldı? 1931'de Japonya'nın Çin'e saldırması ve 1933'te Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesi Sovyet Rusya'da ciddi bir tedirginlik yaratmıştı. Bu dönemde Batı ile temaslar arttı ve 1933'te Amerika Birleşik Devletleri, Sovyet Rusya'yı tanıdı. 1934 baharında Polonya ve Baltık devletleriyle yapılan saldırmazlık paktları, 10 yıllık antlaşmalar haline getirildi³.

Bu arada Almanya 1935'ten itibaren silahlanmaya başlarken, 1936'da Ren bölgesine asker soktu. Versailles'n ağır zincirlerinden kurtulan Almanya, Mart 1938'de Avusturya'yı ilhak (*Anschluss*) etti. Aynı yıl yaşanan başka bir sorun Çekoslovakya'da Südetler bölgesindeki Almanların durumu olmuştur. İngiltere Başbakanı Chamberlain, "Yatıştırma Politikası" uygulayarak meselenin görüşülmesini istedi. Neticede 29 Eylül 1938 tarihli Münich Konferansı'nda Südetler bölgesinin Almanya'ya verilmesinin önü açıldı. Mart 1939'da Alman orduları Prag'ı işgal ederek, Çekoslovakya'yı haritadan silerken, aynı günlerde Baltık kıyılarındaki bir başka Alman toprağı Memel bölgesi Almanya'ya terk edildi. Litvanyalı yetkililer, Berlin'e davet edilerek, sorun çıkarmamaları ve Batı'dan yardım umarak kendilerini aldatmamaları konusunda kibarca uyarıldılar. Litvanyalı yetkililer, Hitler'in imalarının ne anlama geldiğini çabuk kavramışlardı. Çekoslovakya'nın parçalanması karşısında Batılı devletlerin bir şey yapamadıklarını gördüklerinden sağduyulu davranıp kendilerini aldatmadılar ve Memel bölgesi için Almanya'ya boyun eğdiler. Hitler, savaşmadan elde ettiği bu başarılarla Almanya'da popülaritesini en üst düzeye çıkarmıştı. Yeni hedef, Polonya sınırlarında nüfusu Alman olan Danzig serbest şehrinin Almanya'ya katılmasıydı. 1938 sonbaharında Polonyalı yetkililerle başlayan görüşmeler olumsuz bir havada başladı. Polonyalılar, Danzig şehrini vermedikleri gibi, Almanya'yı Doğu Prusya'ya bağlayacak bir karayolu yapılmasına da karşı çıkmışlardı⁴. Almanya, Versailles antlaşmasıyla

¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara 2010, s. 20-46.

² Liddell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, I, (çev. Kerim Bağrıaçık), İstanbul 1998, s. 18.

³ Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, (çev. Figen Dereli), İstanbul 2011, s. 557.

⁴ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ankara 1973, s. 592-605.

Polonya'ya Poznan ile Batı Prusya'yı bırakmış ve Polonya kuzeyde denize çıkmıştı. Burada, Danzig serbest şehir olmuş ve Milletler Cemiyeti'nin himayesi altına girmişti⁵. Bir süredir Versailles antlaşmasının hükümleriyle hesaplaşan ve başarılı olan Almanya'nın Polonya sınırlarında yer alan eski Alman topraklarından vazgeçmeyeceği muhakkaktı. Gelişmeler onu gösteriyordu ki, Polonya geri adım atmazsa Danzig şehri için savaş çıkması sürpriz olmayacaktı.

Sovyet Rusya'nın ilk tercihi Batı ile yakınlaşmak iken, gelişmeler Rus politikasını yeniden şekillendirmiştir. Alman ve İtalyan yayılcılığı karşısında, Sovyet Rusya'nın Batılı devletlerle işbirliği beklentisi boşa çıkmış, İtalya'nın Habeşistan'ı işgalinde, Almanlar Ren bölgesine asker soktuğunda, Avusturya işgal edildiğinde, Südetler meselesinde Avrupa sorunlarının dışında kalmışlardı. İngiltere ve Fransa'nın tutumu Sovyetlerin bir Avrupa değil, Asya ülkesi gibi görüldüğünü düşündürmekteydi⁶.

Almanya'nın Çekoslovakya'yı parçalaması üzerine İngiltere, Almanya'yı memnun etme ve sakinleştirme politikasını terk etti ve 29 Mart 1939'da yaptığı açıklamada Polonya'ya saldırı olması durumunda, Polonya'nın yanında yer alacağını belirtti. Polonya'ya aynı garanti Fransa tarafından da verilmişti. Bu süreçte Hitler, Polonya'ya saldırmadan önce Sovyetler ile ilişkileri yumuşatmak gerektiğini düşündüğünden görüşmelere başlamaya karar verdi⁷.

Polonya'nın İşgali

Sovyet-Nazi yumuşaması, Nisan 1939'da başlamış olmakla beraber iki tarafın birbirine aşırı güvensizliği mesafe alınmasını engellemiştir. Bir taraftan da 6 Ağustos 1939'da Moskova'da Sovyet-İngiliz-Fransız görüşmeleri başlamıştır. Fakat, muhtemel bir çatışmada Polonya'nın Sovyet Rusya askerlerini topraklarından geçirmeyeceğinin anlaşılmasıyla Sovyet Rusya yönünü Almanya'ya çevirmiştir. Hitler ise 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırmayı planladığından, büyük ihtimalle çıkacak bir savaş dolayısıyla Sovyet Rusya ile imzalanacak saldırmazlık paktının öneminin farkındaydı. Bu bakımdan 12 Ağustos 1939'da Sovyet Rusya, Almanya'ya başvurup görüşme talep ettiğinde Hitler bu teklife dört elle sarıldı⁸. 22 Ağustos 1939'da Hitler, Alman Generallerine hitaben yaptığı konuşmada Polonya ile ilgili şunları söyledi⁹:

"...Polonya ile ilişki dayanılmaz bir hal aldı. Polonya'ya yaptığım önerilere İngiltere'nin müdahalesiyle güçlükler çıkarıldı. Polonya bize karşı ses tonunu değiştirdi. Oluşan bu gergin duruma sürekli tahammül edilemez. ...Rusya'ya karşı vaziyetimi yavaş yavaş değiştirdim. Rusya dün anlaşma yapmaya hazır olduğunu bildirdi. Stalin ile kişisel bağlantı kurulmuştur. Von Ribbentrop yarından sonra anlaşmayı imzalayacak. Şimdi artık Polonya, olmasını arzu ettiğim durumdadır".

⁵ F. Armaoğlu, *age.*, s. 462.

⁶ O. Sander, *age.*, s. 62.

⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, II, İstanbul 2014, s. 137.

⁸ F. Armaoğlu, *age.*, s. 617.

⁹ Hans-Adolf Jacobsen, *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı*, (çev. İbrahim Ulus), Ankara 1989, s. 164-167.

23 Ağustos 1939'da imzalanan Almanya-Sovyetler Birliği Saldırmazlık Paktına Ek Gizli Protokolün 2. maddesi Polonya'yı iki ülke arasında paylaştırmaktaydı¹⁰. Hitler, planladığı gibi 1 Eylül 1939'da savaş ilan etmeden Polonya'ya saldırdı. Polonya ordusunun gerek yönetim, gerekse teşkilatlanması oldukça çağdışı kalmıştı. Almanların motorize kuvvetlerine karşı Polonyalı süvarilerin hiç şansı olmadı. İngiltere ve Fransa, 3 Eylül'de Almanya'ya savaş ilân ettiğinde Alman Generali Kluge'nin 4. Ordusu çoktan Polonya içinde Aşağı Vistül nehrine ulaşmıştı. Yıldırım Savaşı (*Blitzkrieg*), Polonya cephesini birçok yerden parçalarken, Polonya kuvvetlerinde büyük bir karışıklık yaşanmış ve Alman kuvvetlerinin çemberine girerek, imha edilmeleri söz konusu olmuştur. Almanlar, 8 Eylül'de Varşova yakınlarına ulaşırken, Polonya'ya nihai darbe doğu sınırından gelmiş ve 17 Eylül 1939'da Sovyet Rusya'nın Polonya'ya saldırmasıyla sonuç belli olmuştur. Çünkü, Polonya'nın bu cephede savaştığı askeri yoktu. 18 Eylül'de Polonya Hükümeti ve Yüksek Komuta Heyeti, Romanya'ya geçti. Varşova, 28 Eylül'e kadar direnirken, son birlikler 5 Ekim'e kadar teslim olmadı. Polonya'nın umudu, Batıda Almanya'ya karşı güçlü bir Fransız saldırıydı. Fakat, 17 Eylül'e kadar küçük birkaç yoklama dışında Fransızlar bir şey yapamadı. 17 Eylül'de Almanlara saldırdıklarında ise netice elde edemediler. Zaten aynı gün Polonya'nın iki ateş arasında kalmasıyla akıbet ortaya çıkmıştı. Sonuçta Polonya, Alman ve Sovyet kuvvetlerince işgal edildi. Almanlar ve Ruslar Bialystok, Brest-Litovsk, Lviv ve Karpatlar hattında buluştular¹¹. Yeni Alman-Rus sınırında 28 Eylül 1939'da bir antlaşma daha olmuştu ve iki ülke Polonya'nın paylaşılması konusunda ayrıntıları görüşmüş ve uzlaşmışlardı¹².

Almanya ve Sovyet Rusya İlişkilerinin Bozulması

Sovyet Rusya, Polonya'dan sonra kendi bölgesi olarak kararlaştırılmış küçük Baltık ülkeleriyle ilgilendi ve buraları işgal etti. Ardından, biraz zor olmakla beraber Finlandiya'ya da kendi isteklerini kabul ettirdi. Hitler ise Polonya meselesini çözdükten sonra 1940 yılı Nisan ayında Danimarka ve Norveç'i, Mayıs'ta Belçika ve Hollanda'yı, Haziran ayında Fransa'yı işgal etti. Almanya 2 ay içinde muazzam bir başarı elde etmişti. Sovyet Rusya, Almanya ile imzaladığı 23 Ağustos 1939 tarihli Saldırmazlık Paktıyla, öncelikle Alman-Rus işbirliğinden yararlanarak emperyalist genişlemesini sağlamak, sonra da Almanya'nın Batılılar ile savaşta iyice yıpranmasını istiyordu. Fakat, Almanya'nın Fransa'yı birkaç haftada mağlup etmesi ve tüm kuzey-batı Avrupada kontrolü sağlaması, Rusya'nın hiç arzu etmediği bir tabloydu. Nitekim Almanya ve Rusya, Eylül 1940'ta Romanya topraklarıyla ilgili karşı karşıya geldi. 1940 yılı Kasım ayında iki ülkenin yetkilileri Berlinde gerçekleştirdikleri görüşmede nüfuz sahalarıyla ilgili anlaşamadılar. Hitler, Sovyetlerle uzlaşmanın mümkün olamayacağını düşündüğünden 18 Aralık 1940'ta Rusya'ya saldırmaya karar verdi. "*Sovyet Rusya'yı ezmek için*" yapılacak harekâtın tarihi 15 Mayıs 1941'di. Rusya'ya saldırmadan önce sağ kanadın, yani Balkanların güvenliğinin sağlanması gerekiyordu. Kasım

¹⁰ H.A. Jacobsen, *age.*, s. 169.

¹¹ L. Hart, *age.*, s. 25-40.

¹² H.A. Jacobsen, *age.*, s. 175.

1940'ta Macaristan ve Romanya Üçlü Pakt'a¹³ alındı. Mart 1941'de Bulgaristan da Üçlü Pakt'a girmek zorunda kaldı. Nisan-Mayıs 1941'de Yugoslavya ve Yunanistan, Alman kuvvetlerince işgal edildi¹⁴. Balkanları kontrol altına alan Almanya, 22 Haziran 1941'de Sovyetler'e saldırdı. 1941 ve 1942 yılı Yaz'ında geniş çaplı saldırılara ve Sovyetlerin muazzam insan ve cephane kayıplarına rağmen, Almanlar kesin zafer elde edemediler. Hitler, önemli stratejik hatalar yapmaya başladı ve uzmanların tavsiyelerine kulak asmayarak ordunun geri çekilmesine izin vermedi. Ocak 1943'te Mareşal Friedrich Paulus komutasındaki 120.000 kişilik Alman askeri, Kızıl Ordu'ya teslim oldu. Böylece, Volga'ya ulaşmayı hedefleyen harekât fiyaskoyla sona erdi¹⁵. Artık, savaş talihli Almanların aleyhine dönmüştü ve Nazi Almanya'sının son bulmasına kadar yenilgiler dönemi başlayacaktı.

Katyn'de Toplu Mezarların Bulunması

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmamasından sonra Sovyet yönetimi Londra'da sürgündeki Polonya Hükümeti'yle bir işbirliği yapma zorunluluğu hissetmiş ve sınır sorunları gibi sıkıntılı meseleler gündeme alınmadan 30 Temmuz 1941'de bir ön antlaşma imzalanmıştı. 2 hafta sonra imzalanan bir askerî antlaşmayla Alman istilasına karşı Rusya'da bir Polonya ordusu oluşturulması kararlaştırıldı. 3 Aralık 1941'de sürgündeki Polonya Hükümeti Başkanı General Sikorski ile Stalin, Moskova'da buluştu. Görüşme esnasında Stalin, güçlü bir Polonya'nın Avrupa barışı için temel öneme sahip olduğunu ifade etmişti. Kurulması kararlaştırılan Polonya ordusu, 1939'da Doğu Polonya'da esir alınan askerlerden oluşacaktı. Fakat, hem Polonyalılar hem de Ruslar için geçmişin yaralarını sarmak kolay değildi. Neticede, Ocak 1942'de oluşturulan Polonya ordusunun İngiliz denetiminde olmak şartıyla İran'a taşınmasına karar verildi. Nisan 1943'te ortaya çıkan bir olay ise Sovyetler ile Sürgündeki Polonya Hükümeti'ni karşı karşıya getirdi. Alman radyosu yaptığı açıklamada, Rusların bölgeden çekilmeden önce kitlesel kıyım yaptığı ve *Katyn*¹⁶ ormanında binlerce Polonyalı subayın cesedinin olduğu toplu mezarların bulunduğunu açıkladı¹⁷.

Katyn katliamı nasıl ortaya çıkmıştı?. Şubat 1943'te bölgede görev yapan Alman askerî birimleri (*Feldpolizisten*¹⁸) *Katyn* yerleşim biriminin kuzeydoğusundaki ormanda tümsekler fark etmişlerdi. Üzerinde yakın zamanda dikildiği anlaşılan çam ağaçlarının olduğu tümsekler kazılmaya başlandığında 2 metre derinlikte cesetler bulundu. *Katyn*'de kazıları idare eden

¹³ 27 Eylül 1940 tarihli Almanya-İtalya-Japonya ittifak anlaşması. Bu pakt ile Avrupada "Yeni Düzen" in kurulması görevi Almanya ve İtalya'ya, Doğu Asya'da ise Japonya'ya veriliyordu.

¹⁴ F. Armaoğlu, *age.*, s. 683-697.

¹⁵ N. Riasanovsky-M. D. Steinberg, *age.*, s. 563-564.

¹⁶ Katyn, Rusya Federasyonu'nda Smolensk yakınlarında küçük bir yerleşim birimidir.

¹⁷ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, (çev. Doğan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak), İstanbul 2009, s. 510.

¹⁸ *Feldpolizisten* ifadesi sahra polisi anlamına gelmektedir. bk. İhsan Yurdoğlu, *Almanca-Türkçe Askerî Terimler Lügati*, İstanbul 1944, s. 172. Bununla birlikte bu birimin düzenli bir askerî yapılanma içinde olduğunu ve özellikle Partizanlarla mücadelede ön plana çıktığını belirtmek gerekir. Almanlarca işgal edilen Sovyet bölgesinde bir bakıma askerî zabıta ve avcı komando sorumluluğunu yerine getiren bir askerî birimdir. Alman Silahlı Kuvvetlerinin (*Wehrmacht*) düzenli birliklerindedir.

Askeri Yetkili Voss, bir cesedin üniformasındaki düğmeyi eline aldığı anda, düğmedeki *Polonya Kartalı*¹⁹’nı gördü. Artık anlaşılmıştı ki, bu toplu mezarlarda Polonyalı subaylar vardı²⁰. *Katyn*’de bulunan çukurların Polonyalı subaylara ait olduğunun kesinleşmesinden ve hazırlıkların tamamlanmasından sonra Alman Haber Bürosu, 13 Nisan 1943’te *Katyn Olayı*’nı dünyaya ilân etmiştir²¹.

Katyn Olayı’nın Diplomatik Bir Sorun Haline Gelmesi

Katyn Olayı olarak dünya kamuoyunda yankı uyandıran gelişmeyi Alman propaganda mekanizması ısrarla gündemde tutarken, Türk basını da bu haberle yakından ilgilenmiştir.

Stalin, Sovyetlerin Polonya’ya saldırısından sonra esir edilen Polonyalı subayların öldürülmesi için 5 Mart 1940’ta NKVD’ye (İçişleri Halk Komiserliği) emir vermişti. 26.000 kişiden oluşan bu tutsakların önemli bölümü yedek subaylardan oluşuyordu. Bu kişiler arasında doktorlar, avukatlar, profesörler, mühendisler, polisler, rahipler ve bir kadın bulunuyordu. Bunlar diğer Polonyalı askerlerden ayrı olarak 3 Sovyet kampında tutulmuşlardı²².

Sovyetler ile Sürgündeki Polonya Hükümeti temas kurduktan ve antlaşma imzalandıktan sonra, Rusya’da kurulacak Polonya ordusu için giden Polonya heyeti binlerce subayın akıbeti hakkında bir bilgi temin edememişti²³. General Sikorski’nin Stalin’e verdiği listede 11.000 Polonyalı subayın ismi vardı (son dönemde yapılan bir çalışmada toplu mezarlarda öldürülenlerin sayısı 26.000 olarak verilmektedir²⁴) ve nerede oldukları sorulurken Stalin, kesin bir şey söylememiş sadece vaatlerde bulunmuştu²⁵. Şimdi Almanya’nın yaptığı bu açıklama bütün şüpheleri Rusya’nın üzerinde toplamıştı. Polonya Hükümeti’nin yayınladığı *Dziennik Polski* gazetesi, Alman radyosunun ilişkileri bozmak için bu propagandayı gerçekleştirmiş olabileceği ve 2 yıldır bu bölgede oldukları halde açıklamayı neden bu zamanda yaptıkları üzerinde duruyordu. Almanlara göre, Ruslar Smolensk yakınlarında 1939’da esir ettikleri Polonyalı subayları 1940 Şubatında katletmişlerdi. Polonya gazetesi yine de kamuoyuna 1939’da *Kozielsk* ve *Starobielsk*’te gözaltına alınan Polonyalı subayların akıbetlerinin ne olduğu sorularını sormaktaydı²⁶. Alman Kızılhaç, ölenlerin kimliklerinin tespiti için Uluslararası Kızılhaç Teşkilâtı’na işbirliği çağrısında bulunmuştu²⁷. Polonya Hükümeti de İsviçre’deki temsilcisi aracılığıyla Uluslararası Kızılhaç Teşkilâtı’na müracaat ederek tahkikat yapılmasını istedi. Bu arada Rusya, Polonya’nın tahkikat

¹⁹ Kırmızı fon üzerinde gagası ve tacı altın renginde beyaz kartal.

²⁰ “Katyn- Ein Verbrechen der Sowjets”, *Der Spiegel*, 02.01.1952.

²¹ *Die Welt*, 01.02.2014.

²² Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, (çev. Burcu Çıgman-Elif Topçugil-Kudret Emiroğlu-Suat Kaya), Ankara 2011, s. 1068.

²³ *Tasvir-i Efkar*, 18 Nisan 1943.

²⁴ N. Davies, *age.*, s. 1068

²⁵ Orhan Yüksel, “General Sikorski’nin Son Uçuşu”, *Yıllarboyu Tarih*, Ocak 198, S. 1, s. 28.

²⁶ “Öldürülen Polonyalı Subaylar”, *Akşam*, 19 Nisan 1943; “Alman iddiaları doğru mu?”, *Vakit*, 19 Nisan 1943.

²⁷ *Haber Akşam Postası*, 19 Nisan 1943.

isteğinden pek memnun olmamıştı. Bu hususta *Pravda*'da yayınlanan yazıda şu ifadelere yer verilmekteydi²⁸:

“Almanların yalanlarına vakıf olan Polonya, bu yalanlara inanmış, Kızılhaça müracaat etmiştir. Almanlar, kendi öldürdükleri subayları Ruslara yükletmek istiyorlar. Polonya Hükümeti'nin Milletlerarası Kızılhaça müracaatı Almanya'nın ekmeğine yağ sürmüştür.”

Katyn ormanında²⁹ Polonyalı subayların bulunduğu mezarları inceleyen Polonya heyetinden bir yetkili, subayların nasıl öldürüldüğü hakkında tespitlerini açıklamıştır. Buna göre, açılan çukurlara yüzükoyun yatırılan Polonyalılar, başlarından vurulmuşlar ve arkadan gelenler de ilk öldürülenlerin üzerine konulmuşlardı³⁰. Rus *Pravda* gazetesiyse General Sikorski Hükümeti'nin Alman propagandasının olmasına yakalandığını ifade ederek, yaşanan olayın, 1941'te Alman kuvvetlerinin bu bölgeyi ele geçirmesinden sonra Smolensk'in batısında ellerine geçen Polonyalı esirleri öldürmesi olduğu iddiasını sürdürmüştür³¹. Yine Moskova'da *Tass Haber Ajansı* yayınladığı tebliğde Londra'da bulunan Sikorski Hükümeti'nin içindeki Hitler'ci unsurların Almanya ile işbirliği yaptığını iddia etmiştir³². Böylece, Sovyetler bir propaganda hücumu başlatmış ve Sikorski Hükümeti'ne karşı tavrı almış oluyordu.

Akşam gazetesi yazarlarından Necmeddin Sadak, *Katyn Olayı* ile ilgili köşesinde şu değerlendirmelere yer vermiştir³³:

“...Hiç şüphe yok ki harp, insanlık duyguları bakımından gittikçe ahlâk soysuzluğuna düşmektedir. Harp tebliğlerinin dili bile bir vahşet edebiyatı örneğidir. Topyekûn denilen bu kıyasıya yakma, yıkma, öldürme savaşı, ne cephe gerisi, ne şehir, ne kadın, ne çocuk tanıyor. Fakat esir düşüp teslim olmuş eli kolu bağlı insanların, on binlerce birden öldürüldüğü şimdiki kadar hiç görülmemiştir...”

Polonyalı yetkililerin, Rusya'ya götürülen esirleri araştırmasına başlangıçta müsaade edilirken, daha sonra bu heyetlerin faaliyetlerine son verilince, Sikorski Hükümeti şüphelenmiş ve esirlerin ne olduğunu daha ısrarlı sormaya başlamıştı. Alman Hükümeti'nin Polonyalı subayların cesetlerine ulaşıldığı açıklaması böyle bir psikolojik zaman sürecine denk gelince ve Alman

²⁸ “Facia aydınlanacak mı?”, *Tasvir-i Efkâr*, 20 Nisan 1943.

²⁹ *Katyn* ormanındaki toplu mezarlarda 4.000'den fazla Polonyalı subayın cesedi bulunmuştur. Bu şekilde hayatını kaybeden Polonyalı subay-asker ve sivil sayısı çok daha fazladır. *Katyn* bu katliamların adeta ortak adı olmuştur. bk. N. Davies, *age.*, s. 1067. Stalin'in 5 Mart 1940 tarihli emriyle gerçekleşen katliamlar 3 bölgede yapılmıştır. Bu katliam bölgeleri Harkov'a yakın *Pyatihatka*, Tver bölgesindeki *Medni* ve Smolensk'teki *Katin*'di., bk. Rusya Federal Arşiv Ajansı (RFAA) Başkanı Andrey Artizov'un açıklamaları, www.radikal.com., 28 Nisan 2010. 2010 yılında İngilizce yayınlanmış ve 2014'te Lehçe'ye çevrilen bir kitapta Batı Rusya'daki toplama kamplarının adları *Kozielsk*, *Starobielsk* ve *Ostaszkow* olarak açıklanmıştır. Katliam noktaları olarak ise *Miednoje*, *Dergacze* ve *Katyn* adları verilmektedir. Harita için bk. Eugenia Maresch, *Katyn 1940*, Warszawa 2014, sayfa numarası yok. bk. ek 1. Rus ve Leh dillerinde yer adlarının farklı ifade edildiğini dikkate almak gerekir. *Katyn Olayı*'nı çalıştığımı bilen ve hassasiyet göstererek bu eseri araştırma için bulunduğu Polonyadan getiren arkadaşım Münir Hocaoğlu'na teşekkür ederim.

³⁰ “Polonyalı subaylar nasıl öldürüldü”, *Vatan*, 20 Nisan 1943.

³¹ “Öldürülen on bin Polonyalı”, *Yeni Sabah*, 21 Nisan 1943.

³² “Öldürülen Polonyalı subaylar”, *Akşam*, 21 Nisan 1943.

³³ “Zavallı Polonya medeniyet âleminde hesap soruyor”, *Akşam*, 21 Nisan 1943.

iddiası ciddiye alınınca Sovyet yetkililer kızmışlardır. Almanlar, bir taraftan Uluslararası Kızılhaç Teşkilâtı'na çağrıda bulunurken, diğer taraftan hızlı bir şekilde öldürülen Polonyalı subayların kimliklerini tespite başlamıştır. Böylece, subayın kimliği ortaya çıkınca hangi cephede görev yaptığı ve kime esir düştüğünü bulmak mümkün olacaktı³⁴. Anlaşıldığı kadarıyla kendinden emin görünen Alman Hükümeti *Katyn* meselesini olabildiğince büyütmeyi ve propagandasını yapmayı kararlaştırmıştır.

Londra'da bulunan Sikorski Hükümeti, Sovyet Rusya ile karşı karşıya gelmişken İngiliz basınının *Katyn* ile ilgili herhangi bir yorum yapmaması dikkat çekmiştir³⁵. Görülen odur ki, Polonyalılar ile Rusların arasının bozulması Almanya'yı memnun ederken, Sovyet Rusya'nın savaşta ki müttefikleri İngiltere ve ABD, savaşın en kritik döneminde bu meselenin gündemde tutulmasını istememiştir.

Sikorski Hükümeti, ilerleyen günlerde uzun ve dikkat çekici bir tebliğ yayınladı. 8 maddelik tebliğde Kızılordu'nun gazetesi "*Kırmızı Yıldız*"da Rusya'nın Polonya savaşı esnasında 181.000 esir aldığını ve bunlardan 10.000 kişinin subay olduğunun ifade edildiği hatırlatılarak, subayların Rusyada 3 esir kampına (*Kozielsk, Starobielsk, Ostaszkow*) götürüldüğü belirtiliyordu. Tebliğin devamında, bu 3 esir kampının 5 Nisan-15 Mayıs 1940 tarihleri arasında tasfiye edildiği vurgulanarak, Haziran 1940'ta sadece 400 Polonyalının teslim edildiği, diğerlerinden defalarca müracaat edildiği halde haber alınmadığı açıklanıyordu. Yine, esir düşen Polonyalı askerlerin de teyit ettiği gibi 8.300 Polonyalı subay, 7.000 erbaş ve birçok sivilin iz bırakmadan ortadan kaybolduğu ifade ediliyordu. Ardından, bir gün olumlu cevap alınacağı ümidiyle ve müttefik ilişkilerinin bozulmaması amacıyla bekledikleri, fakat Almanların *Katyn* ormanı açıklamasının ciddiye alınmasının gerekli olduğu üzerinde duruluyor ve tebliğ şu sert ifadelerle bitiyordu³⁶:

"Almanların açıklamasından sonra dahi Rus basını kaybolan Polonya subayları hakkında açıklama yapma lüzumu hissetmedi, aksine şiddetli hücumlara geçerek, Londra'daki Polonya Hükümeti'ni Almanya'nın hesabına çalışmakla itham etti. İtham hakikaten gariptir, eğer Katyn ormanındaki hadisenin Almanlar tarafından gerçekleştirildiği Kızılhaç Teşkilâtı tarafından ortaya çıkarılırsa Almanların Rusya aleyhindeki muazzam suçlamaları kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

Dünyada kimsenin Polonya Hükümeti'ne ahlâk dersi vermek hakkı olmadığı gibi, Alman menfaatine hizmet etmekle itham etmeye de hakkı yoktur. Polonya, Almanya ile bütün müttefiklerden ve bilhassa Rusya'dan daha uzun bir zamandan beri mücadele halindedir..."

Katyn ormanında bulunan toplu mezarlığı görmeleri için birçok ülkeden gazeteci buraya davet edilmiştir. *Messagero* gazetesi muhabiri gözlemlerini şu şekilde ifade etmiştir: Çukurlardan birisi beşer metre genişliğinde ve otuz metre uzunluğundaydı. Birbiri üstüne on kat dizilmiş, cesetlerden kimlik çalışmaları yapılıyordu. Toprağın kumluk olması ve cesetlerin birbiri üzerine dizilmesi dolayısıyla kimyevî sabunlaşma meydana geldiğinden cesetlerin önemli bir kısmı tespit

³⁴ "Smolensk'teki mezarlığın doğurduğu büyük mesele", *Son Posta*, 21 Nisan 1943.

³⁵ "Rusyada katledilen Polonyalı subaylar", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Nisan 1943., bk. ek 2.

³⁶ "Leh Hükümetinin tebliği", *Tasvir-i Efkâr*, 23 Nisan 1943; "10.000 Polonyalı subay hakkında", *Vakit*, 23 Nisan 1943.

edilebilecek halde kalmıştı. Cesetlerin üzerinde Polonya³⁷ ordusu üniforması ve çizmeleri vardı, apoletler olduğu gibi duruyordu. Cesetlerin başında mermi izi varken, bir kısmının süngülediği anlaşılıyordu. Bu durum, bazı askerlerin direnmeye çalıştığını göstermekteydi³⁸.

Vakit gazetesi yazarı Asım Us da yazısında Sikorski Hükümeti'nin tebliğinden sonra Polonya-Sovyet ilişkilerinin zor bir safhaya girdiği ve Cenevre Kızılhaç Teşkilâtı'nın tespitlerinin müttefik ilişkileri açısından önem arz ettiğini ifade etmiştir³⁹.

Bir süre sonra Polonya Hükümeti 5 kişilik bir heyet oluşturarak, *Katyn* ormanına göndermiş⁴⁰, Cenevre Kızılhaç Teşkilâtı ise yaptığı açıklamada Sovyet Rusya'nın da müracaat etmesi halinde tarafsız bir incelemenin memnuniyetle yapılacağını bildirmiştir. İsviçre'de yayınlanan *Suisse* gazetesi, Sovyet *Tass Ajansı*'na dayanarak yaptığı yorumda, Rusların bu konuda çekimser davranacağını, oysa Rus iddialarına göre *Katyn Olayı* Almanların suçuyorsa Kızılhaç'la birlikte hareket etmeleri gerektiğini yazmıştır⁴¹.

Polonya ve Sovyet Rusya'nın gerginliği 25 Nisan'da münasebetlerin kesilmesiyle sonuçlanmıştır. Sovyet Hükümeti Hariciye Komiseri Molotof, Polonya Büyükelçisi'ne verdiği notada, Polonya'yı adeta Almanya ile beraber hareket etmekle suçlayarak, siyasi ilişkilerin kesildiğini belirtiyordu. Bu açıklamadan sonra, Polonya Büyükelçisi ve elçilik mensupları Moskova'dan ayrılmak için hazırlıklara başlamışlardır⁴².

Sovyet Rusya ve Polonya ilişkilerinde ciddi bir gerilim söz konusuysen, İngiltere ve ABD'nin büyük ölçüde sessizliklerini muhafaza etmesi Türk basınının dikkatini çekmiştir. *Son Telgraf* gazetesinden Etem İzzet Benice yazısında bu hususla ilgili şu yorumu yapmıştır⁴³:

“Amerika ve İngiltere'ye gelince, hadise üzerinde henüz bu iki devletin nokta-i nazarı iyiden iyiye anlaşılmanıştır. İngiltere'den gelen ilk intiba şimdilik sadece teessüften ve bir hal çaresi bulunabileceği ümidini izhardan ibarettir”.

Haber Akşam Postası'nın yazarlarından Hüseyin Cahit Yalçın ise Polonya'nın *Katyn* meselesindeki tavrında eksik bir yaklaşım görmekte ve bütün Polonyalı vatandaşların kaybolması talebinde bulunmasının doğru olacağını ve böylece Alman propagandasına alet olmakla suçlanmasının önüne geçeceğini belirterek değerlendirmesini şöyle bitirmektedir⁴⁴:

“Bir ormanda meydana çıkarılan Leh zabıtları meselesinde tahkikat icrasına razı olan Almanların aynı tahkikatı milyonlarca Yahudi'ye teşmil etmekten imtina edemeyecekleri aşikâr idi. Binaenaleyh Lehistan Hükümeti Almanya'nın telkinlerine tahkikatın genişletilmesi ve kaybolan bütün Leh vatandaşlarının akıbetlerinin araştırılması lüzumuna dair bir cevap verseydi Alman propagandasını susturabilirdi”

³⁷ Dönemin basınında bazen Polonya ve Polonyalı, bazen de Lehistan ve Leh ifadeleri kullanılmıştır. Metinde Polonya ve Polonyalı ifadeleri tercih edilmiştir.

³⁸ *Tasvir-i Efkâr*, 24 Nisan 1943.

³⁹ “10.000 Polonyalı subay meselesi mühim bir safhada”, *Vakit*, 24 Nisan 1943.

⁴⁰ “Katyn ormanında araştırma yapılıyor”, *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1943.

⁴¹ *Yeni Sabah*, 26 Nisan 1943.

⁴² “Rusya Polonya ile münasebatını kesti”, *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1943., bk. ek 3.

⁴³ “Rusya-Polonya münasebatının kesilişi”, *Son Telgraf*, 27 Nisan 1943.

⁴⁴ “Rusya ve Lehistan arasında siyasi münasebetlerin kesilmesi”, *Haber Akşam Postası*, 27 Nisan 1943.

Sovyet Rusya'nın siyasî ilişkileri kesme kararı üzerine Londra'da bulunan Polonya Başbakanı General Sikorski, İngiltere Başbakanı Churchill ve Dışişleri Bakanı Eden ile görüşmüştür. Bu toplantının sonunda bir açıklama yapılmazken, hem İngiliz hem de Amerikan basını Sovyet Rusya ve Polonyadan birisini tercih eder yayınlardan özellikle kaçınmış, bütün eleştirileri ve hücumlarını Almanya için yapmıştır⁴⁵. Falih Rıfki Atay, *Ulus* gazetesindeki yazısında İngiltere ve Amerika'nın zor durumda kaldığını, savaş müttefiki olarak Sovyet Rusya'dan vazgeçemeyeceklerini, diğer taraftan İngiltere'nin Polonya'nın toprak bütünlüğünü garanti ettiği için savaşa girdiğini hatırlatıp, İngiltere ve Amerika'nın *Katyn* meselesini en uygun bir şekilde geçiştirmeye çalışacaklarını iddia etmiştir⁴⁶.

Özellikle İngiliz Hükümeti'nin devreye girmesi ve çabaları sonucunda çok kısa sürede Sovyet Rusya ile Polonya arasındaki siyasî gerilim yumuşama belirtisi göstermiştir. Polonya Hükümeti'nin 28 Nisan'da yaptığı açıklamada Sovyetler Birliği ile Polonya arasında tam hâkimiyet ve toprak bütünlüğü esasına dayanan dostane bir anlaşma istendiği vurgusu yapılmakta ve bu konuda ilk gayretlerin 1941'de Polonyalılar tarafından başlatıldığı hatırlanılmaktaydı. *Reuter Ajansı*'nin haberinde Alman iddiaları karşısında Uluslararası Kızılhaç Teşkilâtı'na araştırma yapılması için başvuran Polonya Hükümeti'nin bu talebini geri çekebileceği ifade edilmişti. Aynı şekilde, Sovyet Rusya Hükümeti, bazı adımlar atmış ve halen Moskovadan ayrılmamış olan Polonya Hükümeti Büyükelçisi Romer'in Londra'ya dönmeyerek, Rusya'da kalmasını istemiştir. Moskova Radyosu da İngilizce yayınında Sovyet notası hakkında izahat vermiş, Sovyet-Leh ilişkilerinin kesilmesi değil tatil edilmesi ifadesini kullanarak, diplomatik üslubu bir derece yumuşatmayı tercih etmiştir⁴⁷.

Bununla beraber ilişkiyi düzeltmek için atılan tüm bu adımlara rağmen, Rusya ve Polonya arasındaki güvensizliğin giderilmesi kolay olmamış ve Polonya Büyükelçisi ve elçilik mensupları, İran üzerinden Londra'ya gelmek üzere Rusya'dan ayrılmışlardır⁴⁸. *Reuter Ajansı*'nin Moskovadan geçtiği habere göre, Polonya Hükümeti'nde bazı bakanların değişeceğine dair bir haberin gelmemesi ve Kızılhaç'a müracaat hususunda azledilen Polonyalı yetkililerin olmaması dolayısıyla Sovyet Hükümeti'nin beklentileri karşılanmamıştı⁴⁹. Uluslararası Kızılhaç Teşkilâtı ise yaptığı açıklamada, *Katyn* için tahkikatın güçlükleri bulunduğunu ifade etmişti. Bu durumda Polonya'nın müracaatı hükümsüz kalmış oluyordu⁵⁰.

İngiliz *Times* gazetesi, Alman propagandasının artarak devam edeceği ve Rusya için daha büyük problem çıkarmaya çalışacağı haberlerini verirken⁵¹, İngiliz basınının tahmin ettiği gibi gündeme yeni katliam haberleri düşmeye başlamıştır. Romen *Stefani Ajansı*'nin haberinde Odesa'ya 7 km mesafede Tatarka adlı bölgede 65 metre genişliğinde, 100 metre uzunluğundaki çukurlarda

⁴⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 28 Nisan 1943.

⁴⁶ "Sovyetler Birliği ve Polonya", *Ulus*, 28 Nisan 1943.

⁴⁷ "Leh-Rus münasebatı düzeliyor", *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1943; "Polonya, Kızılhaç'a müracaatı geri alıyor", *Akşam*, 29 Nisan 1943.

⁴⁸ "Sovyet-Leh ihtilafı henüz halledilemedi", *Son Posta*, 30 Nisan 1943.

⁴⁹ "Polonya'nın demeci Sovyetleri tatmin etmedi", *Akşam*, 30 Nisan 1943.

⁵⁰ "Sovyet-Polonya gerginliği", *Vakit*, 1 Mayıs 1943.

⁵¹ *Vatan*, 30 Nisan 1943.

elleri arkadan bağlanmış, enselerinden kurşunlanmış cesetler bulunduğu açıklanıyordu. Yapılan incelemede cinayetlerin 1940 yılında işlendiği, Besarabya ve Bukovina'dan götürülen ve 3 yıldır kendilerinden haber alınamayan binlerce Alman, Rumen, Bulgar ve Ermeni'nin cesetlerinin olduğu tahmin edilmekteydi. Tatarka katliamındaki görüntü, *Katyn Olayı*'yla tamamen aynıydı ve Sovyet Rusya yeni bir katliamla itham ediliyordu⁵².

Bu arada *Katyn* katliamıyla ilgili olarak Almanların denetiminde çalışan uluslararası bir heyet çalışmalarını tamamlamış ve bir rapor yayınlamıştı. *Katyn* raporunu hazırlayan ve çoğu Adli Tıp ve Kriminalistik uzmanı olan 12 kişilik heyette bulunan kişiler şunlardı⁵³:

- Belçika Gent Üniversitesi'nden Prof. Dr. Speleers
- Bulgaristan Sofya Üniversitesi'nden Prof. Dr. Markof
- Danimarka Kopenhag Üniversitesi'nden Prof. Dr. Tramsen
- Finlandiya Helsinki Üniversitesi'nden Prof. Dr. Saxen
- Hırvatistan Agram Üniversitesi'nden Prof. Dr. Malomiloslaviç
- İtalya Napoli Üniversitesi'nden Prof. Dr. Palmieri
- Hollanda La Haye Üniversitesi'nden Prof. Dr. Burlett
- Bohemya ve Moravya'dan Prag Üniversitesi'nden Prof. Dr. Hajek
- Romanya Adli Tıp Enstitüsü'nden Dr. Birkle
- Slovakya Presburg Üniversitesi'nden Prof. Dr. Subik
- Macaristan Budapeşte Üniversitesi'nden Prof. Dr. Arsos

Ayrıca, Breslau Üniversitesi'nden Prof. Dr. Buhtz ve Fransız Hükümeti'nin görevlendirdiği Sıhhiye Müfettişi Dr. Costere heyetin çalışmalarına katılmış ve destek vermişti⁵⁴. Çalışmalar neticesinde *Katyn Olayı*'yla ilgili ayrıntılı bilgiler ortaya çıkmıştı⁵⁵:

“Cesetlerin üzerinde bulunan muhtıra defterlerinde, bu subayların hayatlarının son günlerine ve son saatlerine kadar hatıralarını saati saatine kaydetmiş olmalarına rağmen hiç birisinin üzerinde ne saat ne de yüzük bulunmamıştır. Bundan başka cesetlerin üstünde Polonya mamulâtı kibrit ve sigara paketleri bulunmuştur. Bazı cesetlerin yanında bulunan sigaralarda Kocielsk markası görülmüştür. Bu ad öldürülen subaylardan büyük kısmının Rusya'da buldukları son harp esirleri kampının adıdır.

Cesetlerin üzerinde bulunan muhtıra defterleri, mektuplar, gazete gibi vesikalar 1939 sonbaharından Mart ve Nisan 1940'a kadar olan tarihleri taşımaktadır. Şimdiye kadar rastlanan en son tarihli vesika 22 Nisan 1940 tarihli bir Rus gazetesidir”.

⁵² “Tatarka'da bulunan büyük çukurlarda”, *Tasvir-i Efkâr*, 3 Mayıs 1943.

⁵³ *Ulus*, 5 Mayıs 1943.

⁵⁴ Komisyonun çalışmalarının tamamlanmasından sonra *Katyn Olayı*'nı tüm yönleriyle ele alan raporlar, bölgedeki Rus köylülerin ifadeleri, fotoğraflar, kazıda elde edilen çeşitli bulgu ve malzemeler Nazi Hükümeti tarafından 343 sayfalık bir kitap olarak aynı yıl 1943'te yayınlanmıştır., bk. *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943.

⁵⁵ *Ulus*, 5 Mayıs 1943.

Uzmanlardan oluşan heyet, çevrede bulunan Rus köylülerle de konuşmuştu. Bir Rus köylünün verdiği bilgiye göre, *Gnieszdowa* tren istasyonuna getirilen Polonyalılar *Katyn* ormanına götürülmüşlerdi ve bir süre sonra Polonyalı esirlerin çığlıkları ve silah sesleri bölgeye uzak olmayan evlerden duyulmuştu⁵⁶. Rus köylülerinin açıklamalarındaki ortak nokta 1940 yılı Mart ve Nisan aylarında *Katyn* yakınlarındaki istasyona trenlerin hemen her gün Polonyalı subaylar getirdiği ve kamyonlarla orman istikametine sevk edildikleri şeklindeydi. Bu subaylar bir daha görülmemişti. Heyetin tespitine göre, 30 Nisan 1943'e kadar 982 ceset çıkarılmıştı ve bunların % 70'inin hüviyetleri tespit edilmişti. *Katyn*'de 7 büyük çukur bulunmuştu ve buradaki cesetlerin tamamına yakını enselerine yakın mesafeden sıkılan kurşunla öldürülmüşlerdi⁵⁷. Köylüler, ormanın içindeki ölüm sahasını göstermişlerdi⁵⁸. *Katyn* ormanı kazıldığında 3 yıl önce Stalin'in emriyle vurulmuş 4.000'den fazla Polonyalı subayın çoğunun tam olarak bozulmamış cesetleri ortaya çıktı⁵⁹. *Katyn*'de bulunan 4.143 cesetten 2.815'inin kimliğinin kesin olarak saptanmıştı⁶⁰. Cesetlerin arasında sivil şahıslara rastlanmıştı ve hatta bir papaz teşhis edilmişti. Hüviyetleri tespit edilen subaylar⁶¹ arasında 2 General vardı. Bu kişiler Lublin'den General Smorovinski ve Varşova'dan General Bogadroviç'ti. Yine heyetin raporuna göre, katliamı gerçekleştirenler cinayetlerini örtmek amacıyla toplu mezarların üzerine ağaçlar dikmişlerdi. Fakat, alınmaya çalışılan bu önlem tam tersi bir sonuç meydana getirmiş ve aslında mezarlıkların tarihini tespit etmeye yaramıştı⁶².

Bu arada propaganda olma ihtimali yüksek bir haber basına yansımıştı ve haberde Sovyet Hava Kuvvetleri'nin, *Katyn*'de inceleme yapan heyete⁶³ mani olmaya çalıştığı fakat Alman uçaksavarları ve avcı uçakları tarafından uzaklaştırıldığı belirtilmekteydi⁶⁴.

Katyn Olayı'nın yarattığı gerginliği sona erdirmek için İngiliz Hükümeti'nden sonra bizzat Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt devreye girmiş ve Polonya Hükümeti Başbakanı General Sikorski'ye gönderdiği mektupta Rus-Polonya anlaşmazlığını her ne pahasına olursa olsun, bir an evvel halletmesini istemiştir⁶⁵.

⁵⁶ *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943., s. 15.

⁵⁷ *Haber Akşam Postası*, 5 Mayıs 1943.

⁵⁸ *Katyn* ormanında yapılan kazı çalışmalarını ve çıkarılan cesetleri gösteren bir hava fotoğrafı için, *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943., s. 288., bk. ek 4; Kazı çalışmaları için *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943., s. 290., bk. ek 5.

⁵⁹ Mark Mazower, *Hitler İmparatorluğu*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul 2012, s. 171.

⁶⁰ *Der Spiegel*, 02.01.1952.

⁶¹ Bu subaylardan birisi Yüzbaşı Karol Wajda'ydı ve üzerinde subay kimliği, mektup, pusula ve sigara ağızlığı bulunmuştu., *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943., s. 188. Yüzbaşı Karol Wajda, 2007 yılında kamuoyunda geniş yankı uyandıran *Katyn* adlı sinema filmini çeken ünlü Polonyalı yönetmen Andrzej Wajda'nın babasıdır. Kazılarda bulunan subay apoletleri ve Polonya paraları (Polonya para birimi zloti ifadesi rahatlıkla okunmaktadır) için bk. *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943., s. 325., bk. ek 6.

⁶² *Vakit*, 5 Mayıs 1943. İki General için yapılan mezarlar, Eylül 1943'te bölge Kızılordu'nun eline geçtiğinde Rus yetkililerce yıkılmıştır., bk. *Die Welt*, 01.02.2014.

⁶³ Uluslararası heyeti *Katyn* ormanında inceleme yaparken gösteren bir fotoğraf için bk. www.memorialmuseums.org., bk. ek 7.

⁶⁴ "Katyn ormanı faciası", *Tasvir-i Efkâr*, 6 Mayıs 1943.

⁶⁵ *Vatan*, 9 Mayıs 1943.

Katyn ormanında cesetlerin çıkarılması ve hüviyetlerinin tespiti çalışmalarıyla ilgili bazı bilgiler Mayıs ayında da basına yansımıştır. Basına yansıyan bir bilgiye göre, Polonyalı subaylar arasında hüviyeti tespit edilenlerden birisi Polonya millî kahramanı Mareşal Pilsudski'nin özel doktoru Viktor Kalicinski'ydi⁶⁶.

1943 yılı Temmuz ayında Polonya için üzücü bir olay daha yaşanmıştır. Sürgün Polonya Hükümeti Başbakanı General Sikorski, Ortadoğu'daki Polonya birliklerini teftişten dönmekteydi ve Cebelitarık havalimanında bulunuyordu. 4 Temmuz 1943'te Londra'ya gitmek üzere havalanan uçak bir süre sonra denize çakıldı ve General Sikorski hayatını kaybetti. *Katyn Olayı* üzerinde ısrarla duran ve Polonya'nın haklarını savunma konusunda taviz vermek istemeyen General Sikorski'nin gizemli ölümü, kuşkusuz Stalin başta olmak üzere birçok liderin canının epey sıkıldığı bir anda gerçekleşmişti⁶⁷.

Katyn Olayı ile ilgili Türk basınında en yoğun haberler Nisan-Mayıs 1943 döneminde çıkmıştır. Bundan sonraki aylarda *Katyn Olayı*'nın adeta unutulmaya terk edildiği görülmektedir. Türk basını, İkinci Dünya Savaşı'nı çok yakından takip etmiş ve olayları mümkün olan en hızlı bir şekilde aktarmıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki bir süre sonra Avrupa basını *Katyn Olayı*'nın üzerini örtmüş ve küllenmeye bırakmıştır. *Katyn Olayı*'nın yoğun tartışıldığı Nisan-Mayıs 1943 döneminde Almanlar, heyetler ve vesikalarla konuyu somut hale getirmek istemiş ve Rusları katliam yapmakla suçlamışlardır. Ruslar ise suçlamaları kesinlikle reddetmiş ve bu işin Almanlar tarafından yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu husus Türk basınında karikatürlere bile konu olmuştur⁶⁸.

1943 yılında Almanların himayesinde bölgeyi ziyaret eden uluslararası komisyon Alman tezini destekleyen bir rapor hazırlamıştı. Söz konusu katliam bölgesi Sovyet ordusunun kontrolüne geçtikten sonra 1944 yılında bu sefer Sovyetlerin himayesi altında faaliyet yürüten başka bir komisyon Sovyet iddialarının doğru olduğu şeklinde rapor düzenlemiştir⁶⁹.

İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra *Katyn Olayı*

Katyn Olayı'ndaki gerçeği İngiliz politikacılar bilmekteydi. Resmî, ancak yayınlanmamış bir İngiliz raporunda suçun Sovyetler tarafından işlendiğinin "*hemen hemen kesin*" olduğu yazılmaktaydı. Fakat, İngiltere için önem arz eden husus Müttefik ilişkisinin herhangi bir olumsuzluk yaşamamasıydı. Bu nedenle bütün çaba gerçeklerin ortaya çıkmaması için harcanmıştır. Resmî haber ajansları Sovyet tezini desteklemiş ve savaş sansürü aksi yöndeki haberlerin yayılmasını engellemiştir⁷⁰. Amerikalı yetkililer de olayın iç yüzü hakkında bilgi sahibi olmuşlardı. Mayıs

⁶⁶ "Katin ormanında", *Haber Akşam Postası*, 29 Mayıs 1943.

⁶⁷ O. Yüksel, *agm.*, s. 26.

⁶⁸ *Yeni Sabah*, 28 Nisan 1943., bk. ek 8.

⁶⁹ N. Davies, *age.*, s. 1068.

⁷⁰ N. Davies, *age.*, s. 1069.

1943'te *Katyn*'e getirilen Amerikalı Yüzbaşı Donald Stewart ve Yarbay John H. Van Vliet Jr.,⁷¹ deliller ışığında katliamın Sovyetler tarafından yapıldığına ikna olmuşlar ve özel kodla raporlarını merkeze iletmışlerdi. Yine 1943 yılında Londra'dan Amerikan Başkanı Roosevelt'e gönderilen bir mektupta katliamın Sovyetler tarafından yapıldığı belirtilmişti⁷².

Katyn Olayı, savaştan sonra Nazilerin yargılandığı Nürnberg mahkemelerinde gündeme gelmiştir. Rus yetkililer, Almanları suçlamış ve Alman savunma avukatları kendilerinin sorumluluğu olmadığına dair bazı şahitlerin dinlenmesini istediğinde Rus Savcı Rudenko, derhal müdahale ederek şu açıklamayı yapmıştır⁷³:

"Bu iş hakkında tahkikatta bulunan Sovyet Özel Komisyonu Nazilerin suçunu kâfi derecede meydana koymuştur. Onun için, Müttefikler arasında yeni yeni zorluklar çıkarmaktan başka bir şeye yaramayacak olan münakaşalara meydan verilmesini tamamiyle lüzumsuz addederim".

Rus Savcı Rudenko'nun mesajı son derece açıktı ve bu nazik zamanda, Nürnberg mahkemelerinde Amerika ve İngiltere bu konunun üzerine fazla gitmenin uygun olmayacağını düşünmüşlerdi.

1 Temmuz 1946'da *Katyn* ormanı meselesi Nürnberg mahkemesinde yine değerlendirilmiştir. Mahkemeye getirilen 3 şahit Alman tezinin, 3 şahit ise Rus tezinin doğru olduğunu söylerken⁷⁴, bir süre sonra Sovyet Savcı'nın söylediklerinin çoğunun yanlış olduğu savunma tarafından kanıtlandığından Sovyet tarafı suçlamaları geri çekmiştir⁷⁵. Böylece, Almanlara yöneltilen suçlama düşmüş ve dava sürdürülememiştir⁷⁶.

1952 yılında ABD Temsilciler Meclisi'nin bir komitesi, hazırladığı raporda Rusların kıyımdan dolayı "*tartışmasız suçlu*" olduklarını ortaya koymuştu⁷⁷. Bununla beraber, soğuk savaş yıllarında Sovyetler Birliği ile ilişkilerini daha fazla bozmak istemeyen Amerikan yönetimi bu özel raporu görmezden gelmiştir⁷⁸.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 1989 yılında hala *Katyn* meselesinde yanlış ile doğrunun kesin olmadığını iddia ederken, 1990-1991 yıllarında Başkan Gorbaçov, Sovyet sorumluluğunu kısmen, Yeltsin'de tamamen kabul etti. Sovyetler Birliği ve komünist yönetimi altındaki Polonya'da "*Katyn*"

⁷¹ Savaş esiri olan ve *Katyn Olayı*'ni propaganda amacıyla görmeleri sağlanan bu Amerikalı subaylar dışında İngiliz ve Kanadalı subaylar oluşturulan esir subay komisyonunda bulunmuşlardı., bk. *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943., s. 308. Bir başka eserde, söz konusu Amerikalı subaylar dışında, Stanley Gilder ve Frank Stevenson'un isimleri verilmektedir, bk. Eugenia Maresch, *Katyn 1940*, Warszawa 2014., sayfa belirtilmemiş.

⁷² www.usasabah.com., 10 Eylül 2012.

⁷³ "Katyn ormanı lâfından hoşlanmıyorlar", *Tanin*, 4 Haziran 1946.

⁷⁴ Nâzım Poroy, *Nüremberg Dâvası*, Ankara 1948, s. 52.

⁷⁵ N. Davies, *age.*, s. 1118.

⁷⁶ N. Davies, *age.*, s. 1069.

⁷⁷ G. Vernadsky, *age.*, s. 511.

⁷⁸ www.usasabah.com., 10 Eylül 2012.

aşağı yukarı 50 yıl boyunca yok sayılmıştı⁷⁹.

Katyn ormanı katliamının 70. yıldönümünde ilk kez Polonya ve Rusya Başbakanları *Katyn*'de anma törenine birlikte katıldılar. Rusya Başbakanı Vladimir Putin'in davetini kabul eden Polonya Başbakanı Donald Tusk'ın *Katyn*'e gitmesiyle tarihi bir an yaşandı. İki lider burada farklı dinlere mensup din adamlarının dualarını dinleyip, hayatını kaybeden askerleri andılar⁸⁰. Bu arada, *Katyn* konusu 2010 yılında Polonya'ya yeni bir acı yaşatmıştır. 10 Nisan 2010'da bu defa Polonya Devlet Başkanı Leh Kaçinski ve beraberindeki heyet *Katyn* katliamı dolayısıyla yapılan anıt mezarlığı ziyarete giderken uçak Smolensk havaalanına iniş sırasında yere çakılmış ve kazada kurtulan olmamıştır⁸¹.

Bir süre sonra ise, 28 Nisan 2010'da Rusya Devlet Başkanı Dimitriy Medvedev'in talimatıyla Rusya Federal Arşiv Ajansı'nın (RFAA) internet sitesinde *Katyn Olayı* ile ilgili gerçek belgelerin elektronik posta kopyaları ilk defa kamuoyuna açılmıştır⁸².

Sonuç

Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırısıyla İkinci Dünya Savaşı başlamış ve 17 Eylül 1939'da Sovyet Rusya'nın da doğudan saldırmasıyla Polonya kısa sürede yenilmiştir. Sovyet kuvvetleri tarafından esir edilen Polonyalı subay ve askerler Rusya'da birçok kampa gönderilmiştir. Bu esirlerden bazıları Kozcelsk, Starobielsk, Ostaszko'adaki kamplarda tutulmuşlardı. Bu kamplarda bulunan 20.000'den fazla Polonyalı subay 5 Mart 1940'ta Stalin'in emriyle Harkov'a yakın *Pyatihatka*, Tver bölgesindeki *Medni* ve Smolensk'teki *Katyn*'de katledildiler. *Katyn*'de katledilenler kurbanların sadece bir kısmıydı.

Konuyla ilgili gerçekler yakın zamanda şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya çıkmıştır. Rusya, Nisan 2010'da *Katyn* katliamı emrini gösteren belgeleri kamuoyuna açmış ve bu meselede sorumluluğun Stalin yönetiminde olduğunu kabul etmiştir.

Katyn'de ve diğer bölgelerdeki katliamların belli bir program ve hedef dahilinde yapıldığını söylemek mümkündür. Hayatını kaybedenlerin içinde azımsanmayacak sayıda yedek subay vardı. Asıl mesleği doktor, mühendis, avukat vs. olanların özellikle seçildiği anlaşılmaktadır. Öyle gözükmektedir ki Sovyet Rusya, toplumu domine edebilecek eğitilmiş tabakayı ortadan kaldırarak, Polonya'nın yakın ve orta vadede toparlanmasını ve kendisine sorun oluşturmasını önlemek istemiştir.

Katyn Olayı'nın iç yüzünü bir süre sonra öğrenmiş olan İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ne Anglosaksonlara has bir soğukkanlılıkla meseleye yaklaşmış ve kendileri için en uygun çözümü kısa zamanda bulmuşlardır. İngiliz ve Amerikalı yetkililer, Sovyet Rusya'ya

⁷⁹ N. Davies, *age.*, s. 1069.

⁸⁰ www.dw.com., 7 Nisan 2010.

⁸¹ www.hurriyet.com.tr, 10 Nisan 2010.

⁸² www.radikal.com., 28 Nisan 2010.

kızdırarak ve müttefiklik ilişkisini zora sokacak yaklaşımlardan özenle kaçınarak, Almanları suçlamış ve *Katyn Olayı*'nın rafa kalkmasını tercih etmişlerdir.

Polonya, İkinci Dünya Savaşı'ndan muazzam derecede yıpranarak çıkmış ve milyonlarca vatandaşını savaşın vahşetine kurban vermiş bir ülkedir. *Katyn*, Polonya'nın karşılaştığı ilk veya sonuncu katliam değildi. *Katyn*'de hayatını kaybedenlerin sayısı 4.000 kişiden biraz fazlaydı. Bununla beraber buradaki katliam, adeta bütün Polonya kayıplarını temsil etmiş ve sembol haline gelmiştir.

Katyn, İkinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında gündeme gelerek tartışmalara neden olmuş ve Polonya için acı bir sayfa olarak tarihteki yerini almıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Gazete ve Dergiler*

Akşam
Cumhuriyet
Der Spiegel
Die Welt
Haber Akşam Postası
Son Posta
Son Telgraf
Tanin
Tasvir-i Efkâr
Ulus
Vakit
Vatan
Yeni Sabah

Basılı Eserler

Amtliches Material zum Massenmord von Katyn, Berlin 1943.
Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ankara 1973.
Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, (çev. Burcu Çığman-Elif Topçugil-Kudret Emiroğlu-Suat Kaya), Ankara 2011.
Hart, Liddell, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, I, (çev. Kerim Bağrıaçık), İstanbul 1998.
Jacobsen, Hans-Adolf, *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı*, (çev. İbrahim Ulus), Ankara 1989.
Maresch, Eugenia *Katyn 1940*, Warszawa 2014.
Mazower, Mark, *Hitler İmparatorluğu*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul 2012.
Poroy, Nâzım, *Nüremberg Dâvası*, Ankara 1948.
Risanovsky, Nicholas V.,- Steinberg, Mark D., *Rusya Tarihi*, (çev. Figen Dereli), İstanbul 2011.
Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara 2010.
Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, *İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*, II, İstanbul 2014.
Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, (çev. Doğan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak), İstanbul 2009.
Yurdoğlu, İhsan, *Almanca-Türkçe Askerî Terimler Lügati*, İstanbul 1944.
Yüksel, Orhan, "General Sikorski'nin Son Uçuşu", *Yıllarboyu Tarih*, Ocak 198, sayı: 1.

Elektronik Kaynaklar

www.dw.com.
www.hurriyet.com.tr.
www.memorialmuseums.org.
www.radikal.com.
www.usasabah.com.

* Yararlanılan gazete ve dergilerin tarihleri dipnotlarda gösterilmiştir.

EKLER

EK I: Eugenia Maresch, *Katyn 1940*, Warszawa 2014, sayfa numarası yok.

EK 2: Tasvir-i Efkâr, 21 Nisan 1943.

Rusyada katledilen Polonyalı subaylar

Hâdise dünyanın her yerinde derin bir tesir uyandırdı

**C. H. P. Meclis
Grup'u'nun
toplantısı**

Ankara, 20 (A.A.) — Cümhu-
riyet Halk Partisi Meclis Grubu
Reis Vakkı...

**Pravda gazetesi mesuliyetin Almanlarda
olduğuna işaret ederek Polonya
hükümetini tehdit eden bir makale neşretti**

Ankara, 20 (Radyo Gazetesi) —
Mihver devletleri, Avrupa devletle-
rini yanlarına toplamak için Smo-
lensk meselesini ele almışlardı. Bu,
bütün dünyada derin bir teessür u-
yandırmıştır.

Rus gazeteleri, General Sikorski-
ye hücum etmektedir. Milletlerarası
Kızılhaç Cemiyetine müracaatını ten-

kit ediyorlar. Sikorskiyi Almanyayı
hımaye eder gösteriyorlar.

Bu tedbir, Polonyanın baş düşma-
nı Hitler'e yardım etmekten başka
bir şeye yaramamıştır. Bütün bun-
lar, Polonyanın Alman taraftarı Na-
zırlarının işidir. Bunlar, Polonya ile
Rusya arasındaki münasebetleri bo-
(Devamı sahife 3, sütun 3 de)

EK 3: Cumhuriyet, 27 Nisan 1943.

Rusya Polonya ile münasebatını kesti

Katyn ormanında öldürülen subaylar hakkında Moskova, Leh hükûmetine şiddetli bir nota verdi

Hindistan Federal mahkemesi

Çok mühim bir karar verdi

İngillere hükûmeti, Gandhi ve arkadaşlarını gayrikanunî olarak tevkif etmiş

Londra 26 (Radyo) — Hindistanın federal mahkemesi mühim bir karar vermiştir. Bu karara göre Hindistan hükûmeti müdafaa kanununa istinaden Gandhi ile binlere varan kongre azasını tevkif etmekte haklıdır ve kanun buna müsalsel değildir. Hükûmet, bunları tevkif etmekte hududunu aşmıştır ve teşrii neyemi kendisine vermiş sivilisyon

Leh sefiri ve sefaret erkânı dün Moskovadan ayrıldılar

Polonya hükûmeti Basvekili General Skorski

Polonya hükûmeti de bugün bir beyanname neşrecek

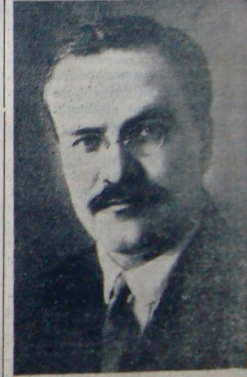
Moskova 26 (s.a.) — Tass ajansı bildiriyor:

Hariciye Komiseri M. Molotof 25 nisanında Polonya büyüklüğüne Sovyet hükûmetinin aşağıdaki notasını vermiştir:

«Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği hükûmetinin emriyle aşağıdaki hususları itilamıza arz ederim:

Sovyet hükûmeti, Polonya hükûmeti tarafından Sovyetler Birliği hakkında son günlerde itihaz edilen hareket hatırı tamamen gayritabil ve iki mültefik devletin karşılıklı münasebetlerinde her türlü kalde ve usulü bozan mahiyette telâkki etmektedir. Alman faşist-

(Arkan sahife 2, sütun 2 de)

Sovyet hükûmeti Hariciye Komiseri Molotof

EK 4: Katyn ormanında yapılan kazı çalışmalarını ve çıkarılan cesetleri gösteren bir hava fotoğrafı *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943., s. 288.

EK 5: Katyn ormanında kazı çalışmaları, *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943., s. 290.

EK 6: Katyn kazılarında bulunan subay apoletleri ve Polonya para birimi olan Zloti'ler, *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943., s. 325.

EK 7: Almanların davet ettiği uluslararası komisyon, 1943 yılı ilkbaharında Katyn ormanında inceleme yapıyor., [www. memorialmuseums.org](http://www.memorialmuseums.org).

EK 8: Yeni Sabah, 28 Nisan 1943.

Lehistan subayları kim vur duya gitti ..

*Ahret Müddeiumumisi — Kim vurdu ?
Maktul Subay — Daha belli değil !*

MÜŞTEREK DOĞU TÜRKÇESİ İMLASIYLA YAZILMIŞ ARAP HARFLİ METİNLERİN ÇAĞDAŞ LEHÇELERE UYARLANARAK OKUNMASI MESELESİ VE KIRGIZ AKIN MALDIBAY BORZU UULU'NUN “KISSA-İ SEMETEV BU TURUR” ÖRNEĞİ

Göksel ÖZTÜRK*

Özet

Bu çalışma, günümüz Kırgızistan'ının Talas eyaleti Ken Aral bölgesinde yaşamış olan Maldıbay Borzu Uulu adlı Manasçı tarafından söylenen Manas Destanı'nın Semetev bölümünün “Kıssa-i Semetev Bu Turur” başlıklı nüshasının incelenmesini içerir. Kopya, Kırgızistan Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nin El Yazmaları Nadir Eserler Bölümünde saklanmaktadır. Yazmada Semetev Kıssası'nın iki adet nüshası yer almaktadır. Nüshalar arasında çok az da olsa farklılıklar görülebilmektedir. Birinci nüshanın sonundaki düşürülmüş olan tarihten hareketle bu nüshanın Manas Destanı'nın bir bölümünü oluşturan Semetev destanının en eski nüshası olması muhtemeldir.

Makalede bu olasılık da göz önünde bulundurularak metnin dil özellikleri incelenmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Metin, bazı ses değişimlerinin ve uyumlarının özellikle de Kırgızcada önseski y->c- değişimlerinin izlenebilmesi bakımından açık örnekler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Müşterek Doğu Türkçesi, Manas, Semetev, Kırgızca, Maldıbay Borzu Uulu

PROBLEM OF READING TEXT WRITTEN ACCORDING TO THE COMMON EASTERN TURKIC GRAMMER RULES AS CONTEMPORARY TURKIC LANGUAGES AND THE CASE OF “KISSA-İ SEMETEV BU TURUR” BY KIRGHIZ BARD

Abstract

This study examines the version of “Kıssa-i Semetev Bu Turur” the chapter of the Manas epic Semetev. This version was narrated by the Manas epic narrator Maldıbay Borzu Uulu who lived in Ken Aral region of the Talas province of Kyrgyzstan. A copy of this epic is stored in the Rare Books and Manuscripts Divisions

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, gozturk@marmara.edu.tr

of Kyrgyzstan's Academy of Sciences Library. This manuscript has two copies of the part Semetey. Slight differences between two copies might be noticed. Not certainly but somehow the date noted at the end of the first copy hints that this version of the Semetey epic which forms one part of Manas epic could be the oldest.

The article examined the language features of the text considering this possibility and assessments have been made. The text, some sound change and compliance, especially in the initial phoneme Kirghiz $y \rightarrow c$ -contains clear examples in terms of change monitoring.

Keywords: Common East Turkish, Manas epic, Semetey, Kirghiz, Maldibay Borzu Uлуу

Seyfeddin Molla'nın XVI. yüzyılda yazılmış *Mecmaü't-tevarih* adlı eseri Manas destanından bahseden en eski kaynak olarak bilinmektedir. Manas destanının bilinen en eski derlemesi ise Çokan Velihanoglu tarafından 1856 yıllarında Isık Köl tarafına yaptığı seyahat sırasında Karkaralı bölgesinde tespit ettiği, Manas destanının içerisindeki bölümlerden biri olan "Kökötay'ın Aşı"dır. Velihanoglu'nun Manas destanı ile ilgili ilk yazıları 1861 yılında *Rus Coğrafya Cemiyeti Yazıları Dergisi*'nin birinci ve ikinci sayılarında yayımlanmıştır.¹

İkinci ve daha önemli nüshanın ise ünlü Türkolog Vasiliy Vasilyeviç Radloff tarafından Kırgızistan'ın Tokmak şehri güneyinde yaşayan Bağış boyuna mensup bir Manasçıdan 1862, 1864 ve 1869 yıllarında Kırgızistan'a yaptığı gezilerde derlendiği ve yazıya geçirildikten sonra 1885'te yayımlandığı bilinmektedir.²

Bu çalışmaya konu olan manzum nüsha ise 1839 ya da 15 Mart 1889 tarihinde yazılmış, 1911 tarihinde istinsah edilmiştir³. Eserin yazarı bugünkü Kırgızistan'ın Talas eyaleti Ken Aral bölgesinde yaşayan Maldibay Borzu Uлуу'dur. Yazarın adı metinde *Maldıbay Bursı balası* olarak geçmektedir.

Metin, sayfaları çizgili bir okul defterine yazılmıştır. Defterde aynı adı taşıyan iki ayrı metin mevcuttur. Her iki metnin başlığı ve ilk yirmi satırı aynıdır. Birinci metin 2316 satır, ikincisi ise 3451 satırdır. Her sayfada 25 satır yer alır. Satırlardaki sütun sayısı düzenli değildir. Başlarda her satır iki sütun halinde düzenlenmişken ilerleyen bölümlerde sütun sayısı üçe çıkmaktadır. Metnin yazarının adı ile istinsah tarihinin bu kadar kesin olarak söylenmesinin sebebi ise birinci metnin sonunda yer alan tarih satırlarıdır.

اوشبو سماتای مالدیباى بورسى بلا سى ننگ کتابى دور

Uşbu Semetey Maldıbay Bursı balasının kitabıdır.

این کتاب روزی جمعہ کونی تمام بولدی

În kitâb rûz-i cum'a küni tamâm boldı.

¹ Tuncer Gülensoy, "Manas Destanı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 27, 2003, s. 557-558.

² A.y. s. 557-558 (*Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme* adlı eserinin V. cildinde (St. Petersburg 1885) Kırgızca-Rusça-Almanca olarak yayımlanmıştır.

³ Yazmanın sonundaki Kril harfli "Til Kat" başlıklı Kırgızca notlarda istinsah tarihi açıkça belirtilmektedir.

Bu satırların birincisinden Manaşçının adını öğrenirken ikincisinden istinsah tarihini öğrenmekteyiz. İkinci satırın *ebced* hesabına göre iki şekilde yorumu yapılabilmektedir.

1.

این	61	
کتاب	423	
روزی	223	
جمعه	513	
کونی	86	
Toplam	(H)1306	=(M)1889
تمام	481	4+8+1=13
بولدی	52	5+2=7 (Recep)
Sonuç =	15 Mart 1889	

“İn kitāb rūz-i cum’a küni tamām boldı”

İbaresinden yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere *ebced* hesabına göre Hicri 13.07.1306 tarihi elde edilmektedir. Bu tarihi elde edebilmek için *temam* ve *boldı* kelimeleri ayrı ayrı hesaplanmıştır. Bu şekilde yıl, ay ve gün tespit edilmiştir. Bu da Miladi 15 Mart 1889 tarihine tekabül eder. 15 Mart 1889 tarihinin günü Cuma’dır ve metinle uyumluluk sağlar.

2.

این	61
کتاب	423
روزی	223
جمعه	513
کونی	86
تمام	481
بولدی	52
Toplam=	1839

“İn kitāb rūz-i cum’a küni tamām boldı”

İbaresini bir bütün olarak hesaplandığında ise Miladi 1839 tarihi elde edilmektedir. Bu tarihin doğru olma olasılığı yüksektir. Çünkü metinle ilgili olarak Çinli filolog Hu Cinhua oldukça önemli ve ilginç bir bilgi vermektedir.⁴ Hu Cinhua 1985 yılında yaptığı bir gezi sırasında Talas

⁴ Hu Cinhua, *Til Cana Kotormo*, 1986, II, s. 21-23.

bölgesinde yaşayan Moldobay Borzu⁵ adlı kişiden derlenen *Baatır Semeteydin Comogu* adlı 1864 tarihli bir el yazmasından bahsetmektedir. Böyle bir el yazması varsa, bu en eski tarihli ikinci el yazması demektir ve bu makalenin yazarının bu konuyla ilgili Kırgızistan'da sürdürdüğü çalışmaları halen devam etmektedir.

Buna göre 1839 tarihi metnimizi Semetey destanının en eski nüshası yapmaktadır.

Yine birinci metnin sonunda yer alan ve maalesef çok bozuk olduğu için tam olarak okunamayan “Til Kat” bölümünden de müstensihin:

“*Til Kat*

1911 cılında 13 Aprelde men Kara Köl ayılında cürümü 33 üylü ayılın Saruu Kırgızı Sarmat Başı eken. Al bir...”

“*Dilekçe*

1911 yılının 13 Nisan'ında ben Kara Köl köyünde tamamı 33 evli köyün Sarı Kırgız Sarmat başıyım...”

şeklindeki güç okunabilen ifadesinden eseri 1911 yılında istinsah ettiği anlaşılmaktadır. “Til Kat” terimi Kırgız dilinde “dilekçe” anlamına geldiği için bu metnin bir başkasına ya da kuruma gönderildiğini söylemek de mümkündür. Büyük bir ihtimalle de eser yayınlanması veya incelenmesi için bir başkasına gönderiliyordu.

İkinci metnin sonunda ise yine çok tahrif olmuş bir şekilde bir şecere yer almaktadır.

Metin üzerinde 1980’li yıllarda Kırgızistan’da bazı çalışmalar olmuşsa da toplam 5767 satırlık bu destan, henüz tamamıyla yayımlanmamış durumdadır. Yalnızca içerisinden bir bölüm Kırgızistan’da 1930’lu yıllardan beri dil, edebiyat ve folklor alanında yayın yapan *Ala Too* dergisinde yayınlanmıştır.⁶

Metnin 80’li yıllarda yapılmış okuma çalışması ve bu çalışmada rastlanılan günümüz Kırgız Türkçesine benzetme ve uyarlama denemeleri ya da çabaları, her ne kadar yayımlanmamış olsa da bu çalışmanın asıl konusudur. Bu metnin okuma denemesindeki uyarlama örnekleri tespit edilerek Arap harfli orijinal metindeki şekilleri ile tek tek karşılaştırılmıştır. Özellikle Kırgız Türkçesinin en önemli özelliklerinden biri olan dudaklılaşma, yani birinci heceden sonra gelen hecelerdeki düz ünlüleri dudaklılaştırarak (yuvarlaklaştırarak) okuma bu denemede dikkatleri çekmektedir.

Metinde rastlanılan dil özellikleri aşağıda örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır:

1. Metnin başlığı “Kışsa-i Semetey Bu Turur” iken metni okuyanlar bunu “Semetey Cönündö Bayan” şeklinde aktarmışlardır. Bu uyarlamadan da öte adeta bir tercümedir.

⁵ Hu Cinhua bu şekilde yazmaktadır.

⁶ Redaksiyon, “Semetey Baatır Cönündö Bayan”, *Ala Too*, 1988, S IV, s. 17-25.

2. Metindeki bazı ünlüler metindeki yazılışlarından farklı olarak bugünkü Kırgızcadaki gibi okunmuştur. Daha çok da dudak uyumuna uydurulmuş olarak karşımıza çıkmaktadırlar:

a. Yuvarlak okunan düz ünlüler:

ı > u; i > ü

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
oğlı	uulu
munı	munu
corudı	corudu
cöni	cönü
kördi	kördü

a > o; a > u

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
bolğan	bolgon
bolama	bolobu
bolsa	bolso
comağ	comok

e > ü

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
ölem	ölöm
bölem	bölöm

b. Düz okunan yuvarlak ünlüler:

u > ı

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
aytsun	aytsın
kaçurğan	kaçırgan
kalıptur	kalıptır
altun	altın
alup ket-	alıp ket-

3. Söz başındaki bazı sesler, metindeki yazılışlarından farklı olarak bugünkü Kırgızca gibi okunmuştur. Bu değişiklikte en çok dikkati çeken de ön sesteki *y-* > *c-* değişikliğidir.

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
yok	cok
yaw	coo
yer	cer
yan	can
yal	cal

Ancak bazı örneklerde söz başındaki *y-*'lerin bugünkü Kırgızcada olduğu gibi metinde de *c-* ile yazıldığı görülmektedir.

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
comağ (< yumğaq)	comok
cer (< yer)	cer
cet- (< yet-)	cet-

Bu örneklerin oldukça fazla görülmesi, ön seste *y-* > *c-* değişmesinin yazı diline de geçmeye başladığını göstermektedir. Bu da, Türkistan bölgesinde ortak yazı dili olarak kullanılan Müşterek Orta Asya Türkçesi veya Klasik Dönem Sonrası Çağatayca'nın artık yerini yerel yazı dillerine bırakmaya başladığının bir göstergesi olsa gerektir. Aynı zamanda bu imla hususiyeti Kırgız yazı dili tarihi araştırmalarında da önemli bir ipucu niteliğindedir.

4. Ön sesteki bazı sesler ve dolayısıyla kelimeler metindeki yazılışlarından farklı okunmuştur:

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
Ḥudā	kuday
ḥ ^w āce	koco

5. Arapça ve Farsça asıllı bazı kelimelerin alındıkları dillerdeki şekliyle yazılmasına bakılarak yazarın veya müstensihin eğitimli bir kişi olduğu kanısı da güç kazanmaktadır.

ḳāğaz
Ḥudāy,
Ādam,
ders,
şerīāt
ḥ^wāce

6. Metinde bugünkü Kırgızcada *s* sesi ile söylenen bazı seslerin *z* ile; *z* ile söylenenlerin de *s* ile gösterilmesi ve hem yazarın hem de müstensihin Talaslı olmaları metnin güney Kırgızistan ağzı ile kaleme alındığı konusunda şüphe bırakmamaktadır.

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
Manaz	Manas
tas	taz
avāz	avas

7. Metin günümüz Kırgızcasıyla okunurken yüz elliden fazla satırın atlandığı tespit edilmiştir.⁷

8. Bazı kelimeler tamamen yanlış okunmuştur.

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
dép	deçi
çıkar çıkmaz	ceter cetpes
tüzbeymi	turbaybı
bilici	bilgi
kıķ	kıyık
aldımda	astımda
tek teñteğimdi	tek-teğimdi
yārān	eren

9. Çift dudak *w*'si metinde üç noktalı *vav* (و) ile gösterilmiştir. Bunun yanında mastar eki –Uw (-U^w) sadece *vav* (و) ile gösterilmiştir.

Arap harfli metinde:	Kril harfli metinde:
yaw	coo
sahawası	saxaavası
awası	avası
oraluw	oraluu
kélü ^w	kelüü
baru ^w	baruu

Metin ile ilgili özellikler yukarıda kısa halleriyle verilmiştir. Metin hali hazırda üç sütun halinde Müşterek Doğu Türkçesi, Kırgızca okunmuş şekli ve Türkiye Türkçesine aktarısı

⁷ Eksik satırlar, bu makalenin yazarı tarafından yayına hazırlanmakta olan ilmi metinde gösterilmiştir.

ile tarafımızca yayına hazırlanmış olup dil incelemeleri tamamlanmak üzeredir. Yayım için metindeki eksik olan sayfa ya da varakların bulunmasına çalışılmaktadır. Bulunamadığı takdirde bu haliyle yayımlanacaktır.

Aşağıda Türkiye Türkçesi aktarısı olmaksızın çalışmadan kısa bir örnek (Birinci nüshanın başlık sayfası), orijinal metinden bir sayfa (İkinci nüshanın başlık sayfası) ve “Til Kat” sayfası ek olarak verilmiştir:

	Müşterek Doğu Türkçesi ile Okunan Hali	Günümüz Kırgızcası ile Okunmuş Hali
	Қысқа-і Semetey bu turur	Семетей жөнүндө баян
1	İlgerki éldin comağı Aytsa kélet oralu ^w Munı aytup bergendin Adamdın nesi қорadı	Илгерки элдин жомогу, Айтса келет оролу Муну айтып бергендин Адамдан неси короду.
5	Comaq қılıр айтсун деп Adamzatқа corudı Baıırdın oğı Kök Caldı Aytsa(m) cöni bolamu İlgerki éldin Manazı	Жомок кылып айтсын деп, Адамзатка жоруду. Баатырдын уулу көк жалды Айтса жөнү болобу. Илгерки элдин Манасы
10	Yaw қаçурған sahawası Comaq bolған awası Ceri Kéngқol Talası Cerdep қалған Nogayға Cetmeyt adam çaması	Жоо качырган сахааваси Жомокко болгон авасы Жери Кең-Кол, Таласы. Жердеп келген ногойго Жетпейт адам чамасы
15	Günām bolup қалғаны Ders оқуған mollaning Şerīāt bilgen h ^w ācening Қолунда жоқтур қāғазı Bu sebepten bendenin	Кунам болуп калғаны Дарс окуган молдону Шариат билген кожонун Колунда жоктур кагазы Бу себептен пенденин
20	Nurğu Noğayқан corğı Cetmey қалған çaması Hudāy билет çın bolsa Köbi tökün köbi çın Körüp kélgen bende жоқ	Нургу ногой кана-хорго Жетпей калган чамасы Кудай билет чын болсо Көбү төгүн, көбү чын Көрүп келген пенде жок
25	Köy қаşқанн köni үçүн Carmı tökün carmu çın Canına турған киши жоқ Yārānlardın köni үçүн Aba can қара tasdan kep uқtum	Көй кашканын көөнү үчүн Жармы төгүн, жармы чын Жанында турган киши жок Эрендердин көөнү үчүн Аба жан, кара таздан кеп уктум
30	Hалқым Noğay деп uқtum Şarı tastan kep uқtum Şaltım Noğay деп uқtum	Калкым ногой деп уктум Сары таздан кеп уктум, Салтым ногой деп уктум...

BİBLİYOGRAFYA

- Aysarakunova, C., *Manas (Dünyölük Madaniyattın Uluu Murası)*, Şam Basması, Bişkek 2003, 468 s.
- Cinhua, Hu, “Manas’tın Bir Parça Erte Zamankı Kol Cazması”, *Til Cana Kotormo*, 1986, S II, s. 42-43.
- Cusupov, Keneş, *Kırgızdar: Sancıra, Tarıx, Muras, Salt*, C I, 1993, 624 s.
- Cusupov, Keneş, *Kırgızdar: Sancıra, Tarıx, Muras, Salt*, C II, 1993, 576 s.
- Gülensoy, Tuncer, “Manas Destanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 27, 2003, s. 557-558.
- Koyçuyev, T. K., Ç. Aytmatov, A. A. Akmataliyev, vd., *Manas: Kırgız Elinin Baatırdık Eposu*, C I, 1995, 568 s.
- Koyçuyev, T. K., Ç. Aytmatov, A. A. Akmataliyev, vd., *Manas: Kırgız Elinin Baatırdık Eposu*, C II, 1995, 800 s.
- Maldıbay Burzu Uulu (Balası), *Kıssa-i Semetey Bu Turur*, Kırgızistan Bilimler Akademisi Kütüphanesi El Yazmaları Nadir Eserler Bölümü. (Numarasız)
- Redaksiyon, “Semetey Baatır Cönündö Bayan”, *Ala Too*, 1988, S IV, s. 17-25.
- Yudahin, K. K., *Kırgızca Sözlük*, çev. Abdullah Battal Taymas, TDK Yay., C I-II, Ankara 1998.

قصه پیمانای بو ترور ۷۶

ایملر که ایلدین بوناغو آرتیب گیلان زور کور
 موز آتیب بر کاندین اومدین نه بیج قور رور
 عیداق قلب آتیب آتیب آتیب زاتقه جورا دور
 باغردین اوغلی کور کور آتیب عوز بولا بو بولا بو
 ایملر که ایلدین مناری یا قور قید شتابا بیج
 بوناغا بولغان آوا بیج عری شلقل شلقل بیج
 عیداق بولغان نه عایقه پیمانیت آتیب بیج
 کوناق بولعب قالغانی درین او قور صلا بیج
 تر عیداق قور ایلدین قور ایلدین قور ایلدین قور ایلدین
 بو پیمانان ایلدین قور ایلدین قور ایلدین قور ایلدین
 آتیب آتیب قالغان بیج عری بیج بیج بیج بیج
 ایملر که ایلدین قور ایلدین قور ایلدین قور ایلدین
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 جاری کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 بر لار کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 آتیب آتیب کور کور کور کور کور کور کور کور
 آتیب آتیب کور کور کور کور کور کور کور کور
 آتیب آتیب کور کور کور کور کور کور کور کور

اتانک

Буи "Семетей" китеби
 борзч уули Маидобай
 дала. Маидобай 80 жаш
 ран ага наздай, 1944-шыл
 каза белген. Умми Сандо-
 бай азор Шалас районун-
 дагы "Каракол" колхозунда
 иштейт. Намыс тебалиштер-
 е. Ошол ага колхоздун
 каржы кызматчы Намыс,
 Намазали, Салдобай мого-
 доландун ийрүүнү каржы
 кызматчы Намыс Маидобай
 алыстан 80 жаш мурун жазган
 Намыс агага с. о. к. уулу
 тебалиш Ш. Шалас Намыс
 пестидицияга барганга Намыс
 заманга колхоздун алыстан
 3-май 1979 ж

**PYOTR SİMON PALLAS'IN SRAVNİTELNIYE SLOVARİ
VSEH YAZIKOV İ NAREÇİY SOBRANNIYE DESNİTSEYU
VSEVIŞOÇAYŞEY OSOBI (İMPARATORİÇE HAZRETLERİNİN
KENDİ ELİYLE TOPLADIĞI BÜTÜN DİL VE LEHÇELERİN
KARŞILAŞTIRMALI SÖZLÜKLERİ) ADLI ESERİNDE TÜRK
LEHÇELERİ VE AĞIZLARI**

Erdal ŞAHİN*

Özet

II. Yekaterina'nın yönlendirmesi ve katkılarıyla, Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster ile Pyotr Simon Pallas'ın ve yardımcılarının özverili çalışmalarıyla oluşturulan *Sravnitelniye Slovarivseh Yazikov Nareçiy Sobranniy Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri), alanında ilk ve tek olarak pek çok dilin, lehçenin ve ağzın temel sözcük hazinesini oluşturan 285 sözcüğü karşılaştırmalı olarak bilim dünyasına sunması yönünden değerlidir. Sözlükte dönemin 20 Türk lehçesi ve ağzından sözcükler de karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Sözlük, 18. yüzyıldaki Türk lehçe ve ağzlarından belli sayıdaki söz varlığı içermesi ile bazı lehçe ve ağzların söz varlığının ilk defa tespit edilmesi açılarından değerlidir. P. S. Pallas'ın sözlüğü, 18. yüzyılda dünya dilleri ve lehçeleri ile Türk lehçeleri ve ağzlarının sözcük bilgisi, ses bilgisi ve biçim bilgisi açılarından incelenmesinde çok önemli bir kaynaktır.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, Karşılaştırmalı Sözlük, II. Yekaterina, Pyotr Simon Pallas, Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster, Türk Lehçeleri ve Ağzları

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, esahin@marmara.edu.tr

**TURKIC LANGUAGES AND DIALECTS IN SRAVNITELNYE
SLOVARI VSEKH IAZYKOV I NARECHII SOBRANNYE DESNITSELU
VSEVYSOCHAISHEI OSOBY BY PETER SIMON PALLAS**

Abstract

Comparative Dictionaries of All Languages and Dialects by Ludwig Bacmeister, Peter Simon Pallas, and their assistants, compiled with the encouragement of the Russian Empress Catherine II, is of great importance as the first attempt to make a comparative list of basic vocabulary (285 words) of many languages and dialects. The work contains words of about 20 Turkic languages and dialects. Basic vocabularies of some of these Turkic languages and dialects were identified for the first time. Therefore, the dictionary is of great value as a useful source of information about lexicological and phonological features and morphological structure of many languages, among them Turkic languages and dialects, in the 18th century.

Keywords: Dictionary, Comparative Dictionary, Catherine II, Peter Simon Pallas, Ludwig Bacmeister, Turkic Languages and Dialects.

I. Giriş

Türk lehçeleri ve ağızlarının sözcük varlığının karşılaştırmalı olarak incelendiği, bilinen ilk çalışma XI. yüzyılın başlarında Kaşgarlı Mahmud tarafından hazırlanan *Divanu Lügati't-Türk* adlı sözlüktür. Bu eser, dönemin tespit edilen Türk lehçe ve ağızdaki sözcüklerin vermesi, örnek cümleler ve dil bilgisi kuralları içermesi açısından çok değerlidir. Türklük biliminde bu hacimde ve bu özellikleri haiz benzer - tam olmasa da - çalışmalar ancak 800 yıl sonra görülmeye başlanmıştır. Bunlar içinde karşılaştırmalı sözlük ya da karşılaştırmalı-etimolojik sözlük özellikleri taşıyan şu çalışmalar özellikle önemlidir: Budagov 1869-1871; Zolotnitskiy 1875; Vambery 1878; Radloff 1893-1911; Hüseyin Kâzım Kadri 1927-1928; Nadelyayev vd. 1969; Räsänen 1969-1971; Clauson 1972; Sevortyan 1974-1989; Ercilasun vd. 1992; Öztopçu vd. 1996; Fedotov 1996; Levitskaya vd. 1997; Levitskaya vd. 2003; Eren 1999; Gülensoy 2007.¹

Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünden sonra benzer biçimde ve hacimde dönemin pek çok Türk lehçe ve ağızlarının sözcüklerinin karşılaştırmalı olarak yer aldığı sözlük olarak ikinci sırada Budagov 1869-1871 bilinmektedir. Budagov'un sözlüğü gerçekten de sözcük ve sözcüklerin alındığı Türk lehçe ve ağızlarının sayısı bakımından önemlidir. Budagov'un bu çalışmasından yüz yıl önce -18. yüzyılda- yeterince tanınmayan ve Türklük biliminde her nedense hak ettiği yerde olmayan önemli bir çalışma daha vardır. Bu, Pyotr Simon Pallas'ın editörlüğünde

¹ Türk dili ve lehçelerinin sözlükleri için özellikle bk. İlhan Çeneli, "Türk Lehçe ve Şiveleri Sözlükleri", *Türk Kültürü*, XIII/156 (Ekim), 1975, s. 368-371; Mehmet Ölmez, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Dilbilim ve Türkçe*, Ankara 1991, s. 88-100; "Etimoloji Sözlükleri", *Kebikeç*, S. 6 (1998), s. 175-184; Nadir İlhan, *Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*, Elazığ 2007; Ahmet Topaloğlu-Mustafa S. Kaçalın, "Sözlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Ankara 2004, s. 414; Andrey Nikolayevič Kononov, *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli, Ankara 2009.

hazırlanan *Sravnitelniye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobranniye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) adlı çalışmadır. Alanında ilk ve tek olan bu çalışma pek çok dilin, lehçenin ve ağzın belli sayıdaki söz varlığını bilim dünyasına sunması yönünden değerlidir. Bazı dillerin, lehçelerin ya da ağzların sözcükleri, tarihte ilk defa bu sözlükte kayda geçirilmiştir. Bu eserde dönemin 20 Türk lehçe ve ağzından sözcükler de karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Sözlük, 18. yüzyıldaki Türk lehçe ve ağzlarından belli sayıdaki söz varlığı içermesi ile bazı lehçe ve ağzların söz varlığının ilk defa tespit edilmesi açılarından önemlidir.²

2. Pyotr Simon Pallas ve Sözlüğünün Hazırlanışı

Pyotr Simon Pallas (1741-1811) Alman kökenli, ünlü Rus gezgin ve doğa bilimcidir. 18. yüzyılın sonlarında II. Yekaterina'nın yönlendirmesiyle yerli ve yabancı bilim adamlarından oluşan bir komisyon, Rusya İmparatorluğu'nun doğu bölgelerini araştırmak üzere bir dizi araştırma gezisi düzenlemiştir. Rusya'nın taşra bölgelerine yapılan bu gezilerin en önemlilerinden biri ünlü Alman bilgin Pyotr Simon Pallas'ça gerçekleştirilmiştir. Uzun süren bu araştırma gezileri sonucunda o, Rusya'nın pek çok yerinden ve halkından mineral bilimi (mineroloji), bitey (flora), direy (fauna), budun betimi (etnografya), kültür ve dil yönlerinden zengin malzemeler toplamıştır. Bilim adamının bu eşsiz araştırmalarıyla Rusya İmparatorluğu'nun türlü bölgelerinin doğal zenginliklerini gösteren ayrıntılı haritalar düzenlenmiş ve imparatorlukta yaşayan pek çok halkla ilgili bilgiler toplanmıştır.³ 1768-1774 yılları arasında Rusya'nın Ural, Sibiryta bölgelerinde ve Avrupa kıtasında yer alan topraklarında incelemeler yapan P. S. Pallas, bu seyahatinin sonuçlarını Almanca, Rusça ve İngilizce olarak kitaplaştırmış ve Petersburg'da yayımlamıştır.⁴ Pallas, yine bu gezilerinden topladığı malzemelerle pek çok yayına imza atmıştır.⁵

² Sözlük, pek çok dilin ya da lehçenin sözcüklerine ilk kez veya erken dönemde yer veren eser olarak birçok dilin ya da lehçenin tarihi gelişiminin incelenmesinde kaynak olarak kullanılmıştır. Bazı Türk lehçe ve ağzlarının tarihi gelişimlerinin araştırılmasında da P. S. Pallas'ın sözlüğü tanık olarak değerlendirilmiştir: S. Stachowski, "Osmanisch-türkische Wörter im Wörterbuch von P. S. Pallas (1787-1789)", *Folia Orientalia*, t. IX, Krakow 1968, s. 53-68; Ewa Siemienieć-Golaś, "Chuvash Word List in the Pallas Dictionary (1787-89)", *Studia Turcologica Cracoviensia*, S. 8, 2001, s. 121-140; Gülsüm Killi Yılmaz, "Hakas Ağzlarının Araştırılması Tarihi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, Eylül 2007, s. 105-124; Oğuzhan Durmuş, *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*, Edirne 2014.

³ O. A. Voloşina, "Sravnitelniy Slovar Vseh Yazıkov" Petra Simona Pallasa", *Flogologiya Vestnik Nijigorodskogo Universiteta im. N. İ. Lobaçevskogo*, No: 6 (1), 2012, s. 354.

⁴ Bu eserin Rusya Federasyonu'nda yapılan son baskısı şudur: Petr Simon Pallas, *Nablyudeniya, Sdeleniyevo Vremya Puteşestviyapo Yujnım Namestničestnom Russkogo Gosudarstva v 1793-1794 Godah*, Rossiskaya Akademiya Nauk, Moskova 1999. Eserin bu son baskısı üzerine Türkiye'de Muvaffak Duranlı tarafından tanıtma yazısı hazırlanmıştır: Muvaffak Duranlı, "Petr Simon Pallas'ın Rusya Seyahati", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 32, Kış 2012, s. 203-212.

⁵ P. S. Pallas'ın diğer bilimsel çalışmaları için bk. V. Marakuyev, P. S. Pallas, *Ego Jizn, Uçeniye Trudi i Putaşestviya*, Moskova 1877; Folkwart Wendland, *Peter Simon Pallas (1741-1811) Materialien einer Biographie*, II C., Berlin-New York 1992; M. Merzlenko, "Pyotr Simon Pallas (1741-1811)", *Ustoyçivoye Lesopolzovaniye*, No: 2 (21), 2009, s. 48; O. A. Voloşina, "Sravnitelniy Slovar Vseh Yazıkov" Petra Simona Pallasa", *Flogologiya Vestnik Nijigorodskogo Universiteta im. N. İ. Lobaçevskogo*, No: 6 (1), 2012, s. 354-361; Muvaffak Duranlı, "Petr Simon

Pyotr Simon Pallas, birçok eserle birlikte ayrıca pek çok dilin ve lehçenin karşılaştırmalı sözlüğünün hazırlayıcısı olarak da üne kavuşmuştur. Pallas'ın *Sravnitelniye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobranniye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* adlı eseri, 1. bölümü 1787 ve 2. bölümü 1789 yılında olmak üzere, Rusya İmparatorluğu'nun St. Petersburg şehrinde 2 cilt olarak yayımlanır.

Bu sözlüğün hazırlanmasında P. S. Pallas'ı Rusya'nın ünlü imparatoriçesi II. Yekaterina yönlendirmiş ve desteklemiştir. II. Yekaterina'nın, M. V. Lomonosov'un denemeleri ve Leibnitz'in lengüistik görüşlerinin etkisiyle daha çariçe olmadan leksikolojiyle uğraştığı ve çevresindeki birçok kişiyi de bu işle meşgul olmaya teşvik ettiği⁶ bilinmektedir. Yine onun görevlendirmesiyle Müfettiş Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster de pek çok dilden sözcük malzemesinin toplanmasındaki gayretleriyle bu sözlüğün hazırlanmasına büyük katkı sağlamıştır. 1773 yılında o, pek çok bölgeden bilim adamına belli dillerden dil malzemesi toplanması hususunda çağrıda bulunur ve anket kitapçığı gönderir.⁷ Bu çağrıya pek çok bilim adamı ve idareci olumlu yanıt verir. Bakmeyster'in yönlendirmesiyle Akademik S. G. Gmelin Sibirya, Buryat, Türk, Fars vb. dillerinden; İ. P. Falk Tatar, Kırgız, Buhara, Kalmık, Votyat dillerinden; Lepehin Zıryan Perm dillerinden; İ. A. Gülden standt Kafkas dilleri olan Gürcü (ve Kartvel, Mingrel, Suvan ağızları), Çeçen, İnguş, Lezgi dillerinden malzemeler toplamışlardır.⁸

Toplanan bu dil malzemelerini P. S. Pallas değerlendirmeye başlar⁹ ve bazı dillerden, lehçelerden ya da ağızlardan sözcükler toplama faaliyetlerine devam eder. P. S. Pallas, 22 Mayıs 1785'te St. Petersburg'da *Avisau Public'*i bastırarak burada umumi sözlük düzenleme konusundaki amaç ve prensiplerini açıklar. 1786'da basılan yönerge taslağında 442 Rusça kelimenin Almanca, Latince, Fransızca karşılıkları verilmişti ve bu taslağın sözlük malzemesinin toplanması için örnek alınması isteniyordu.¹⁰ Yeni bir araştırma grubu oluşturulup Rusya İmparatorluğu'nun, Avrupa'nın ve Amerika'nın çeşitli bölgelerine dil malzemeleri toplamak üzere gönderilir. Onun bu çalışmasına yardımcı olmak üzere valiler, elçiler, gezginler hatta yabancı bilginler, çeşitli dil

Pallas'ın Rusya Seyahati", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 32, Kış 2012, s. 203-212.

⁶ Andrey Nikolayeviç Kononov, *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli, Ankara 2009, s. 102. II. Yekaterina'nın dillere ilgisi konusunda ayrıca bk.A. V. Semenova, "Politika Yekaterini II v Oblasti Yazıka i Literaturi", *Y. R. Daşkova v Nauke i Kulture*, Moskova 2007, s. 16-22.

⁷ L. Bakmeyster'in dil malzemelerinin toplanması konusundaki "ilan"ı Rusça, Fransızca, Latince ve Almanca olarak dört sütun hâlinde basılmıştı. O şöyle der: "Ben, burada basılan kısa metinleri mümkün olan çeşitli yeni ve canlı dillere çevirerek toplamayı düşünüyorum." Buraya ilave olunmuş konuşma dili örnekleri Arapça, İsveççe ve Finceye çevrilmiştir. İlavedeki *Vocabulare de la Langue'*ye bu dillerdeki karşılıklarının yazılması isteğiyle 360 Rusça kelime verilmiştir. (Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 103.)

⁸ S. K. Buliç, *Oçerk İstorii v Russii XIII-XIX vv.*, 2. bs., Moskva 2010, s. 223-224'ten A. Voloşina, *age.*, s. 354-355.

⁹ Sözlüğün hazırlanma fikrinin ortaya çıkmasında, sözlüğü oluşturacak dil malzemesinin toplanmasında ve sözlüğün düzenlenişinde büyük katkısı olan II. Yekaterina, Simmerman'a gönderdiği 9 Mayıs 1785 tarihli mektubunda "Ben 200'den 300'e kadar asıl Rus kelimelerinden ibaret liste hazırlayarak onların mümkün olabildiğince çok dil ve lehçeye çevrilmesini istedim ve bu sayı artık 200'ü geçmiştir. Her gün seçtiğim sözlerden birini toplattığım bütün dillerde yazıyordum... (Nihayet) bu eğlence beni sıktı... Lakin bu kadar kâğıdı yakmaya kıyamadım... ve Profesör Pallas'ı yanıma davet ettim..." der. (Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 104.)

¹⁰ Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 104.

malzemeleri, anketler, örnek çeviri belgeleri, kitaplar, sözlükler vb. yollarlar.¹¹ Böylece sözlükte değerlendirilen dil malzemelerinin bir kısmı yazılı eserlerin, sözlüklerin, dilbilgisi kitaplarının taranmasıyla, bir kısmı da dili konuşanlardan gezginler ve bilginlerce derlenmesiyle toplanmıştır.

3. Sözlüğün Düzenlenişi ve Sözcük Varlığı

Sravnitelniye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobrannıye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobı, temel sözcük hazinesini oluşturan 285 Rusça sözcüğün derleme ya da tarama yapılan 200 yabancı dil ya da lehçedeki karşılıklarının verilmesiyle oluşturulmuştur. Sözlükte Avrupa'dan 51, Asya'dan 149 dil ya da lehçeden sözcükler yer almıştır. 1789 yılında basılan ikinci bölüme Afrika ve Amerika dillerinden de sözcükler eklenmiştir.

Sözlük metninde birinci sırada Rus. *бог* (bog) “Tanrı”, son sırada Rus. *вот* (vot) “işte” yer alır. Sözlükte madde başı olarak akrabalık terimleri, vücut organları, doğa olayları, canlı adları ve organları, silah adları, yiyecek adları, barınak adları, renk adları, insan yaşamıyla ilgili bazı soyut isimler; fiiller, sıfatlar, zarflar, zamirler, edatlar, ünlemler vb. bulunur. Bunlar hemen bütün dillerde, lehçelerde ya da ağızlarda sözcük olarak karşılığı bulunan kavramlardır.

Sözlüğün ikinci bölümünde ayrı olarak düzenlenmiş “Avrupa ve Asya Halklarında Sayılar” listesi de yer alır. Bu kısımda 222 dilde 1'den 10'a kadar olan sayıların, 10, 100 ve 1000 sayılarının karşılıkları verilir. Bu liste dünya dilleri ve lehçelerindeki sayı adlarının karşılaştırılması çalışmaları için çok önemlidir.

Sözlükte madde başı olan ve sıra numarasıyla belirtilen Rusça sözcüğün altında bu sözcüğün başka dillerdeki, lehçelerdeki ya da ağızlardaki karşılığı olan sözcükler, belli bir düzende yer alan dil, lehçe ya da ağız adlarının karşısında Kiril harfleriyle verilir. Diller, lehçeler ya da ağızlar birbirlerine dil bilgisi yönünden benzerliklerine göre öbeklendirilmiş ve birer numarayla belirtilmişlerdir. Rusçayı diğer Slav dilleri ve lehçeleri; İrlanda, Yunan, Latin, Romen, Alman, Baltık, Arnavut, Macar dilleri ve lehçeleri; Fin, İran, Türk dilleri ve lehçeleri izler. Listenin sonunda Paleoasya, Hindistan, diğer Asya ve ada dilleri yer alır. Çalışmadaki bu öbeklendirme, henüz dil bilimin gelişip dil ailelerinin tam olarak bilinmediği dönemde yapılmasına rağmen şaşırtıcı biçimde başarılıdır. Yine de belirtilen nedenle bazı dil veya lehçeler yanlış öbekte yer almıştır. Örneğin Çuvaş Türkçesi, sözlükte Türk lehçeleri öbeğinde yer alması gerekirken henüz bilimsel olarak Türk lehçesi olduğu kesinleşmediğinden Fin lehçeleri içinde gösterilmiştir.

4. Sözlükte Türk Lehçe ve Ağızlarından Derlenen Sözcük Varlığı

P.S. Pallas'ın editörlüğünde hazırlanan bu değerli sözlük, 18. yüzyılda dünya dilleri ve lehçeleri ile bunların temel sözcük hazinelerinin tespiti açısından mühim olduğu gibi aynı açılardan Türklük bilimi için de önemlidir.

¹¹ A. Voloşina, *age.*,s. 355.

Sözlükte Rusça madde başlarına karşılık olarak 20 tane Türk lehçe ve ağzından sözcükler yer almıştır. Dolayısıyla sözlüğü hazırlayanlar bu dönemde yaşayan ve birbirinden ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz varlığı bakımından bazı farklar görülen 20 lehçe ya da ağız tespit etmişlerdir. Önsözde bazı dil ve lehçelerin öbeklendirilirken ortak soy adları belirtilmişken (örneğin Slav lehçeleri, Kelt lehçeleri, Fin lehçeleri vb.) Türk lehçe ya da ağzların niçin ve nasıl bir arada - Çuvaşça hariç - gösterildiğine dair bilgi yer almaz ve soy adları (*Türk* ya da *Tatar*) belirtilmez.

Sözlükteki sıralarına ve bugünkü adlandırılışlarına göre şu Türk lehçe ve ağzlarından sözcük derlenmiştir: *Çuvaş Türkçesi* (Rus. *Çuvaşski*) - bulunduğu öbek Fin lehçeleri -, *Türkiye Türkçesi* (Rus. *Turetski*), *Kazan Tatar Türkçesi* (Rus. *Tatarskio kolo Kazani*), *Mişer Tatarları ağzı* (Rus. *Tatarski pokoleniya Meşçeryatskago*), *Başkurt Türkçesi* (Rus. *Tatarski Başkirska goplemeni*), *Nogay Türkçesi* (Rus. *Tatarski Nogayska gopokol [eniya]*), *Azerbaycan Türkçesi* (Rus. *Tatarski roda Kazah v Kafkaze*), *Tobol Tatar ağzı* (Rus. *Tatarski v Tobolsk. okruge*), *Çat Tatar ağzı* (Rus. *Tatarski Çatskagorodu*), *Çulum Tatar ağzı* (Rus. *Tatarskipo Çülime*), *Hakas Türkçesi* (Rus. *Tatarskipo Yeniseye*), *Şor lehçesi* (Rus. *Tatarskio kolo Kuznetska*), *Baraba Tatar ağzı* (Rus. *Tatarskina Barabe*), *Kangat lehçesi* (Rus. *Kangatski*), *Teleüt lehçesi* (Rus. *Teleutski*), *Buhara Özbek ağzı* (Rus. *Buharski*), *Hive Özbek ağzı* (Rus. *Hivinski*), *Kırgız Türkçesi* (Rus. *Kirgizski*), *Türkmen Türkçesi* (Rus. *Truhmenski*), *Yakut Türkçesi* (Rus. *Yakutski*).

Çuvaş, Osmanlı (Türk), Buhara, Hive, Kırgız, Türkmen, Kangat, Teleüt ve *Yakut* Türklerinin konuştukları dil, sözlükte halk adına eklenen Rus. *-ski* ekiyle belirtilerek ayrı birer dil ya da lehçe oldukları gösterilmiş; *Kazan, Mişer, Başkurt, Nogay, Azeri (Kafkas Kazak), Kuznet, Baraba, Tobol, Çat, Çulum, Yenisey* Türklerinin dilleri Tatar Türkçesinin birer ağzı oldukları düşünülerek *Tatarca* olarak belirtilmişlerdir. Ne var ki sözlükte bugün bildiğimiz ve 18. yüzyılda da kullanışta olduğunu düşündüğümüz *Gagavuz lehçesi, Karakalpak lehçesi, Karaçay lehçesi, Balkar lehçesi, Kırım Tatarları lehçesi, Kumuk lehçesi, Tuva lehçesi, Yeni Uygur lehçesi; Halaç lehçesi, Karayim lehçesi, Sarı Uygur lehçesi, Dolgan lehçesi, Tofalar (Karagas) lehçesi* vb. yer almamıştır. Pallas Arşivi'ndeki Türk lehçeleri ve ağzlarıyla ilgili malzemeler incelendiğinde bu lehçelerden hiçbir derleme yapılmadığı görülmektedir.¹²

Yukarıda da belirtildiği gibi sözlükte madde başı olan ve sıra numarasıyla belirtilen Rusça sözcüğün altında bu sözcüğün Türk lehçe ya da ağzlardaki karşılığı olan sözcükler, belli bir düzende yer alan dil, lehçe ya da ağız adlarının karşısında Kiril harfleriyle verilir. Örneğin sözlükte birinci sırada yer alan Rus. *bog* "Tanrı" sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılıkları şöyledir:

¹² Pallas Arşivi'nde bulunan Türk lehçe ve ağzlarıyla ilgili malzemeler için bk. Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 96-98.

I. БОГЪ.

- 64 — Чювашски - Тóра.
 88 — Турецки - - Тангри.
 89 — Гапшарски около
 Казани Тянгри.
 90 — — Мещеряцкаго
 поколенія Худай.
 91 — — Башкирскаго
 племени Ходаи, Тенгри.
 92 — — Ногайскаго
 покол. Тянгри.
 93 — — рода Казагъ
 въ Кавказъ Алла.
 94 — — въ Тобольск.
 округъ Тянгри, Худай.
- 95 — — Чацкаго роду Худай.
 96 — — по Чюлимъ - Худай.
 97 — — по Енисеъ - Худай.
 98 — — около Кузнецка Ходаи.
 99 — — на Барабъ - Кушай.
 100 — Кангашски - Хушай.
 101 — Телеушки - Кушай.
 102 — Бухарски - Худай, Худо
 103 — Хивински - Алла.
 104 — Киргизски - Тенгри.
 105 — Трухменски - Алла.
 106 — Якушки - Тангара.

I. TANRI

64. Çüvaşski (Çuvaşça) [= Çuvaşça, Çuvaş Türkçesi] – *Tóra*
 88. Turetski (Türkçe) [= Türkçe, Türkiye Türkçesi] – *Tañri*
 89. Tatarskio kolo Kazani (Kazan dolayı Tatarcası) [= Tatarca, Kazan Tatar Türkçesi] – *Täñri*
 90. Tatarskipo koleniya Meşçeryatskago (Meşçeryat kuşağı Tatarcası) [= Mişer Tatar ağzı] – *Huday*

91. Tatarski Başkirska goplemi (Başkurt halkının Tatarcası) [=Başkurtça, Başkurt Türkçesi] – *Hoday, Teñri*
92. Tatarski Nogayska gopokol [eniya] (Nogay kuşağı Tatarcası) [=Nogayca, Nogay Türkçesi] – *Täñri*
93. Tatarski roda Kazah v Kafkaze (Kafkasya’da Kazak kabilesinin Tatarcası) [=Azerice, Azerbaycan Türkçesi] – *Allá*
94. Tatarski v Tobolsk. okruge (Tobol bölgesinde Tatarca = Tobol Tatar ağzı) – *Täñri. Hoday*
95. Tatarski Çatskagorodu (Çat kabilesinin Tatarcası) [= Çat Tatar ağzı] – *Hoday*
96. Tatarskipo Çulime (Çulum boyundaki Tatarca) [= Çulum Tatar ağzı] – *Hoday*
97. Tatarskipo Yeniseye (Yenisey boyundaki Tatarca) [= Hakasça, Hakas Türkçesi] – *Hoday*
98. Tatarskiokolo Kuznetska (Kuznets dolayıTatarcası) [= Şor lehçesi] – *Hoday*
99. Tatarskina Barabe (Baraba’da Tatarca) [= Baraba Tatar ağzı] – *Kutáy*
100. Kangatski (Kangatça) [= Kangat lehçesi] – *Hutáy*
101. Teleutski (Teleütçe) [= Teleüt lehçesi] – *Kutáy*
102. Buharski (Buharaca) [= Buhara Özbek ağzı] – *Hoday, Hudâ*
103. Hivinski (Hivece) [= Hive Özbek Ağzı] – *Allaá*
104. Kirgizski (Kırgızca) [= Kırgızca, Kırgız Türkçesi] – *Teñri*
105. Truhmenski (Türkmence) [= Türkmence, Türkmen Türkçesi] – *Allá*
105. Yakutski (Yakutça) [= Yakutça, Yakut Türkçesi] – *Tañara*

P. S. Pallas’ın sözlüğünde yer alan Türk lehçe ve ağızlarının bazıları kendi ses bilgisi özellikleriyle tarihte ilk defa yazıyla gösterildikleri gibi türlü alfabelerle yazılma deneyimi olan bazı lehçe ve ağızlar da ilk defa Kiril harfleriyle yazılmıştır. Sözlükte Türk lehçe ve ağızlarından derlenen sözcüklerin yazı çeviriminde Kiril alfabesindeki şu işaretler kullanılmıştır:

Kiril Alfabesinden İşaret	İşaretin Belirttiği Ses veya Ses Öbeği	Sesin veya Ses Öbeğinin Bulunduğu Örnek Sözcük
А а	/a/	ай [ay] “Ay” (Türkiye Türkçesi)
Б б	/b/	биче [biçä] “hanım” (Kazan Tatar Türkçesi)
В в	/v/, /w/	севмек [sevmek] (Türkçe), давыль [dawıl] “fırtına” (Kazan Tatar Türkçesi)
Г г	/g/	арга [arga] “sırt” (Tobol Tatar Ağzı)
Д д	/d/	соонда [so:nda] “sonra” (Teleüt Lehçesi)
Дж дж	/c/	джуку [cuku] “uyku” (Kırgız Türkçesi)

Е е	/e/, /ye/	сегись [segis] “sekiz” (Çats Ağzı), ей [yey] “yaz” (Baraba Tatar Ağzı)
Ж ж	/j/	тажь [taj] “taş” (Hakas Türkçesi)
З з	/z/	тозань [tozan] “toz” (Türkmen Türkçesi)
И и	/i/	тизь [tiz] “tez” (Başkurt Türkçesi)
Й й	/y/	атай [atay] “baba” (Şor Lehçesi)
К к	/k/	анакай [anakay] “anne” (Mişer Tatar Ağzı)
Л л	/l/	кулакь [kulak] “kulak” (Özbek Hive Ağzı)
М м	/m/	манглай [mañlay] “alın” (Tobol Tatar Ağzı)
Н н	/n/	янгурь [yangur] “yağmur” (Kangat Lehçesi)
О о	/o/	огланъ [oglan] “oğul” (Nogay Türkçesi)
П п	/p/	ушышка [uşıška] “koca (eş)” (Çuvaş Türkçesi)
Р р	/r/	дери [deri] “deri” (Türkiye Türkçesi)
С с	/s/	сарсынерде [sarsinerde] “yarın” (Yakut Türkçesi)
Т т	/t/	тынъ [tın] “can” (Teleüt Lehçesi)
У у	/u/, /ü/, /w/	сугышь [sugış] “savaş” (Kazan Tatar Türkçesi), саутъ [sawt] “zırh” (Baraba Tatar Ağzı), үзюмь [üzüm] “üzüm” (Türkiye Türkçesi)
Ф ф	/f/	сеферь [sefer] “sefer” (Türkiye Türkçesi)
Х х	/h/	толхынь [tolhın] “dalga” (Çuvaş Türkçesi)
Ц ц	/ts/	тыцкань [titskan] “sıçan” (Tobol Tatar Ağzı)
Ч ч	/ç/	чарь [çar] “kiyi” (Teleüt Lehçesi)
Ш ш	/ş/	ташь [taş] “taş” (Türkmen Türkçesi)
Щ щ	/şç/	цогощ [ы] [tsogoşç(ı)] “savaşçı” (Tobol Tatar Ağzı) (Bunun yerine ş ve ç sesleri için Ш ш (ş) ve Ч ч (ç) harfleri de kullanılır: савашчи [savaşçi] “savaşçı” (Hive Özbek Ağzı))
Ы ы	/ı/	тыннахь [tinnah] “yaşam” (Yakut Türkçesi)
Й̈ й̈	/y/	йольдусь [yoldus] “yıldız” (Tobol Tatar Ağzı)
Ъ ъ	-	Kalın sıradaki ünsüzleri belirtmek için kullanılır, kullanımı düzensizdir: богазъ [bogaz] “boğaz” (Türkmen Türkçesi), тырнакларъ [tırnaklar] “tırnak(lar)” (Kırgız Türkçesi)
Ь ь	-	İnce sıradaki ünsüzleri belirtmek için kullanılır, kullanımı düzensizdir: ишь [iş] “iş” (Türkiye Türkçesi), кюць [küts] “güç” (Tobol Tatar Ağzı)
Э э	/e/	эрте [erte] “sabah” (Kırgız Türkçesi)
Ъ̈ ъ̈	/é/	тѣмь [tém] “zaman” (Teleüt Lehçesi)
Ю ю	/yu/, /yü/, /ü/	уюмакь [uyumak] “uyumak” (Türkiye Türkçesi), юзъ [yüz] “yüz” (Türkmen Türkçesi), сюрерь [sürer] “(toprak) sürmek” (Teleüt Lehçesi)
Я я	/ya/, /ä/	ярунъ [yawrun] “omuz” (Mişer Tatar Ağzı), сямьякь [sävmäk] “sevmek” (Hive Özbek Ağzı)

Dönemin Rus alfabesinin doğal olarak dünya dil ve lehçelerinin seslerinin işaretlenmesinde yetersizliği kaçınılmaz olduğundan sözlükte pek çok sözcüğün seslerinin sağlam olarak yazı çevirimi yapılamamıştır. Uzman olmayan kişiler tarafından duyulduğu biçimde kaleme alınan dil malzemelerinde sözcüklerin telaffuzları tahmini bir şekilde gösterilmiştir. Bu yetersizlik, sözlüğün dünya dilbiliminde beklenildiği kadar dikkati çekmemesinin en önemli nedeni olmalıdır.

Türk lehçe ve ağızlarından derlenen sözcüklerin yazımı için 35 tane işaretten yararlanılmıştır ve bu işaretler de doğal olarak farklı sesler bulunan lehçe ve ağızların ses birimlerini göstermek için yeterli olmamıştır. Sözlüğü hazırlayanlar, diğer dillerin sözcüklerinde olduğu gibi Türk lehçe ve ağızlarından derlenen sözcüklerde de bütün ses birimlerini gösterme amacıyla olmamışlar; dil, lehçe ve ağızlarda bulunan ancak Rus alfabesinde işareti olmayan herhangi bir ses birimini en yakın sesin işaretiyle göstermişlerdir. Örneğin bazı Türk lehçe ve ağızlarındaki *kapalı e* ünlüsü, düzensiz olarak И и (i), Е е (e) bazen de Ё ё (é) harfleriyle işaretlenmiştir: Başk. керпик (kerpik) “kirpik” [kérpék], Tat. тишекъ (tişek) “delik” [tişék], Tat. тѣшъ (téş) “diş” [téş] vb. Lehçe ve ağızlardaki ö ünlüsü için bazen ъ harf grubu (Tür. ъохъ (göh) “gök, gözyüzü”), bazen de ю^ işareti (Azr. гю^зъ (göz) “göz”) tercih edilmiştir. Kimi Türkçe sözcüklerdeki *damak n*'si için herhangi bir işaret seçilmemiş, bu ses Н н (n) ve Г г (g) harflerinin birlikte kullanılmasıyla gösterilmiştir: Tobol Tat. ағзы сонгъ (song) “son” [soñ], Tat. янгахъ (yangak) “yanak” [yañak] vb. Yine lehçe ve ağızların bir kısmında görülen birincil veya ikincil ünlü uzunlukları da sözlükte genellikle herhangi bir uzunluk işaretiyle belirtilmemiştir: Türk. дишъ (diş) “diş” [di:ş], Tobol Tat. ағзыулъ (ul) “oğul” [u:l] ama Teleüt lehçesi соонда [so:nda] “sonra” vb. Türk lehçe ve ağızlardaki aynı sesin farklı harflerle işaretlenmesi, ayrı lehçe ve ağızlardan farklı kimselere sözcük derlendiğini ve genel olarak işaret birliğine gidilmediğini göstermektedir.

Dillerde çok heceli sözcüklerde bir hece diğerine göre vurgulu söylenebilir. Sözlükte çoğunlukla birden fazla heceli sözcüklerdeki vurgulu hece de belirtilmiştir. Bütün dil, lehçe ve ağızlardan toplanan sözcüklerde, dolayısıyla Türk lehçe ve ağızlarındaki sözcüklerde vurgulu olan hece, bu hecede bulunan ünlünün üzerine yatık küçük çizgi konularak gösterilmiştir: иртé [irte] “sabah” (Teleüt lehçesi), тоза́нь [tozan] “toz” (Türkmen Türkçesi), вавéила [vaveyla] “feryat” (Türkiye Türkçesi) vb. Bu özelliğiyle sözlük, Türk lehçe ve ağızlarındaki sözcüklerin vurgulu hecelerinin belirtildiği ilk çalışmadır.¹³

¹³ Sözlüğün iki bölümlük (ciltlik) baskısından sonra gelen yeni dil malzemeleri, sözlüğün kısa bir zaman içinde yeni baskısının hazırlanmasını sağlar. F. İ. Yankoviçde 'Miriyev'in (1741-1813) rehberliği altında gerçekleşen bu yayının, yeni metotla yapılır. *Sravnitelny Slovar Vseh Yazikov i Nareçiy po Azbuçnomu Poryadku Raspolojenny* (Bütün Dil ve Lehçe Adlarının Alfabetik Olarak Sıralandığı Karşılaştırmalı Sözlük) adını taşıyan bu çalışma dört bölümden (ciltten) oluşur: Birinci bölüm (A-D) St. Petersburg 1790, ikinci bölüm (D-L) St. Petersburg 1791, üçüncü bölüm (L-S) St. Petersburg 1791, dördüncü bölüm (S-O) St. Petersburg 1791. Bu eserde 171'i Asya, 55'i Avrupa, 30'u Afrika ve 23'ü Amerika dillerinden olmak üzere 279 dilin sözcükleri yer alır. Bu sözlüğün soldan birinci sütununda yabancı sözcük, ikinci sütununda bu sözcüğün Rusça karşılığı, üçüncü sütununda bu sözcüğün kayda alındığı dil bulunur. P. S. Pallas'ın yararlandığı Türk lehçe ve ağızlarına Tavriya (Kırım) vilayetindeki Tatar lehçesinden (görülen, tek bir kelime) ilave edilmiştir. (Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 106.) Sözlüğün bu yeni baskısı da pek çok dil, lehçe ve ağızdan derlenen sözcükleri alfabetik olarak gösterdiğinden önemli bir karşılaştırmalı sözlük örneği olmuştur.

5. Sonuç

II. Yekaterina'nın yönlendirmesi ve katkılarıyla, Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster ile Pyotr Simon Pallas'ın ve yardımcılarının özverili çalışmalarıyla oluşturulan *Sravnitelniye Slovarivseh Yazıkov i Nareçiy Sobranniyeye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) adlı çalışma, alanında ilk ve tek olarak 18. yüzyılda tespit edilen pek çok dilin, lehçenin ya da ağzın belli sayıdaki söz varlığını bilim dünyasına sunması yönünden değerlidir. Bazı dillerin belli kavramlara karşılık kullanılan sözcükleri, tarihte ilk defa bu sözlük tarafından kayda geçirilmiştir. Böylece sözlük, birçok dilin ilk yazılı kaynağı olarak değerlendirilmektedir.

Bu pek çok açıdan değerli olan sözlük, içeriği yönünden Türklük bilimi için de önemlidir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lügati't-Türk*'ünden yaklaşık 700 yıl sonra oluşturulan ve bu sözlükte olduğu gibi dönemin pek çok Türk lehçe ve ağzından sözcüklerin karşılaştırmalı olarak verildiği eser, 18. yüzyıldaki Türk lehçelerinden belli sayıdaki söz varlığını içermesi ve bazı lehçelerin söz varlığının ilk defa tespit edilmesi açılarından dikkate şayandır.

Pyotr Simon Pallas'ın sözlüğü, 18. yüzyılda dünya dillerinin ve lehçelerinin, bu cümleden Türk lehçeleri ve ağzlarının sözcük bilgisi, ses bilgisi ve biçim bilgisi açılarından incelenmesinde çok önemli bir kaynaktır. Bu eserin Türk lehçe ve ağzlarıyla ilgili bölümlerinin bir araya getirilip bazı yazı çevirimi ve anlamlandırma yanlışlarının giderilip bütün olarak basılması, Türk dili lehçe ve ağzlarının pek çok açıdan karanlık olan 18. yüzyıldaki durumunu aydınlatmak açısından yararlı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Budagov, Lazar, *Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, 2 C., Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1869-1871.
- Buliç, S. K., *Oçerkİstorii v Russii XIII-XIX vv.*, 2. bs., URSS, Moskva 2010.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymogical Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford 1972.
- Çeneli, İlhan, "Türk Lehçe ve Şiveleri Sözlükleri", *Türk Kültürü*, XIII/156 (Ekim), 1975, s. 368-371.
- Duranlı, Muvaffak , "Petr Simon Pallas'ın Rusya Seyahati", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 32, Kış 2012, s. 203-212.
- Durmuş, Oğuzhan, *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne 2014.
- Ercilasun Ahmet Bican (Edt.), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Fedotov, M. R., *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka*, 2 C., Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İstitut Gumanitarniy Nauk, Çeboksarı 1996.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2 C., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgati: Türk dillerinin iştikakı ve edebi lûgatleri: Uygur, Çağatay, Kazan, Azeri ve garp Türkçeleriyle Koybal, Yakut, Altay, Çuvas ve Kırgız lehçelerinin lûgatlerini ve garp Türkçesinde kullanılan Arap ve Acem kelimelerini şevahidi ve emsaliyle havidir*, 4 C., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1927-1928.
- İlhan, Nadir, *Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*, Manas Yayıncılık, Elazığ 2007.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, 4 C., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Killi Yılmaz, Gülsüm, "Hakas Ağızlarının Araştırılması Tarihi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, Eylül 2007, s. 105-124.
- Kononov, Andrey Nikolayeviç, *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Levitskaya, L. C., A. V. Dıbo, V. İ. Rassadin, *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovı na Bukvi K- Q*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskva 1997.
- Levitskaya, L. C., G. F. Blagova, A. V. Dıbo, D. M. Nasilov, *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovı na Bukvi L-M-N-P-S*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskva 2003.
- Marakuyev, V., P. S. Pallas, *Ego Jizn, Uçenıye Trudı i Putaşestviya*, Moskva 1877.
- Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak, *Drevnetyurkskiy Slovar*, İzdatelstvo "Nauka", Leningrad 1969.
- Ölmez, Mehmet, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Dilbilim ve Türkçe*, Ankara 1991, s. 88-100.
- Ölmez, Mehmet, "Etimoloji Sözlükleri", *Kebikeç*, S. 6, 1998, s. 175-184.
- Öztopçu, Kurtuluş, Zhoumagıly Abuov, Nasir Kambarov, Youssef Azemoun, *Dictionary of the Turkic Languages (English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uiyghur, Uzbek)*, Routledge LondonGnd, New York, 1996.

- Pallas, Petr Simon, *Nablyudeniya, Sdelenniyev Vremya Puteşestviyapo Yujnim Namestniçestnom Russkogo Gosudarstva v 1793-1794 Godah*, Rossiskaya Akademiya Nauk, Moskva 1999.
- Radloff, Wilhelm, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte)*, 4 C., St. Petersburg 1893-1911.
- Räsänen, Martti, *Versuch eines Etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen*, 2 C., Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969-1971.
- Semenova, A. V., “Politika Yekaterini II v Oblasti Yazıka i Literaturı”, *Y. R. Daşkova v Nauke i Kulture*, Moskva 2007, s. 16-22.
- Sevortyan, E. Vladimiroviç, *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazikov*, 4 C., Moskva 1974-1989.
- Siemieniec-Golaś, Ewa, “Chuvash Word List in the Pallas Dictionary (1787-89)”, *Studia Turcologica Cracoviensia*, S. 8, 2001, s. 121-140.
- Stachowski, S., “Osmanisch-türkische Wörter im Wörterbuch von P. S. Pallas (1787-1789)”, *Folia Orientalia*, t. IX, Krakow 1968, s. 53-68.
- Topaloğlu, Ahmet - Mustafa S. Kaçalın, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Ankara 2004, s. 398-414.
- Vambéry, Hermann, *Etymologisch Wörterbuch der Turco-Tatarischen Sprachen*, Leipzig 1878.
- Voloşina, O. A., “Sravnitelniy Slovar Vseh Yazikov” Petra Simon Pallas”, *Flogiya Vestnik Nijgorodskogo Universiteta im. N. İ. Lobaçevskogo*, No: 6 (1), 2012, s. 354-361.
- Wendland, Folkwart, *Peter Simon Pallas (1741-1811) Materialien einer Biographie*, II C., Walter de Gruyter, Berlin-New York 1992.
- Zolotnitskiy, N. İ., *Kornevoy Çuvaşsko-Russkiy Slovar Sravnenny s Yazıkami i Nareçiyami Raznih Narodov Tyurkskago, Finskago i Drugih Plemen*, v Tipografii İmperatorskago Universiteta, Kazan 1875.

KIRIM KARAYCASI ÜZERİNE

Abdulkadir ÖZTÜRK*

Özet

Tarihi kökleri Hazarlara kadar uzanan ve tarihte Museviliği seçmiş bir Türk topluluğu olan Karaylar, kültürlerini, geleneklerini, inanışlarını ve dillerini günümüze kadar korumuşlardır. Öyle ki İbrani, Kiril ve Latin alfabelerini kullanarak dinî ve edebî eserler meydana getiren bu Karaylar, günümüzde dağınık ve nüfusları azalmış bir durumda yaşamaktadırlar. Neredeyse yok olma tehlikesi altında bulunan Karaylar; Litvanya, Polonya ve Ukrayna merkezli olarak dağılmışlardır.

Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa'ya kadar uzanan bu bölgede, Karayların öncelikle uğrak yeri Kırım olmuştur. Göç hareketlerinin yoğun yaşandığı Kırım, tarih boyunca pek çok halklara yurt olmuştur. Karma bir yapıya sahip olan bu bölge, sosyo-linguistik çalışmalarını bakımından önemli bir merkez durumundadır.

Karaylar için tarihi bir öneme sahip olan bu merkezdeki Karaylara ait mimari yapılar; geçmişle gelecek arasında kurulacak köprülerin, sosyo-kültürel bakiyelerin birer temsilcisi olmaktadır. Karaylar üzerine araştırmalar yapılırken hiç şüphesiz Kırım coğrafyasını araştırmacılara kaynaklık etmeye devam edecektir.

Eski Türkçenin izlerini barındıran ve Slav dilleriyle yoğun ilişki içerisinde olan Karaycanın üç diyalekti bulunmaktadır. Bu üç diyalekten birisi olan Kırım Karaycasının, diğer bazı lehçelerde de olduğu gibi yoğun bir biçimde Tatarcanın etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Bu baskı neticesinde Kırım Karaycası, Kırım'da yaşayan az sayıdaki Karaylar tarafından artık konuşulmamaktadır. Kırım Karaycasının dünü ve bugünü bu çalışmada ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karayca, Kırım, Dil Özellikleri.

ON THE CRIMEAN KARAIM

Abstract

Karaim, whose historical root sextends to Khazars and have chosed Judaism in history, have protected their cultures, traditions, beliefs, and languages until today. These Karaim who has constituent religious and literary Works by using Hebrew, Cyrillic and Latin alphabets, live as dispersed settlement and their

* Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Ordu), akadirozurk@odu.edu.tr

population has diminished. Karaim which are almost in danger of extinction, have scattered to Lithuania, Poland and Ukraine as center.

Extending from the North of the Black Sea to Eastern Europe, Crimea has been beaten track of Karaim in this region. Crimea where living intensive movement of immigration, has been habitat to countless communities through out history. This region which has a composite structure, is in the position of a important center in terms of socio-linguistic studies.

Having a historical significant for Karaim, architectural structures ,which belongs to Karaim in this center, building bridges between past and future, is a representative of the socio-cultural effects. While doing research on Karaim, without doubt geography of Crimea will continue to be source for researchers.

Karaim language, which is hosting of the oldTurkish traces and intensive relation with Slavic language, has three dialect. One of the three dialects of Crimean Karaim, is known that is intensively under the influence of Tatar language like other dialects. As a result of this restrain Crimean Karaim has not spoken by small number of Karaim who living in Crimea. Past and present of Crimean Karaim will be discussed in this study.

Keywords: Karaim, Crimean, Characteristics of Language.

Giriş

Museviliği seçmiş bir Türk topluluğu olan Karayların kökleri Hazarlara kadar uzanmaktadır. Hazarlar, M.S. 7-11. yüzyıllar arasında Hazar Denizi çevresinde yaşamış bir Türk boyu olup himayesinde Müslüman, Hristiyan ve Musevî topluluklar özgürce yaşamışlardır. Hazar hakanının Museviliği kabul etmesiyle birlikte Musevilik, devlet dini olmuştur. Böylelikle tarihte Museviliği seçen tek Türk devleti Hazarlardır.

Kendilerini Hazarların torunları olarak adlandıran Karaylar, zamanla dağınık olarak farklı bölgelere yerleşmişlerdir. Hazar topraklarında yaklaşık iki asır yaşayan Karayların bir kısmı Anadolu'ya, İstanbul'a gelip yerleşmişlerdir. Bir kısım Karay Türkü Kırım'a yerleşerek burayı merkez hâline getirmişlerdir. Karayların en erken ve merkezî yerleşim yeri Kırım olmuştur (Csató 2008: 166-167). Kırım, coğrafyası ile stratejik bir konuma sahip olmakla birlikte farklı etniklerin bir arada yaşadığı etno-kültürel de bir yapıya sahiptir. Kırım, aynı zamanda deniz ticaret yollarının, göç yollarının kesişme noktasıdır. Türk tarihi ve kültürü açısından Kırım, her dönem önemini korumuştur.

Kırım; Müslüman, Hristiyan ve Musevî toplulukların tarihten bugüne iç içe yaşadıkları bir bölgedir. Kültürel etkileşimin en yoğun görüldüğü bu bölgede Tatarlar, Ruslar, Slav halkları, Nogaylar, Karaylar ve Kırımçaklar, Çuvaşlar, Azeriler, Özbekler, Almanlar, Ermeniler, Romanlar, Bulgarlar, Gürcüler, Polonyalılar ve Yunanlar olmak üzere pek çok farklı etnik unsurları ve milletleri görmek mümkündür.

Müslüman topluluklar tarafından *Kırım Musevileri*, *Kırım Yahudileri* gibi adlandırılan Karaylar ve Kırımçaklar, köken itibarıyla Türk topluluklarıdır. Ancak dinî tercihleri sebebiyle

bu iki toplum da Musevîdir. Kırımçaklar, Hazarların bakiyesi olmakla birlikte Tevrat'ı kabul eden ve Talmudist anlayışı benimseyen bir Türk topluluğudur. Talmudist ve Karay cemaatleri bir arada yaşamaları sebebiyle aynı topluluk gibi görülebilmektedir. Netice itibarıyla Kırımçaklar da Karaylar gibi Musevîlik dinine mensupturlar. Ancak bu iki topluluk, Musevîliğin farklı iki mezhebinin temsilcileridir (Güllüdağ 2014: 39-41).

Karaylar, adını Karaîlik mezhebinden almışlardır. Karaîlik, Rabbani Yahudiliğine bir başkaldırı sonucu Babil'de ortaya çıkan Musevîliğin bir mezhebi, koludur. Karaîlik adı zamanla bu mezhebin temsilcileri olan bir Türk topluluğunun adı olmuştur. Karaylar olarak adlandırılan bu Türk topluluğu ve konuştukları dil günümüzde yok olma tehlikesi altındadır. Litvanya'nın Trakay (Troki) şehrinde az sayıdaki Karay tarafından konuşulan Karaycanın üç diyalekti vardır. Bunlardan birisi olan ve Kırım Karaylarının zamanla kullanmayı bıraktıkları Kırım Karay diyalekti artık kullanılmayan, konuşulmayan bir Karay diyalekti durumundadır (Öztürk 2015a: 10-13).

Kırım Karayları

Kırım Karayları, Hazar kabile birliklerinin ve Hunların kalıtımıyla Karayların eski kolunun atalarıdır. Dilleri, Türkçe ve Eski Ahid'in sözleriyle olağanüstü bir birleşim olan Kırım Karaylarının yaşam tarzı, geçmişte Hazarlar ile olan benzerliğiyle de dikkat çekmektedir. 1846'da tanınmış oryantalist V. Grigoriyev, Karayların kökenlerinin Türk Hazarlar olduğuna dikkat çekmiştir (Doğan-Kıvrakdal 2002: 782). Tarihte Musevîliği devlet dini olarak kabul eden Hazar Devletinin yıkılmasından sonra Karay toplulukları, Kırım'ın dağlık bölgelerinde kalmışlar ve 13. yüzyıldan sonra Altın Ordu Devletinin hâkimiyeti altına girmişlerdir. Burada Kırım Karaylarının Tatar Türkleriyle kaynaşmaları sebebiyle, kimi zaman Kırım Karayları, Musevî Tatarlar olarak da anılmaya başlamışlardır. Aynı dönemde Karayların nüfusu dünyanın başka ülke ve bölgelerinde azalırken Kırım'da yoğunlaşmış ve Kırım, Karaylığın merkezi haline gelmiştir. Kırım çok eski bir Türk yerleşim alanıdır. M.Ö. 7. yüzyılda Kırım'ın bozkır kısmı Asya'dan gelmiş olan Saka Türkleri tarafından iskân edilmiş, daha sonraki devirlerde de Bulgar, Kıpçak ve Hazar Türkleri bu bölgeye yerleşmişlerdir. Çok eski Türk yerleşim alanlarından biri olan Kırım'da en önemli Türk topluluğu Tatar Türkleridir. Kırım'ın yerleşik Türk topluluklarından Kırımçaklar ve Karaylar ise Musevîliğin iki farklı koluna bağlıdırlar ve gün geçtikçe sayıları azalmaktadır (Özkan 2007: 185-193).

20. yüzyılın ilk yarısında Şapşal (Szapszal), Karayların dinî önderi, Kırım Karayları ve diğer Doğu Avrupa Karaylarının İsrail ile ilgisinin olmadığını, Hazarların torunları olan Türkler olduğunu ortaya koymuştur (Brook 2014: 71).

Kırım Karayları günümüzde Kırım'da; yoğun olarak Çufut Kale, Mangup Kale, Bahçesaray, Solhat, Sudak, Kefe (Feodosya), Gözleve (Yevpatorya) gibi yerlerde yaşarlar. Ayrıca Armyanski Bazar, Akmescit (Simferopol), Alma-Tarkhan, Basarhik, Biyuk-Osenbaş, Karasubazar, Or-Kapu, Taş-Corgan, Hanişkai, Habak ve Yagmurtha bölgelerinde de yaşamaktadırlar. Kırım'da

1800 yılında sayıları 4 bin civarında olan Kırım Karayları, 1914'e gelindiğinde aldığı yeni göçler ile birlikte bu sayı 8 binlere kadar ulaşmıştır. 1979'daki nüfus sayımında 1200, 1989'daki nüfus sayımında ise 898 Karay Türkü, Kırım'da yaşamaktadır. Nüfusun hızlı düşüşünün sebebi öncelikli olarak savaşlar, kıtlık ve Rusya'nın izlediği politikalarıdır. 1997 yılında, Karay Türklerinin en eski yerleşim yeri olan Kırım'da 800 kadar Karay Türkü kalmış ve bu sayı da günümüzde 500'lere kadar düşmüştür (Alkaya 2006: 91).

Karayca

Karayca, *Karay Türkçesi* gibi adlandırdığımız ve Kuzey-Batı (Kıpçak) Grubu Türk Lehçelerine dâhil bu lehçenin Trakay (Troki), Haliç (Halicz-Lutsk) ve Kırım olmak üzere üç ağzı vardır. Bugün Kırım'da yaşayan Karay Türklerinin konuştuğu Türkçe, Litvanya (Troki, Vilnius, Ponevezis) ve Ukrayna'nın çeşitli bölgelerinde (Luck, Halicz) konuşulan Karay Türkçesinden daha farklıdır. Özellikle Litvanyadaki Karay Türklerinin konuştuğu Türkçe, eski Kuman Türkçesine daha yakındır. Kırım Karaylarının konuştuğu Türkçe ise bir taraftan Kırım Tatar Türkçesinin etkisiyle, diğer taraftan da Kırım'daki Osmanlı etkisiyle bugün Kırım Tatar Türkçesine ve Türkiye Türkçesine yakın bir özellik kazanmıştır (Alkaya 2006: 91).

Bugün Litvanya'da Trakay (Troki), Vilnius (Vilno) ve Ponevezis (Ponovej), Ukrayna'da Haliç (Halicz) ve Lutsk (Luck) şehirlerinde, Kırım'da Gözleve ve Bahçesaray civarında, Polonya'da Gdonsk, Varşova, Wrocław, Opole bölgelerinde dağınık bir cemaat halinde yaşayan Karay Türklerinin konuştukları ve edebi bir dil olarak kullandıkları bu lehçeyi, bugün daha ziyade sözlü edebiyat ürünleriyle izlemek mümkündür (Doğan-Kıvrakdal 2002: 785-786).

10. yüzyıl itibariyle konuşulmaya başlanan ancak 15.-16. yüzyıllar arası yazı dilinin biçimlendiği Karayca, 10. yy. ile 16. yy. arasında uzunca bir dönem İbrani alfabesi ile yazıya aktarılmıştır. Karaylar, Tevrat'ı Karaycaya çevirmişler, bazı din kitapları ve ilahiler kaleme almışlardır. Bu dönemler arasında Karay İbrani alfabesiyle yazılan pek çok el yazması eser muhafaza edilerek günümüze taşınamamıştır. Bunlardan çok azı elimize geçmiştir. Günümüzde Kırım Karaycası kullanılmamakla birlikte Haliç Karaycasının da neredeyse kullanılmayan bir diyalekt olduğunu bilmekteyiz. Karaycanın günümüzde en canlı diyalekti, Trakay ağzıdır. 14. yüzyılda Kırım'dan Litvanya'ya göç eden Karaylar, burada Litvanya Latin alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Son dönemlerde ortaya konulan yayınlar bu diyalekt ile yapılmaktadır. Polonya'ya göç eden Karayların ise 17. yüzyıl ve sonrasında Polonya Latin alfabesini kullandıkları görülmektedir. 18. yüzyıl ile birlikte Rusların himayesi altında yaşayan Kırım Karayları Kiril alfabesini de kullanmışlardır (Öztürk 2015c: 63-66).

Türk dili, eski dönemlerden başlayarak Sanskritçe, Moğolca, Çince, Arapça, Farsça, İbranice, Rumca, Ermenice, Rusça, Balkan ve Slav dilleri ile karşılıklı kelime alışverişinde bulunmuştur. Tarihte Museviliği seçen Karayların dilindeki İbranice kelimeler ile Polonya, Litvanya, Ukrayna ve Rus toplumlarıyla kurulan ilişkiler neticesinde Slav dillerinden alınan ödünçlemeler, Karay söz varlığı açısından Karaycadaki alıntılamların boyutunu gözler önüne sermektedir (Öztürk 2015b: 145).

Kırım Karaycası

Kırım Tatar Türkçesi ile çok yakın benzerlikler gösteren ve hatta Kırım Tatar Türkçesinin bir çeşidi, kolu gibi görülen Kırım Karaycası, Kıpçak grubu Türk lehçeleri arasında yer alan Karaycanın bir diyalekti olup Litvanya ve Polonya'da yaşayan Karaylar tarafından da *Kırım Karaycası* olarak adlandırılmaktadır. Radloff'a göre Kırım Karayları ve Kırımçaklar, Bahçesaray ve Qarasuv Bazar şehirlerinde Kırım Tatar Türkçesi konuşmaktadırlar. Buradan hareketle Kırım Karaycasını Kırım Tatar Türkçesi içerisinde gören ve değerlendiren Radloff'un yanı sıra Doerfer de Kırım Osmanlı Türkçesi'ni (*Krimosmanisch*), Kırım Karayları ve Yunanlar konuşmaktaydı tespitinden hareketle Kırım Karaycasını, Kırım Tatar Türkçesi olarak kabul eder. Çünkü Kırım'da yaşayan Karaylar ve Kırımçaklar buldukları bölgenin Kırım Tatar ağızıyla konuşmaktadırlar. Ancak Gordlevskiy, Kowalski ve Şapşal, geçmişte Kırım Karaylarının ortaya koyduğu yazılı belgeler ile modern Karaim belgelerinin karşılaştırılması sonucu Kırım Karaycasının Kırım Tatar Türkçesinden kimi farklılıklar gösterdiğini bu sebeple 'Kırım Karaycası Kırım Tatar Türkçesi olarak görülmemeli, Karaycanın bir diyalekti olarak görülmelidir.' düşüncesini ortaya koymuşlardır. Jankowski de yapmış olduğu çalışmalar sonucu Kırım Karaycasının Kırım Tatar Türkçesi ile geçmişte benzerlikler ve farklılıklar taşıdığını, Kırım Karaycasının Karaycanın bir diyalekti olduğunu, ancak Kırım Tatar Türkçesinin etkisiyle eriyip gittiğini ifade etmektedir (Jankowski 2003: 109-112; Shapira 2007: 58).

Kırım Karay ağızıyla yazılmış ilk parça, 1528-1529'da Venedik'te basılmış İbranice dua kitaplarında bulunan bir ilahidir. 1731'de Kırım'da Karayların kendi dini kitaplarını basmak üzere bir matbaa açmalarının ardından, Kırım Karay Türkçesiyle *Mekabbey Dua Kitabı* ve çok sayıda ilahi kitabı çıkarılmıştır. Yine Kırım'da 1832-1835 yılları arasında İncil'in Karay Türkçesine tercümesi yayımlanmıştır. Eski Ahid'in 4 cilt olarak Kırım'da Trakay ağızıyla basılmasıyla birlikte Ukrayna'nın batı bölgelerinde yaşayan Karayların ağız özellikleri de yazı diline yansımaya başlamıştır (Özkan 2007: 195-196).

Kırım Karaycası, Trakay ve Haliç Karaycalarından farklı olarak bölge ve kültürel etkileşim neticesinde Kırım Türkçesi ile yakınlaşmış ve bu yakınlaşma zamanla Kırım Karaycasının kaybolması sonucunu doğurmuştur.

Karaycanın söz varlığı incelendiğinde Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerin, Karayların en erken yerleşim yeri olan Kırım'da buldukları sırada Karaycaya ödünçlenmiş olduğunu söylemek mümkündür. Arapça ve Farsça alıntı kelimeler, daha çok Kırım Karaycasında görülmektedir. Ancak Trakay ve Haliç Karaycalarında kullanılan Arapça ve Farsça ödünçlemelerin sayısı Kırım Karaycasına oranla az olmakla beraber kullanılan bu kelimelerin genellikle bu iki diyalekte ortak kullanıldığı görülmektedir. Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin büyük bölümünün Kırım diyalektinde görülmesinin sebebi, uzun dönem Karaylar ile Kırım'da yaşayan Müslüman Türklerin iç içe geçmişliği ve sosyo-kültürel etkileşimler ile açıklanabilir. Bu durum İslamiyet'in etkisi altında Kırım Karaycasının canlılığını kaybetmesine yol açmıştır. Kırım Karaycasındaki İbranice kelimelerin azlığı da yine Kırım Karaylarının sosyal ve dinî yaşamlarının ne ölçüde değiştiğini göstermesi bakımında önem taşır. En kuvvetli ve en kalıcı Slav etkisi Trakay ve Haliç

Karaycalarında görülmektedir. Elbette Slav dilleri Kırım Karaycasını da etkilemiştir ancak 15. yüzyılda Osmanlıların Kırım'ı almasıyla birlikte Kırım Karaycasının daha çok Oğuz ve Kıpçak lehçelerinden Tatarcanın yoğun etkisi altında kaldığı görülür (Öztürk 2015b: 160-163).

Karaycanın söz varlığı Eski Türkçe döneminden beri yaşatılan kimi Türkçe kelimelerin yanı sıra Kıpçakça ve Oğuzca unsurlarla doludur. Kıpçak lehçelerinden birisi olan Karaycanın Oğuzca ile münasebetleri hem Selçuklu dönemi, hem de Osmanlı dönemindeki ilişkiler ve coğrafi yakınlıktan kaynaklanmaktadır. Oğuzca unsurların yoğunluğunu Karaycanın yanı sıra Kırım Tatar Türkçesinde de görmek mümkündür (Gülsevin 2007: 303; 2013: 212). Bunun doğal sonucu olarak Kırım Karaycası, Oğuzcanın büyük ölçüde etkilediği Kırım Tatar Türkçesinin etkisinde kalarak Kırım'daki Türklerin konuştuğu en baskın lehçe olan Kırım Tatar Türkçesine öncelikle yaklaşmış ve ardından zamanla bu baskın lehçenin içerisinde yok olmuştur.

Sonuç

Karay Türkçesinin üç diyalektinden birisi olan Kırım Karaycası artık kullanılmayan bir Karay ağızdır. Bu gerçeğe birlikte günümüzde Karay Türkçesi (Trakay ve Haliç Karaycaları) yok olma tehlikesi altındaki lehçeler arasında olup, canlılığını koruma mücadelesi vermektedir. Bu mücadele, sözlü ve yazılı edebiyat ürünleri ile verilmesinin yanı sıra Karay Türkçesinin konuşurluğunu yaygınlaştırmak ve genç Karay kuşağına bu yönde verilecek bilinçli eğitimler sayesinde olumlu sonuçlar doğuracaktır.

Kırım Karaycası, en eski yerleşim yeri, hatta anavatanları olan Kırım'da yaşayan Karay Türklerinin, yaklaşık bir asır öncesine kadar kullandıkları Karay diyalekti idi. Özellikle Karay folklorunun önemli ürünleri bu ağız ile yaşatılmış, meydana getirilmiştir. Savaşlar, kıtlık, siyasî ve sosyal baskılar gibi etkenlere bağlı olarak pek çok Kırım Karayı göç etmek zorunda kalmıştır. Kırım'da kalan az sayıdaki Kırım Karaylarının kullandığı Kırım Karaycası da baskın dil ve lehçelerin arasında kaybolup gitmiştir.

Karaycanın söz varlığından hareketle Kırım Karaycası için söylenmesi gereken hususlar arasında Oğuzcanın ve Kırım Tatarcanın bu diyalekt ile yoğun etkileşimi içerisinde olduğu, Osmanlı ile sosyal, kültürel ve ticarî ilişkilerin üst düzeyde yaşandığı, buna bağlı olarak Arapça ve Farsçanın önemli etkilerinin bulunduğu, 18. yüzyıl ile birlikte Kırım'ı hâkimiyeti altına alan Rusların siyasî politikaları sonucu Slav dillerinin kendisini hissettirdiği bu diyalektin yok olması kaçınılmaz olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Alkaya, Ercan, "Dil ve Söz Bağlamında Kırım Karay Türklerinin Atasözleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, (2006), s. 89-99.
- Brook, Kevin Alan, "The Genetics of Crimean Karaites", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 42, (2014), s. 69-84.
- Csató, Éva Á., "Karaim Studies At Uppsala", *Orientalia Suecana*, LVII, (2008), Uppsala.
- Doğan, İsmail, İlgi Kıvrakdal, "Karaim Türkleri", *Türkler*, C. 20, (2002), s. 781-789.
- Güllüdağ, Nesrin, *Kırımçak Türkçesi Grameri*, Gece Kitaplığı Yay., (2014), 460 s.
- Gülsevin, Selma, "Karay Türkçesinde Oğuzca Unsurlar", *Turkish Studies*, (2007).
- Gülsevin, Selma, "Karay Türkçesinin Kendisine Has Özellikleri ve Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 36, (2013), s. 207-222.
- Jankowski, Henryk, "On the Language Varieties of Karaims in the Crimea", *Studia Orientalia* 95, (2003), s. 109-130.
- Özkan, Nevzat, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara 2007.
- Öztürk, Abdulkadir, *Karay Türkçesinin Tarihi ve Çağdaş Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı Söz Varlığı-Fiil*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2015a.
- Öztürk, Abdulkadir, "Karaycadaki Alıntı Kelimeler", *Gazi Türkiyat*, S. 16, (2015b), s. 143-164.
- Öztürk, Abdulkadir, "Karay Yazı Dili", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, S.1, (2015c), s. 61-70.
- Shapira, Dan D. Y., "Khazars and Karaites, Again", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13, (2007), s. 43-64.

İSMAİL GASPIRALI FENOMENİ

Bahadır KERİMOV*

Özet

Makalede İsmail Gaspıralı'nın vefatı münasebetiyle 1914 yılında Özbek basınında yayınlanan mersiyeler, başsağlığı amacıyla yazılan en önemli makaleler analiz edilmiştir. Makalenin sonuna ilk defa bilim adamlarına ait önemli makaleler listesini de eklemiştir.

Anahtar Kelimeler: İsmail Gaspıralı, Özbek, mersiye

ISMAIL GASPRINSKI PHENOMENON

Abstract

In this article is analysed published in Uzbek Press in 1914 elegiacs, articles dedicated to Ismail Gasprinski. In addition it is attached a list of some newly found sources.

Keywords: Ismail Gasprinski, Uzbek, elegiac

Bu dünyada insandan ancak iyi isim ve güzel amel miras kalır. İnsanların maddi ve manevi açıdan mutlu hayat geçirebilmesi için kendi düşüncesi, mal varlığı ve canı ile hizmet eden fedakar kişilerin hayırlı işleri her zaman hayırla anılır. Bugün vefatının yüzüncü yılında İsmail Gaspıralı'yı anmaktayız. O bilge maarifçinin tarih karşısında ne kadar büyük işleri gerçekleştirdiği gözler önünden geçmektedir. Bir tek *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla etrafı aydınlattığı, ileri görüşlülüğü ve ceditçi düşünceleri ile herkesin gönlünde derin bir yer edinmişti. Profesör Begali Kasimov'un vurguladığı gibi: *Onu Kaşkar'dan Londra'ya kadar, Sankt Peterburg'dan Bombay'e kadar herkes bildirdi, onu takip eder, ona itibar gösterirlerdi.*

* Prof. Dr., Özbekistan Milli Üniversitesi Özbek Edebiyat Bilimi ve Dünya Edebiyatı Bölümü, baho_karim@yahoo.com

Bahçesaray'ın evladı, ceditçilerin atası, ünlü *Tercüman*'ın sahibi İsmail Gaspıralı'nın vefatı onu sevenlerin gönlünü karartmıştı. Zamandaş ve meslektaşları bu ayrılıktan dolayı üzüntüye kapılmış, onun ne kadar girişimci ve gayretli bir insan olduğunu tekrar tekrar dile getirmişlerdi. *Millete, halk ve topluma hizmet edenler belki de her zaman olmuştur. Birileri bilimle hizmet etseler, diğerleri malları ve akılları ile yardım etmişlerdir. Ama İsmail Bey'in hizmeti bereketli ve gayet yararlı bir yardım oldu. İsmail Bey bu millet için hayırlı ve benzersiz bir hizmetçi idi*¹ Bu fikri söyleyen Rizaüddin Fahriddin Şura dergisinde Gaspıralı'nın faaliyeti ve ömrünün son yılları ile ilgili geniş çaplı makaleler yazmıştı. Bilindiği gibi, İsmail Bey 9 Eylül 1914 yılında etrafına çocuklarını, yakınlarını çağırarak ve: *Söyleyecek sözlerime dikkat ediniz, halim kötü, bunun neticesi önümüzdeki günlerde belli olacak. Madem, doğduk, sonunda bir gün elbet öleceğiz. Sözlerimden üzülmeyin, doğmak doğal olduğu gibi ölmek de tabiidir*, diyerek birkaç vasiyette bulunmuş.

10 Eylül 1914 yılında akşam saatlerinde yüzünü kibleye doğru çevirirler. Sabaha kadar aynı halde yatar.

11 Eylül 1914 sabahında saat sekiz civarında vefat eder.

12 Eylül 1914 Cuma gününde cenaze namazı kılınır. Namaza beş altı bin kişi katılmış.

Her bir Müslüman aydınının Gaspıralı'nın vefatını duyunca hemen *İnna Lillahi Ve İinne İleyhi Raci'un* kelimesini tekrar ettiği ve sonra üzülerek gözyaşı döktüğü şüphesizdir. İsmail Bey'in meslektaşı Hasan Sabri Ayvazov *Ey üstat! Sen bir güneş idin! Doğuda yüzyıllar boyunca cehalet karanlığı dolayısıyla zevale yüz tutan Türk Müslüman kavimlerini tenvir etmek için tulu etmiş bir güneş idin*, diye yazmıştı.

Özbek ceditçilerin, özellikle, Mahmuthoca Behbudi gibi öncü aydınların da onu kendilerine manevi ata, kılavuz ve meslektaş olarak görmeleri boşuna değildi. Özellikle, Gaspıralı'nın vefatı ile ilgili dünyanın çeşitli bölgelerinde ağıtlar yakıldı, nedametler dile getirildi ve bununla birlikte kadere boyun eğmekten başka çare olmadığına inanıldı. Merhumun yakınlarına, Bahçesaray'a Müslümanlara özgü yüksek adap ile başağlığı bildirilmiş, sabrı cemil dilekleri yazılı mektuplar, telgraflar, haberler art arda gönderilmişti ki bunların hepsi tarihi gerçeklerdir, elbette. O dönemde dünyanın birçok gazete ve dergisinde, özellikle, Tatar matbuatında basılan buna benzer makalelerin sayısı o kadar çoktu ki saymakla bitmezdi. Bu lafta abartı yoktur. Çünkü sadece Özbek matbuatında Gaspıralı hakkında 1914'ün Eylül ayından Kasım ayına kadar yani üç ay içerisinde onlarca eser yazıldı. Bu edebi, bilimsel ve içtimai ruhta yazılmış yazıları "Mersiye-Şiirler", "Sosyo-politik makaleler ve haberler" başlığı altında tasnif etmek mümkündür. Elimizdeki yazılar buna delalet etmektedir.

Şimdi, derlenmiş materyallerin tahliline geçelim. İlk önce belirtmek gerekir ki materyallerin genel duygusal yapısında müştereklik, mazmun ve içeriğinde yakınlık mevcut. Bu genel uyumun temelinde kaygı ve övünç, teessüf ve umut gibi çift yönlü his ve duygular vardı. Bununla birlikte dünyadaki herhangi bir canlının kaçıp kurtulamayacağı, insanoğlunun başına ne zaman geleceği belli olmayan sırlı ölüm hadisesi Gaspıralı fenomenini etrafıca anlamak için ganimet gibi bir

¹ Şura, Ekim 1914.

fırsat ortaya çıkmış algısını akla getirir. Çünkü dünya için denge vazifesini yapan dağların büyüklüğü, heybeti ondan uzağa gidince görülür, daha açık anlaşılır. Zamandaşları, meslektaşları İsmail Gaspıralı vefat ettiği an itibarıyla o zatın millet için gerçek bir fener olduğunu itiraf etmişlerdir. Aradan belli bir zaman geçince bu büyük insanın belirttiği öğütler, hikmetler, hayat için kılavuz mahiyetindeki görüşler kanıtlanmış oldu. Kendisinden sonraki nesillere muhteşem bir fikir meydanı oluşturdu. Mehâbete hakikat ve heybet eklendi.

Özbek yazarlarının Gaspıralı'ya ithaf edilen eserleri, genellikle, o zatın vefatı münasebeti ile ortaya çıktı. Vurgulamak isteriz ki, bu vefat öncesinde de bazı şairler Gaspıralı adı ve *Tercüman* gazetesi ile ilgili bir iki yazı yazmışlardı.

Semerkantlı şair ve eğitimci Sıddıki Aczi tarafından yazılan Orenburg'taki ünlü Şura dergisinde basılan "Teşekkür ve Rica" adlı şiirde Türk halklarının tüm tanınmış ceditçi aydınları, millet önderleri "*Envâr-ı ittîfak, terakki nurlarının*" hizmetleri kaleme alındı. *Yıldız, Ülfet, Terakki* adlı matbuat yayınları vurgulandı. Yazar aynı millet aydınlarının unutulmayacak hizmetleri hakkında yazarken Gaspıralı ve onun *Tercüman* gazetesi hakkında da görüşlerini belirtmişti:

*İcra eden vazifesini Allah lisanı ile
Neşretti mevizesini Tercüman ile
Halk oldu aşına bu sebep cihan ile
Halletti müşkülâtı fünunun beyan ile.*²

Özbek matbuatında konuyla ilgili ilk eser Taşkentli şair Kerimbek Kemi'nin (1865-1922) *Muteber Tercüman ve İsmail Bey Gaspıralı Cenapları Hakkında* adlı şiiri *Ayna*'nın 19 Şubat 1914 tarihli sayısında basıldı. Gaspıralı ile ilgili çalışmalar yürüten Z. Abduraşidov'un belirttiğine göre bu şiiri Kemi 1898 yılında yazmış ve *Tercüman* gazetesine göndermiş. Gaspıralı'nın "Taşkentli Şair Kemi'ye" cevap makalesinde³ yazıldığı gibi muharrir kendi hakkındaki bu şiiri gazetede basmaya istihale etmiş.⁴ Gaspıralı vefatından evvel yazılan bu şiirde "çok düzgün, *fikr-i fasih*" diye gazete muharriri tavsif edilirken, *Tercüman*'ın çeşitli haberleri, bilim, adap ve ahlakla ilgili nasihatler, hatta insanı neşelendiren fıkraların basılmasından bahsedilir:

*Her hurufı gül gibi her noktası gonca misal,
Huş temaşa isteyenler gülistan Tercüman*⁵

Tercüman ve gazete muharririni aynı şekilde gül gülistana benzeten Kerimbek Kemi o zatın vefatı ile ilgili "Hakayıkı Ağâh, Maarifi Destgah, Üstad-ı Zaman, Sahib-i Tercüman Cenab-ı İsmail Bey Hazretlerinin Ruh-ı Pür Fütûhlarına İthaf" diye adlandırılan uzun başlıklı tarih-

² Şura, 1 Temmuz 1913.

³ *Tercüman*, S 41, 1898.

⁴ bk. Z. Abduraşitov, *İsmail Gaspıralı i Türkestani v Naçale XX Veka: Svyazi-Otnoşeniye-Vliyaniye*, Akademneşir, Taşkent 2011, s. 160.

⁵ *Ayna*, S 17, 19 Şubat 1914.

mersiyesini yazdı. Şairin Gaspıralı ile ilgili görüşleri başlıktan bile açıkça görülmektedir: Gaspıralı çoğunluğun üstadı, hakikate aşına, eğitimci ve şiirin sonunda ferd-i zaman olarak anılır.

*Cümle-i İslam eliga rehber ü üstad idi,
Berçe şagirdanine erdi atadek Mihriban.
Erdi ul zat-ı mükerrem din ü milletge penah,
Erdi ul zat-ı muazzam maktada-i muminan.*⁶

Kemi'nin fikrine göre, o zatın buna benzer güzel sıfatları “methi evsaf”ını çoğaltmak mümkün. En önemlisi Müslümanların başına gelen bu büyük musibeti hafife almak olmaz, yani “*Cümle-i İslam iline bu musibettir büyük.*”

Vurgulamak gerekir ki, Gaspıralı'nın vefatı ile ilgili mersiye ahenginde yazılan şiirlerde şairlerin insana, millet ehline, Müslümanlara müracaat üslubu açıkça görülür:

*Yıgla millet kan töküb, eyleb nevalar yığagıl,
İsmailbek ruhuna kılğıl dualar yığlagıl.
Çak çak eyle yakan, kan tök közingdin tımmayın,
Elif kadın dal etib üşleb asalar yığlagıl.*⁷

Buna benzer davet ile başlayan bir mersiye tarih şiirde şair Tevella, İsmail Gaspıralı'yı nur saçan yıldıza, karanlığı aydınlatan aya benzetir. Yüce nesepli olduğu vurgulanır. *Biz çocuklara katılınız, geliniz atalar, ağlayınız,* diye yaşlı ve gençlerin hüznünlü olduğunu ifade eder.

Buharalı Sadreddin Ayni kendi şiirinde üstadı, yani “*Ruh-ı aladan cüda, nur-ı musaffadan cüda*” olduğuna ağlar:

*Bir özün biz milleti İslam'a feryat eyledin,
Bendi gafletten zavallı halkı azat eyledin,
Söyledin, yazdın, çalıştın, hiç meyyus olmadın
Yurt u yer viraneye dönmüştü abat eyledin.*⁸

İsmail Bey'in benzersiz hizmetlerinden bir tanesi viran olan ülkeyi abat etmesidir. Genel olarak mersiyelerde tezat sanatından, yani karanlığı aydınlatması, bozguna uğrayan ülkeyi abat etmesi gibi ifadeler açıkça görülür.

Tahlil edilen şiirlerde açıklanan duygulara eşlik eden ahenk Andicanlı 16 yaşındaki öğrenci

⁶ Seda-yı Türkistan, 7 Ekim 1914.

⁷ Tölegen Hocamyarov (Tevella), “Edib-i Zaman, Naşir-i Tercüman İsmailbek Gaspıralı Cenablarına Tarih”, *Seda-yı Fergana*, 26 Eylül 1914.

⁸ Sadreddin Ayni, “Büyük Babamızın Musibetile Perişan Olan Hatırdan Bir Neçe Perişan Şiirler”, *Seda-yı Türkistan*, 30 Eylül 1914.

Hamidi'nin "Marifetçi Dedemiz İsmail Gaspıralı Hazretleri Hakkında Taziye Namemiz", Hamza Hekimzade Niyazi'nin "Marsiye", Hüseyin Hoca Saadeti'nin "Mersiye", Abdulla Avlanı'nın "Edib-i şehit İsmail Bey Ruhuna", Semerkantlı şair Fahrettin Raci'nin "İsmail Bey Hazretlerine", Sıddıki Aczi'nin "İsmail Bey Hazretleri anısına", Vasli Semerkandi'nin Tacikçe yazdığı "Tarih-i Rihlet Cenab Mirza İsmail Bey Sahib-i Ceride-i Tercüman Rahmetullah Rahmeten Ve Asaten Ve Udhula Fil Cinan", Hatai'nin "İsmail Bey Hazretlerinin Anısına", Molla Şemseddinkari Haib'in "Muhterem Fazıl-ı Nüktedan Ve Feridüz-Zaman Naşir-i Tercüman", "Ahval-ı Zaman İsmail Bey Gaspıralı Cenaplarının Tarih-i Sali Favtleri" adlı tarih şiirlerinde de açıkça görülmektedir.

İsmail Gaspıralı'nın vefatıyla ilgili sosyo-politik ruhta yazılan edebi makaleler de yazarın içsel duygularını, hüznü keyfi ve ayrılığın heyecanlı nedameti ile karışmıştır.

Örneğin, Mahmudhoca Behbudi'nin meşhur "Seyahatname" eserinde 20 Haziran 1914 tarihinde İstanbul'un Gülhane Parkı'nda İsmail Gaspıralı ile karşılaştığı ve birlikte yedi saat sohbet ettiğini kayda geçirmiştir. Üstat ve şakirt arasında geçen sohbetin içeriği aynı hatıratla verilmiştir. Behbudi Gaspıralı'nın görünüşüne dikkat çekerek onun hasta olduğunu, öksürdüğünü ve gayet zayıf düştüğünü yazmıştır. Hatta hal hatır sorma faslında *Neden bu kadar zayıfladınız?* diye sorduğunu belirtir. Sohbetin güzel geçtiğini, Behbudi şu şekilde hatırlar: Üstat hazretlerini İstanbul'da görmek ve sohbet etmek hiç aklıma gelmemişti. Allah'ın lütfü ile üstat hazretleriyle تنها 7 saat süren sohbetinden o kadar feyiz aldım ki söylemekle bitmez. O sohbetlerin lezzetini ben asla unutmam.⁹ Behbudi bu anılarını Gaspıralı'nın vefatı ile ilgili haberi aldıktan sonra yazdığı kesindir. Bununla birlikte *Ayna* dergisinde basılan "İsmail Bey Hazretleri" adlı özel bir makalesinde: *Müslümanları dünyadan haberdar etmek için Rusya, Türkiye, Mısır, Tunus, Cezayir, Hindistan, Afrika, Türkistan ve Buhara'ya defalarca seyahat ederek gittiği her yerde Müslümanları çağdaş medeniyete, bilim asrına, sanayi ve ticareti geliştirmeye, Rus medeniyetine davet ve teşvik etmişlerdir*¹⁰ diye Gaspıralı'nın hizmeti ve faaliyetinin kapsamına büyük bir önem vermiştir. Behbudi'nin yazdığı gibi "üstadı muazzam"ın âlimler, muharrirler, muallim ve öğrencilerden oluşan milyonları aşan şakirtleri vardır.

Abdurauf Muzafferzade "Merhum İsmail Bey Adına Anıt Yapma Konusu" adlı makalesinde Gaspıralı'nın tüm faaliyetini Türk halkları tarihiyle ilişkilendirerek açıklamıştır. Gaspıralı'nın özgeçmişine, aile muhitine, yaşadığı zorluklara, kişisel salahiyetine, içtimai ve siyasi düşünce derinliğine ve dehalığına dikkat çekmektedir: İsmail Bey'de olduğu gibi kararlılık ve ilkesel hayalin kesin umutlara örtülmesi gayet ender görülen dehalara özgü bir şeydir. Gelecekle ilgili umut ve amaç hem de onları gerçeğe dönüştürme yollarını görebilmek yetisi Türk milletinde İsmail Bey'de olduğu kadar hiçbir dehada görülmemiştir, dersek yanlış olmaz. Bununla birlikte makale yazarı Gaspıralı vefat-ı irtihalinden de bahsederek *O âlicenap zatın arkasından sadece biz değil, tüm Türk dünyası ve İslam âlemi ağlamaktadır. Ne mutlu ona, ne kadar güzeldir o irtihal* diye etkili bir dille yazmıştır.¹¹

⁹ *Ayna*, S 49, 1914.

¹⁰ *Ayna*, S 50, 1914.

¹¹ *Seda-yı Türkistan*, 30 Eylül 1914.

Hamza Hekimzade Niyazi aynı konudaki “Yevmü'l-Vefat” adlı makalesinde İsmail Bey'i: *Kendisinin insan olduğunu hakikat gözüyle gördükten sonra tüm Rusya Müslümanları arasında maarif denizini dalgalandırmak ve taşlı yerleri çiçek bahçesine dönüştürmek amacıyla karşısına duvar olarak çıkan bazı nifak, gaflet ve cehalet gibi sayısız büyük taşları tek başına Ferhat misali içtihat ve gayret çapasıyla bozguna uğratan bu zat merhum ve mağfur İsmail Bey hazretleri idi.*¹² diye yazmıştı.

Gaspıralı ile ilgili aynı konuda yazılan eserlerden bir tanesi kadın yazarın kaleminden çıkmıştır. Sara Muzafferiyeye, “Şefkatli atamızdan ayrıldık” adlı makalesinde kadın ve kızlar adına taziye yazısı yazmıştır. *Tercüman* gazetesine ilave olarak Âlem-i Nisvan'ı yayımladığını dile getirerek: *Muhterem atamız İsmail Bey kadın ve kızlar için de büyük bir hamî idi. Kendisi her zaman bizleri himaye eder, bilim ve kültürel işlerimize yol gösterirdi*¹³ diye yazmıştır.

O dönemdeki Özbek matbuatı A. A. Z. (Aşuralı Zahiri)'nin “Merhum İsmail Bey Neler Yaptı?”, K. A. imzalı yazarın “İsmail Bey Kimdir?”, K. Ş. S. imzalı Karkili yazarın “Ulu Atam Kaygısı” adlı makaleleri basmıştı. *Türkistan Vilayetinın Gazetesinde* ise Gaspıralı'nın vefatıyla ilgili haberle birlikte Mirmuhsin Şermuhammed'in özel bir makalesini de yayımlamıştı.

Taziye günlerinde *Tercüman'a* dünyanın dört tarafından taziye dilekleri ve telgraflar gelir. Bu yazıları gönderenler arasında Türkistanlı muharrir ve yazarlar da vardı. *Tercüman'ın* “Taziye telgrafları” köşesinde Semerkant'tan Behbudı'nın gönderdiği: *Kederinizi paylaşıyorum. Cenabı Hak'tan sabır ve tahmil niyaz ediyorum* mазmunundaki kısa telgrafi da basılmıştı. Hokantlı bir grup öğretmen ve gençler: *Seda-yı Fergana* gazetesine: *Sevgili İsmail Bey'in irtihaliyle ilgili basılan haber bizi fevkalade üzümüştür. İşbu ziya-i âlime cümle ile birlikte biz de ağlamaktayız. Hokant gençleri ve muallimleri merhumun ruhuna rahmet, kalanlara sabır ve tahmil temennilerinde bulunarak camide dua ettiler* haberini gönderdiler. Haber gazetenin 5 Ekim 1914 tarihli sayısında basıldı. Bir hafta sonra aynı gazetede *Ayna* yazarlarından Mirzaşah Hafızov ve Osman Hoca'nın *Eski Buhara Müslümanları münevver İsmail Bey'in vefatından ötürü kederinizi paylaşmaktadır* tarzındaki taziyesini basılmıştır.

Kısacası, o dönemde Özbek matbuatında basılan büyük veya küçük hacimli şiirler ve makalelerde Bahçesaray'a gönderilen kısa satırlı taziye mektuplarında da İsmail Gaspıralı'nın çeşitli yönleri, yüksek insani faziletleri tekrar tekrar anılır. Zira “millet hizmetkârı” olarak saygı ve ihtirama layık görülen, birkaç yüzyılda bir defa çıkabilecek mütefekkir ve fedai kişilerden birisidir. Gaspıralı'yı Özbek yazarları samimiyetle anarak onunla ilgili mersiyelerini içtenlikle yazdılar. Aslında, Gaspıralı'nın öğüt verdiği gibi kalem ehli kalemlerini iki kuruşluk kuru hokkaya değil, belki de kalbine batırarak, yürek kanıyla yazmaları lazım. İşte o zaman diğerlerinin vicdanına ulaşır. *Halk ile karışmanız öyle olmalı ki içlerinde durduğunuz vakit onlar sizi sevsinler ve ayrıldıktan sonra sizin için ağlayabilsinler* İsmail Gaspıralı'nın bu hikmeti, felsefi görüşü kendisinin hayat yoluna da, ayrılık anlarına da aynı biçimde ilişkindir.

¹² *Seda-yı Fergana*, 24 Eylül 1914.

¹³ *Seda-yı Türkistan*, 7 Ekim 1914.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdureşidov, Zeynabiddin, İsmail *Gaspirinskiy i Turkestan v naçale XX veka: svyazi-otnoşeniye-vliyaniye*, Akademneşir, Taşkent 2011.
- Gaspirinski, İsmailbek, *Hayat ve Mamat Meselesi*, Maneviyat > Neşriyatı, Taşkent 2006.
- İsmail Gaspirinski ve Türkistan*, Şark Yayınevi, Taşkent 2005.
- Kasimov, Begali, *Milli Uyganış*, Maneviyat Yayınevi, Taşkent 2004.
- Kerimov, Bahadır, *Yengileniş Sağınçı*, Edebiyat Camğarması Yayınevi, Taşkent 2004.

İLAVE

İsmail Gaspiralı'ya ithaf edilen eserler listesi:

Şiirler

- Aczi, Siddiki, "İsmailbek Hazretleri Yadıga", *Ayna*, S 51, 1914.
- Avlani, Abdullah, "Edibi Şahir İsmailbek Ruhuna", *Seda-yı Türkistan*, S 43, 7 Ekim 1914.
- Ayni, Sadreddin, "Büyük babamızın Musibeti ile Perişan Olan hatırdan Bir Neçe Parişan Şiirler", *Seda-yı Türkistan*, S 42, 30 Eylül 1914.
- Hamza Hekimzade Niyazi, "Mersiye", *Seda-yı Fergana*, S 67, 28 Eylül 1914.
- Haib, Molla Şemsiddinkari, "Merhum Fazılı Nüktedan ve Ferdül Zaman Naşırı Tercüman Ahvali Zaman İsmailbek Gaspirinski Cenablarının Tarih Sali Fevtleri", *Türkistan Vilayetining gazetesi*, S. 80, 12 Ekim 1914.
- Hamidi (Abdulhamid Çolpan), "Marifetperver Babamız İsmail Gaspirinski Hazretleri Hakkında Taziye namemiz", *Seda-yı Fergana*, S 64, 14 Eylül 1914.
- Hatai, "İsmailbek Hazretleri Yadıga", *Ayna*, S 55, 1914.
- Hocamyarov, Tölegen (Tevella), "Edibi Zaman, Naşırı "Tercüman" İsmailbek Gaspirinski Cenablarına Tarih", *Seda-yı Fergana*, S 65, 26 Eylül 1914.
- Hocamyarov, Tölegen (Tevella), "Mersiye Üstaz İsmailbek Cenapları", *Seda-yı Türkistan*, S 42, 30 Eylül 1914.
- Hüseynhoca Saadeti, "Mersiye", *Seda-yı Fergana*, 30 Eylül 1914.
- Kemi, Kerimbek, "Hakayıkı Agah, Maarifi Destgah, Üstazi Zaman, Sahibi "Tercüman", Cenab İsmailbek Hazretlerinin Ruhi Pürfutihlerige İttihaf", *Seda-yı Türkistan*, S 43, 7 Ekim 1914.
- Kemi, Kerimbek, "Muteber "Tercüman" ve İsmailbek Gaspirinski Cenabları Hakkında", *Ayna*, S 17, 19 Şubat 1914.
- Mir Server, "Tarihi İrtihali Mirza İsmailbek Gaspirinski", *Ayna*, S 6, 1914.
- Raci, Fahreddin, "İsmailbek Hazretlerine", *Ayna*, S 49, 1914.
- Semerkandi, Vasli, "Tarih-i Rihlet-i Cenab-ı Mirza İsmailbek Sahibi Ceride-i Tercüman Rahmetullahi Rahmatan Vasiatan ve Adhalahul Cinan (Tacikçe)", *Ayna*, S 52, 1914.

Makale ve haberler

- A. Aşurali Zahiri, "Merhum İsmailbek Kandag İşler Kılğan?", *Seda-yı Fergana*, S 60, 17 Eylül 1914.
- Behbudi, Mahmudhoca, "İsmailbek Hazretleri İle Suhbet", *Ayna*, S 49, 1914.
- Behbudi, Mahmudhoca, "İsmailbek Hazretleri", *Ayna*, S 50, 1914.
- Hamza Hekimzade Niyazi, "Yevmü'l Vefat", *Seda-yı Fergana*, S 64, 24 Eylül 1914.
- K. A. "İsmailbek Kim İdi?", *Seda-yı Fergana*, S 67, 28 Eylül 1914.

- K. Ş. S., “Ulug Babam Kaygusu”, *Seda-yı Türkistan*, S 44, 17 Ekim 1914.
- “Kaygılık Telegram”, *Seda-yı Fergana*, S. 59, 14 Eylül 1914.
- Muzaffer, A. Rauf, “Merhum İsmailbek Hazretleri”, *Sedayı Türkistan*, S. 42, 30 Eylül 1914.
- Muzaffer, A. Rauf, “Merhum İsmailbek Namıga Yadgar Kaldıru Meselesi”, *Seda-yı Türkistan*, S 46, 5 Kasım 1914.
- Muzafferiyeye, Sara, “Sefkatlı Atamızdan Ayrıldık,” *Seda-yı Türkistan*, S 43, 7 Ekim 1914.
- Şermühammed, Mirmuhsin, “İnna Lillahi ve İne İleyhi Raciun”, S 75, 25 Eylül 1914.
- “Taşkent Haberleri”, *Seda-yı Türkistan*, S 42, 30 Eylül 1914.
- “Vakit Gazetesinden. İsmailbek Gaspirinski Vefatı”, *Türkistan Vilayetining Gazetesi*, S 73, 18 Eylül 1914.
- “Ziya-yı Azam” *Ayna*, S 48, 1914.

REŞAD EKREM KOÇU'NUN İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ*

Hasan ULUCUTSOY**

Özet

Ünlü yazar Reşad Ekrem Koçu'nun kişisel gayretleri sonucu ortaya çıkan *İstanbul Ansiklopedisi*, şehre adanmış abidevî bir eserdir. Yazarın şehre karşı duyduğu sevginin bir nişânesi olan ansiklopedi, farklı açılardan incelenmeye muhtaç bir bilgi hazinesi niteliğindedir. İstanbul tarihi, kültürü, mekânları ve hayatı, pek çok farklı yönüyle ansiklopedide yer almaktadır. Ne yazık ki tamamlanamayan ve on bir ciltte sona eren ansiklopedi, bu hâliyle bile araştırmacılar için bulunmaz bir kaynaktır. Bu makalede *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yayın sürecinden bahsedilecektir. Ayrıca eserin sahip olduğu özelliklere temas edilecek ve Koçu'nun şaheseri olan ansiklopedisi tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, Ansiklopedi.

REŞAD EKREM KOÇU'S İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

Abstract

Istanbul Ansiklopedisi which came out as a result of the personal efforts of Reşad Ekrem Koçu, the well-known author, is a monumental work devoted to the city. The encyclopedia which is a sign for the author's love for the city is like a mine of information needs to be examined with different aspects. Istanbul's history, culture, places and life take place in the encyclopedia with various ways. The encyclopedia unfortunately could not be completed and ended in eleventh volume; however, even with this status, it is still an invaluable source of information for researchers. In this article, publication process of *Istanbul Ansiklopedisi* will be examined. Further, features of the work will be pointed out and the encyclopedia, Koçu's masterpiece, will be introduced.

Keywords: Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, Encyclopedia.

* Bu makale, Prof. Dr. Harun Duman danışmanlığında tarafımca hazırlanan ve 2014 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde savunulan *Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde Yeni Türk Edebiyatı İçeriği* başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Öğrencisi (İstanbul), hasan.ulucutsoy@marmara.edu.tr

Reşad Ekrem Koçu (1905-1975)¹ çeşitli alanlarda kaleme aldığı eserleriyle öne çıkan bir yazardır. Yazılarında Ahmed Bülent Koçu ve Reşad Ekrem imzalarını da kullanan² yazarımızı anlatan en önemli ifadelerin başında onun çok yönlü oluşu gelir. Koçu, tarihçi ve edebiyatçı yönünün yanı sıra aynı zamanda bir şairdir. 1965 yılında yayımladığı *Acı Su* adlı eseri onun serbest nazımdaki başarısını gözler önüne sermektedir. Eserlerine baktığımızda pek çok alanda üretiminin olduğu görülür. O, rintmeşrep yaratılıştaki olmakla birlikte velût bir yazardır.³ Onun eserlerinin yelpazesi tarih incelemelerinden çevriyaziya, tercümelere romanlara, hikâyelerden folklorik eserlere, derlemelere çocuk kitaplarına ve ilmi çalışmalara kadar açılır. Bazı eserleri ölümünden sonra tasfiye edilen arşiviyle birlikte ortadan kaybolurken bazı eserleri de gazetelerde tefrika olarak kalmıştır. Ayrıca Koçu'nun pek çok dergi ve gazetede tefrika edilmiş fıkra ve makalelerinin de tam bir dökümü yapılmamıştır ve açığa çıkarılmayı beklemektedir. Buna rağmen Koçu'nun yukarıda saydığımız çok çeşitli alanlarda ortaya koyduğu bilinen yüz kadar eseri bulunmaktadır. Koçu'nun çok yönlülüğü eserleriyle sınırlı kalmaz. Onun yazarlığın yanında tarih öğretmenliği de yaptığı bilinmektedir. Aynı zamanda ressam olan Koçu, son derece değerli çizimler yapabilme kabiliyetine sahiptir. Fotoğrafa meraklıdır ve fotoğrafçılıkla uğraşır. Bilindiği gibi Ahmet Midhat Efendi, Mustafa Refik'in Casimir Kolomb'dan tercüme ettiği *Musikinin Tesiri* (1892) adlı esere yazdığı takrizde:

“Oğlum! Ya yalnız bir şeyi öğrenmeli fakat mükemmel olarak! Yahut her şeyi öğrenmeli bittabi nâkıs olarak! Osmanlılığımızın bugünkü hâline nispetle şu iki şıktan bence ikincisi müreccahtır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi müreccah olacaktır. Sen de evlâdına onu tavsiye eyle!”⁴

diyerek devrinin ötesinde bir ileri görüşlülük ortaya koyar. Reşad Ekrem Koçu, Ahmet Midhat Efendi'den 61 yıl⁵ sonra doğmuş olmasına karşın belli bir alanda uzmanlaşmaktan ziyade pek çok alana yayılmayı dener ve bu durum kimi zaman eserlerinde nâkıslıklara sebebiyet verir. Bahsettiğimiz durumdan kaynaklanan, eserlerindeki eksikliklere karşın çok yönlülüğü sayesinde pek çok alan için de tetkik imkânı yaratır. Gerçekten de Koçu'nun eserleri tarih, folklor, edebiyat, sanat tarihi, sosyoloji, pedagoji, tercüme gibi pek çok saha için ciddi ölçüde malzeme içermektedir. Eserleri arasında ansiklopedi deyince ise akla tarih, kültür ve sanat meselelerimize olan vukufunu ortaya koyan *İstanbul Ansiklopedisi* gelir.

İstanbul Ansiklopedisi kuşkusuz Reşad Ekrem Koçu'nun şaheseridir. Koçu bu eseri

¹ Reşad Ekrem Koçu'nun biyografisi için bk. Hasan Ulucutsoy, *Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde Yeni Türk Edebiyatı İçeriği*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 9-13.

² “Koçu, Reşad Ekrem”, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 640.

³ Eser Tutel, “Osmanlı Tarihinin Romancısı”, *Popüler Tarih*, S 14 (Temmuz-Ağustos 2001), s. 84.

⁴ Ahmet Midhat Efendi, “Ahmed Midhat Efendi Hazretlerinin Bir Mektubu” [Mustafa Refik'in Casimir Kolomb'dan tercüme ettiği *Musikinin Tesiri* isimli kitaba yazdığı takriz], İstanbul 1308 [1892], s. 7.

⁵ Ahmet Midhat'ın doğum yılı 1844, Reşad Ekrem'in ise 1905'tir.

oluştururken kendi deyimiyle İstanbul'un bir "kütük"ünü oluşturmak maksadıyla yola çıkar. 1944 yılında başlayan bu macera 1973'e dek sürer.⁶ Ancak 1951-1958 yılları arasında bir boşluk göze çarpar. Ansiklopedinin yayın macerasını doğru biçimde açıklayabilmek adına 1944 ile 1951 arasındaki döneme "birinci dönem", 1958 ile 1973 arasındaki döneme ise "ikinci dönem" demek daha doğru olacaktır.

Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin fasiküllerini ilk olarak 1944 yılının Kasım ayında yayımlamaya başlar. İlk dönemde ansiklopedinin ortağı ve sponsoru Cemal Çaltı⁷ adında bir "kereste tüccarı"dır. Bu dönemde 32 sayfalık fasiküller hâlinde çıkan eser büyük boyda 25x34 cm boyutundaki kâğıtlara basılmaktadır. Fasiküller hâlinde toplanan eser daha sonra fasikül kapaklarının atılması ve bu fasiküllerin ciltlenmesi sûretiyle bildiğimiz mânâdaki ciltli hâline kavuşmaktadır. Ansiklopedide fotoğraf kullanmayan Koçu, ünlü ressam ve çizerlere yaptırttığı "tire" tekniğindeki çizimlerle eserini tezyin etmektedir.

Eserinde kullanacağı malzemenin bir bölümünü daha evvel arşivleri dolanarak, gazeteleri tarayarak elde eden Reşad Ekrem, büyük bir işe adımını atar ve eserin fasiküllerini ayda bir çıkartma hedefiyle işe koyulur. Buna rağmen ilk döneminde 34 fasikül olarak çıkan *İstanbul Ansiklopedisi* çoğu zaman ayda bir hedefini tutturamaz. Kasım 1944'te yayına başlamış olan Koçu "*İstanbul Ansiklopedisi*'ni beş kuşaktan beri hemşerisi olmakla öğündüğüm büyük şehrin Türkler tarafından fethinin beş yüzüncü yılına hediye etmeğe and içtim."⁸ diyerek ansiklopedinin bitişi için hedef olarak 1953 yılını gösterir. Eserini bitirmek için böylesi bir hedef koymasına karşın maddeler konusunda pek de teksife gitmiş görünmeyen Koçu ile ilgili Semavi Eyice şunları anlatır: "Bu satırların yazarı, 1945 yazında, Beyazıt'ta Kitapçı Nişan'ın dükkânında, o sırada Çatalca'da yedek subay olarak ikinci defa askerliğini yapan Reşad Ekrem'le tanıştığımda, bu ölçülerde tutulan ansiklopedinin bitirilmesi hususunda ne düşündüğünü sormuş ve 'Tabiidir ki bitireceğim, daha gencim' cevabını almıştı."⁹ Eyice, daha 1945 yılında ansiklopedinin kusurunu görebilmiştir. Bu kusur kuşkusuz eserde yeterli ölçüde teksife gidilmemesidir. Ancak Reşad Ekrem, tamamıyla kendi eseri olarak gördüğü ansiklopedisini yine kendi usûllerince yazmaktadır.

Cemal Çaltı'nın maddî olarak desteklediği Koçu, değerli yazar arkadaşlarının da kalem desteğiyle yayını sürdürür. İlk dönemde Koçu'nun bürosu Ankara Caddesi'ndedir. Nallı Mescit'in az aşağısında bulunan bu büro, dönemin tarih, edebiyat ve sanat camiasının önemli isimlerinin

⁶ *İstanbul Ansiklopedisi*'nin son cildinde basım yılı olarak 1973 yazmaktadır. Ancak eserin son fasikülüne ait tarihin 27 Nisan 1974 olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

⁷ Cemal Çaltı, 1909'da İstanbul'da doğar. Hukuk tahsilini yarıda bırakarak Tahtakale'de babasının sandıkçı dükkânında iş hayatına atılır ve kerestecilik yapar. *İstanbul Ansiklopedisi*'nde Koçu'nun ortağı olur ve aralarında anlaşmazlık çıkınca sermayesini geri çekerek borç bırakmaksızın ortaklıktan ayrılır. bk. "Çaltı, Cemal", *İstanbul Ansiklopedisi*, VII, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1965, s. 3694.

⁸ Reşad Ekrem Koçu, "İstanbul Ansiklopedisi" [Giriş Yazısı], *İstanbul Ansiklopedisi*, I, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul 1946, 2 sayfa.

⁹ Semavi Eyice, "Koçu, Reşad Ekrem", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 43.

buluşma ve sohbet etme yeri hüviyetindedir.¹⁰ Bu sohbetlerde bulunan Semavi Eyice şunları anlatır:

“Akşamları üniversiteden çıktığımda tramvayla Sirkeci’ye gider, ansiklopedi bürosuna uğradım. Akşamları burada pek çok yazar, şair ve tarihçi toplanır, sohbetler yapılırdı. Sonra bu topluluk, o sıralarda Eminönü’nde henüz yıkılmayan Balıkpazarı’na gider, buradaki küçük içkili balık lokantalarının birinde sohbeti sürdürürdü. Ben rakı içmediğimden sadece bir bardak birayla yetinir ve saat 10 ile 11 arası Koçu ile iskeleye kadar yürür, buradan Haydarpaşa’ya kalkan vapura biner ve trenle o Göztepe’de babadan kalma ahşap köşküne, ben de aynı trenle Bostancı’ya kadar devam ederek, oradaki evime dönerdim.”¹¹

Eyice’nin anlattığı anı gerçekten önemli. Çünkü bu sohbetler aynı zamanda ansiklopedinin pek çok maddesinin fikrinin doğduğu sohbetlerdir.

Bürosunda *İstanbul Ansiklopedisi*’nin yayın faaliyetlerinin neredeyse tümüyle ilgilenen Koçu için Cemal Çaltı ile olan ortaklığın bozulması dönüm noktası olacaktır. Ortaklık 16. fasikülde sona erer ve ikili dostça ayrılır. Berke Vardar, bir ansiklopedinin yaratılabilmesi için çeşitli bilgileri derleyip toparlayacak uzman yazarlarla yatırım yapacak kişilerin bulunmasının temel şartlar olduğunu söyler.¹² Bir “ansiklopedi” yaratmaya çalışan Koçu da yatırım yapan kişi olan Cemal Çaltı’dan ayrıldıktan sonra bir süre daha yayını bilindik şekilde devam ettirse de yavaş yavaş maddî sıkıntılara sürüklenir. Nitekim 1949 yılındaki *İstanbul Sergisi*’nde dağıtılan *İstanbul Ansiklopedisi* broşürü¹³ bir yandan reklam yaparken bir yandan da maddî sıkıntıları net biçimde gözler önüne sermektedir. Koçu bu yazısında tedricî biçimde her cümlede okurdan beklediği maddî yardım için âdeta bir hazırlık yapar ve en sonunda niyetini açıklar. Gücü reklama yetmeyen Koçu, “900.000 nüfuslu İstanbul’da ve 20 milyon nüfuslu Türkiye’de 3000 nüsha olarak basılan *İstanbul Ansiklopedisi*”ni “bir yudum su” olarak niteler. Ona göre *İstanbul Ansiklopedisi* her şeyden evvel bu büyük beldenin üzerindeki Türk damgasını belirtmektedir. İstanbul’un 500. fetih yılına çok kalmamıştır ve bu yılda (1953) en müspet ve mânâlı eser *İstanbul Ansiklopedisi* olacaktır. Öyle ki *İstanbul Ansiklopedisi*; İstanbul tarihinin hazinesi, kütüphanelerin ziyeti, her İstanbullunun ve İstanbul severin satın alması gereken bir eserdir ona göre. Eserini iyice öven Koçu, sonunda okuru “Ankara Caddesi’ndeki 50 numaralı hususî bürosuna” davet eder ve

¹⁰ Bu hususiyete bir örnek olarak Koçu’nun kaleminden şu satırları sunmamız mümkündür: “1943-1944 arasında, *İstanbul Ansiklopedisi*’nin ilk yayını yapıldığı sırada, İstanbul’da Ankara Caddesinde 50 numaralı binanın alt katındaki büromuza gelen dostlar arasında merhum Âsaf Hâlet Çelebi de bulunmuş, kendi âleminde bir eşsiz şair olan merhuma olan recâlarımızdır ki onun himmeti ile «Divan Şiirinde İstanbul» adı ile bir antolojinin doğumuna yol açmıştır; bu kitab 1953’de İstanbul Fetih Derneği tarafından yayınlanmıştır.” bk. “Divan, Divanlar”, *İstanbul Ansiklopedisi*, IX, Koçu Yayınları, İstanbul 1968, s. 4616.

¹¹ Semavi Eyice, “İstanbul Ansiklopedisi Anıları”, *Albüm*, S 2 Mart 1998, s. 62.

¹² Berke Vardar, *Fransız Edebiyatı*, Multilingual Yayınları, İstanbul 1998, s. 316.

¹³ Reşad Ekrem Koçu, “İstanbul Ansiklopedisi” [Tanıtım Broşürü], Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul 1949. Makalemizde bu yazıdan yapılan alıntılar şu makalelerden nakledilmektedir: Semavi Eyice, “İstanbul Ansiklopedisi Anıları”, s. 62-67; Emin Nedret İşli, “Kültür Hayatımızın Dinmeyen Yarısı: Reşad Ekrem Koçu ve Tamamlanamayan İstanbul Ansiklopedisi”, *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, S 9 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2010), s. 58-65.

eserin yerinde görülüp incelenmesini ister. Çünkü eseri tamamlamak milletimizin ona “âğuş-ı himâyesini” açması ile mümkün olacaktır.

Maddî zorluklarla yüzleşen *İstanbul Ansiklopedisi* bununla birlikte nihaî hedefi olan fethin 500. yılına yetişmesine engel teşkil edecek bazı hataları da yapmaya devam etmektedir. Eyice'nin belirttiğine göre “Ansiklopedi maddelerinin çoğu ilim metotlarına göre yazılmıyor, kaynaklar açık surette belirtilmiyor, böyle bir eserde yer alması fazla gerekli olmayan konulara aşırı derecede yer veriliyor, hatta bazı romanlar özetleniyordu.”¹⁴ Yine de eser bu dönemde övgülere mazhar olmaktan da geri kalmaz. *İstanbul Ansiklopedisi*'nin fasiküller hâlinde yayımlandığı yıllarda İstanbul hakkındaki Türkçe eserlere dair yazdığı bir tanıtma yazısında kendisi de bir İstanbul tarihi ve arkeolojisi uzmanı olan Prof. Dr. A. M. Schneider, bu eserin geniş okuyucu kitlesine hitap eden bir yayın olduğu için bazı maddelerin sohbet üslubu ile yazıldığını ancak içinde pek çok bilinmeyen ve başka yerde bulunması zor ve hatta imkânsız bilgi olduğundan ilim âleminin de bu eserden faydalanacağını vurgular.¹⁵

Övgülerle, olumlu-olumsuz eleştirilerle ve en önemlisi maddî zorluklarla yoluna devam eden *İstanbul Ansiklopedisi*'nin 30. fasikülünün kapak arkasındaki yazıda¹⁶ Koçu açıkça yardım ister:

“Sonsuz takdirleriniz ve şahsıma gösterdiğiniz söz dostluğu kâfi değildir. Bana maddeten zahir olmanız lâzımdır. ‘Belediye almaz mı? Maarif yardım etmez mi? Parti el uzatmaz mı?’ diye bana akıl öğretmeğe, yol göstermeğe kalkmayın. 365 günde, yani koca yılda bir defacık efendim, bir defacık, kesenizi İstanbul Ansiklopedisi'ne açınız ve 1560 kuruş gibi, üç mavnacının Balıkpazarı'nda bir akşamlık rakı parasını vererek abone olunuz.”

Aynı yazının devamında üslubunun sertleştiği görülür:

“Kalem: Bir akşam falan gazinoyu veya filan okuyucu bayanı, veya yeni bir Frenk gömleğini, veya üç kilo eti bu büyük şehir kütüğüne destek olmak için feda ediniz diye yazmak istiyor.. Fakat hayır aziz okuyucular.. Sizi hissiz ve ruhsuz olmaktan tenzih ederiz. Bağrınızdaki taş değil kalbdır. Sizi, şimdiye kadar sadece tarafımızdan ikaz edilmemiş farzediyoruz. Ve bu nüshamızla bu ikaz yapıyoruz. Bundan sonrası sizindir. Öyle kuvvetle inanıyoruz ki, dördüncü cilt başlarken, 31inci fasikülümüzün kapakları yeni abonelerimizin isimleriyle dolacaktır. Aksi takdirde, bu eser, 20 milyonluk bir memleketin vatandaşı olarak müellifine: ‘Sen bir beyâbanda, bir çöldesin!’ diye bağıracaktır.”

Alıntıdan da anlaşıldığı üzere Koçu, yeni abonelerin isimlerini eserinin fasikül kapaklarında duyurarak abone sayısını artırma hedefiyle hareket etmektedir. Bununla yetinmeyen Koçu,

¹⁴ Semavi Eyice, “agm.,” s. 64.

¹⁵ Semavi Eyice, “İstanbul Ansiklopedileri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, s. 219.

¹⁶ Fasiküller hâlinde yayımlanırken ciltleme aşamasında fasikül kapakları yırtılıp atılan *İstanbul Ansiklopedisi*'nin fasikül kapaklarının peşine düşen Mehmet Ergün'ün bu konuda çok değerli bir makalesi bulunmaktadır. Makalemizde yapılan fasikül kapak arkası yazılarına dair alıntıların önemli bir kısmı bu makaleden nakledilmektedir. bk. Mehmet Ergün, “Bir Tutku Ürünü: İstanbul Ansiklopedisi”, *Müteferrika*, S 38 (Güz 2010/2), s. 3-54.

bürokratik ve siyasî idarelerden yardımlar talep eder. Bu noktada da umduğunu bulamaz. Ya hiç yardım gelmez ya da gelen yardımlar dışın kovuğunu ancak doldurur. Neticede iyice dara düşen Koçu, 34. fasikülde iken *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yayını durdurur. Birinci dönemde her on fasikülün bir cilt teşkil etmesi sûretiyle üç cildini tamamlamış olan ansiklopedi, 1951 yılının sonlarına doğru yayın durduğunda ancak 4. cildin ortalarına ve “Bahadır Sokağı” maddesine kadar gelebilir.

Yedi yıllık aradan sonra *İstanbul Ansiklopedisi*, 15 Temmuz 1958'de ikinci girişimle yeniden yayına başlar. Bu yeniden başlayan yayın serüveni İstanbul ahâlisine ilân edilmeye çalışılır. Koçu'nun en yakınındakilerden, beraber “teşrik-i mesai”de bulunduğu kadim dostu Kevork Pamukciyan bu durumu şu şekilde anlatır: “Kapanışının üzerinden altı yıl geçtikten sonra 1958'de, bir akşamüstü işten dönerken Üsküdar vapur iskelesinden çıkan yolculara, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yeniden çıkacağını müjdeleyen prospektüsler dağıtıldığını görünce çok sevinmiştik.”¹⁷

Bu sefer Koçu'nun yanındaki sponsor desteği Mehmet Ali Akbay¹⁸ adlı iş adamıdır. Koçu, 1949'da yayımladığı broşürde eserini yirmi dört ciltte bitirmeyi planladığını belirtmekteydi. Ayrıca ikinci girişimde Koçu'nun en büyük destekçilerinden olan illüstratörü Sabiha Bozcalı da Koçu'nun düşüncesinin, eseri yirmi dört ciltte bitirmek olduğunu vurgular.¹⁹ Mehmet Ali Akbay ise daha gerçekçi düşünmekte ve eserin on beş ciltte bitirilmesine taraftar olduğunu dost çevrelerinde dillendirmektedir.

İstanbul Ansiklopedisi'nde Koçu, desteklerini aldığı kalem arkadaşlarının isimlerini fasikül kapaklarında belirtmeyi unutmaz. Buna göre *İstanbul Ansiklopedisi*'nin kalabalık yazar kadrosunda yer alan isimler şunlardır: Saim Turgut Aktansel, Sermet Muhtar Alus, Muzaffer Esen, İhsan Hamamioğlu, Vâsıf Hiç, Mahmut Yesarî, Halûk Akbay, Mehmet Ali Akbay, Münir Süleyman Çapanoğlu, Osman Nuri Ergin, Enver Esenkova, Semavi Eyice, Ali Genceli, Ali Nüzhet Göksel, İbrahim Hakkı Konyalı, Burhanettin Olker, M.K. Özerengin, Kevork Pamukciyan, Ali Rıza Sağman, Eftim Lamboğlu, Reşat Mimaroğlu, Ali Orta, Ekrem Hakkı Ayverdi, Hakkı Raif Ayyıldız, Şükrü Nail Bayraktar, Fahri Düngelen, İsmail Ersevîm, Celâlettin Germiyanoglu, Hakkı Göktürk, Nuri Kavaf, Hüsnü Kınaylı, Eşref Mutlu, T. Yılmaz Öztuna, Neoklis Sarris, Cahide Tamer, Halûk Cemil Tanju, Şakir Tokmen, Süheyl Ünver, Ali Veren, M. Naci Ecer, Aziz Oğan, Nahit Sırrı Örik, B. Alacalı, Rebîî Baraz, Naşit Baylav, Pertev Nailî Boratav, Rüştü Dağlaroğlu, Feridun Dirimtekin, Behçet Evler, Reşit Halit Gönç, M. Baha Kâhyaoğlu, Hasan Kocaman, Neşat Halil Özkan, Mahmut Özlü, Mithat Sertoğlu, Halûk Şehsuvaroğlu, Hadi Tamer, İbrahim

¹⁷ Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, haz. Osman Köker, I, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 209.

¹⁸ Mehmet Ali Akbay, 1916'da İstanbul'da doğar. Bankacılık eğitimi aldıktan sonra ticaret hayatına atılır. Manifatura, demir işleri ve tesisat işleri üzerine girişimlerde bulunur. 1953-1954 yılları arasında Demokrat Parti'nin Eminönü ilçe başkanlığı görevini yürütür. Memuriyete girse de istifa eder. 5 Mayıs 1958'de Koçu ile beraber kolektif bir şirket tesis eder. bk. “Akbay, Mehmed Ali”, *İstanbul Ansiklopedisi*, I, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay *İstanbul Ansiklopedisi* ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1958, s. 505-506.

¹⁹ Ayşe Özberki, “De Chirico'dan Koçu'ya Sabiha Bozcalı'nın Olağanüstü Serüveni”, İstanbul'dan *Göreme'ye* Kültür Mirasımız (içinde), 20. fasikül, s. 157.

Hilmi Tanışık, Osman Tolga, Tacettin Topaç, A. Cabir Vada, Zekâî Hakvar, Mehmet Koçu, Sadi Nazım Nirven, Şakir Tunççapa, Nihat Sami Banarlı, Salamon J. Becerano, Reşat Beyatlı, Ali Çamiç, Mehmet Çarıklı, Fahri Düngelen, H. Basri Erk, İhsan Hınçer, Tevfik Karkan, Muhittin Nalbantoğlu, Aysel Öz, Refi Cevat Ulunay, Kerim Yund, Ahmet Ağın, Özay Aslan, Mehmet Bakir, Niyazi Ahmet Banoğlu, Sadi Borak, Ahmet Refik Gamsızoğlu, Ayşe Gökarnarlı, Ergin Kanlıcaoğlu, Hikmet Şinasi Öno, Mehmet Şükrü Silan, Ahmet Baha Gökoğlu, Ferdi Öner, Nurettin Yatman, A. Ziyet Abdullah, Şinasi Akbatu, Mustafa Cihanbeyli, Behçet Elver, Halit Eraktan, Ahmet Güreli, Tahsin Kaya, Salim Rıza Kırkpınar, Nuriye Nirven, Hasan Toper, Ahmet Derviş Ateşçi, İbrahim Baytekin, İhsan Birinci, Salim Erdem, Mehmet Ali Göktuna, Sahak Güllü, Zeki Karagülle, Aykut Karpat, Doğan Kenigut, Ali Payanda, N. Sağmalcılı, Bediî Şehsuvaroğlu, Mümtaz Zeki Taşkın, Erdem Yücel, Osman Cemal Kaygılı, Vladimir Mirmiroğlu, Bedros Nişanyan, Servet [Soyadı bilgisi yok.], Hafı Kadri Alpman, Mesut Ayabakan, Nazmi Çağan, H. Basri Çileli, Çelik Gülersoy, Sadi Irmak, Sami Kurtulan, Mehmet Suud.

İstanbul Ansiklopedisi geniş bir çizer, illüstratör kadrosuna sahiptir. Dönemin pek çok değerli çizeri *İstanbul Ansiklopedisi*'nde Koçu'ya yardımcı olmaktadır. Koçu, kimi zaman ressamlığını konuşturup resimleri (çizimleri) kendisi yaparken kimi zaman da taslak çizimlerle bu isimleri desteklemektedir. Bu çizer kadrosu, yaptıkları çizimlerle *İstanbul Ansiklopedisi*'nin belgesel niteliğine katkıda bulunmaktadır. Bu çizerlerin isimleri şunlardır: Ferzan Baydar, Sabiha Bozcalı, Aydın Burteçene, Behçet Cantok, H. Çizer, H. Hüsnu, Nezih İzmirlioğlu, A. Bülend Koçu (Reşad Ekrem Koçu), Reşat Sevinçsoy, Abdullah Tomruk, Salih Sinan, O. Zeki Çakaloz, Hâşim, Kemal Zeren, Turan Açıksöz, Münif Fehim, F. A., H. A., M. Kayalar, Kemal Külmat, Bülent Şeren, Zeki Yönet, Özay Aslan, Nuriye Nirven, Ömer Tel, Agop Arad, Sabih Büyükerbil, Salim Erdem, Turan Açıksöz, Yaşar Ekinci, Tekin Gökçen, H. Kutay, Serpil Büyükerbil, Halit Eraktan. Görüldüğü gibi kimileri hem madde yazarlığı hem de çizerlik yapmıştır. Bu isimler içinde Sabiha Bozcalı'yı ayrı bir yere koymak da gerekir. Çünkü Bozcalı, ikinci girişimin tüm aşamalarında Koçu'nun yanında bulunarak ona destek olan ve çok sayıda çizime imza atan kişidir. Hele ki çok az sayıda kadının yer alabildiği *İstanbul Ansiklopedisi* yazar-çizer kadrosu içinde üstün ressamlık ve illüstratörlük kabiliyetleriyle kadın olarak öne çıkan yegâne isimdir. Ayrıca Bozcalı, 7., 10. ve 11. ciltlerin kapağında Koçu'nun adından sonra ismi en büyük puntolarla yazılan kişi olarak karşımıza çıkar.

Pek çok değerli yazar ve çizerle yola çıkmış olan Koçu, bu sefer *İstanbul Ansiklopedisi*'ni büyük bir hızla ve düzenli biçimde çıkarmaktadır. Elbette bu hızlı ve düzenli neşriyatta ilk girişimden kalma yaklaşık dört ciltlik hazır malzemenin etkisi büyüktür. Bununla birlikte Koçu, bu malzemeyi aynen alıp kullanmanın yanı sıra bazı maddelerde değişikliğe giderken bazı yeni maddeleri de ikinci dönemdeki girişimine ekler. İlk dönemin yarıda kaldığı "Bahadır Sokağı" maddesine kadar bu şekilde gelen Koçu, 4. ciltteki bu maddenin altına ilk *İstanbul Ansiklopedisi* girişiminin bu noktada yarım kaldığını belirten bir not düşer.²⁰

²⁰ Not şu şekildedir: "İstanbul Ansiklopedisi'nin yarım kalmış ilk baskısı bu madde ile sona erer. Bu yeni baskı geniş ölçüde ilâvelerle yapılır iken şu satırlar bir hâtrâ olarak kaydedildi." bk. "Bahadır Sokağı", İstanbul Ansiklopedisi, IV, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1960, s. 1827.

Zengin konu çeşitliliğine sahip olan *İstanbul Ansiklopedisi*'nin ana başlıkları eseri tanımamız için en önemli yol göstericilerdir. Koçu, eserinin içerdiği konuların listesini ciltlerin başında belirtmiştir. Buna göre *İstanbul Ansiklopedisi*'nin her cildinin başında yer alan konu başlıkları listesi şu şekildedir:

“İstanbul: Cami, Mescid, Medrese, Mekteb, Kütübhâne, Tekke, Türbe, Kilise, Ayazma, Çeşme, Sebil, Saray, Yalı, Konak, Köşk, Han, Hamam, Tiyatro, Kahvehane, Meyhâne.. Bütün Yapıları... Devlet Adamı, Âlim, Şâir, Sanatkâr, İş Adamı, Hekim, Muallim, Hoca, Derviş, Papaz, Keşiş, Meczub, Necivan, Nigâr, Hanende, Sazende, Çengi, Köçek, Ayyaş, Derbeder, Pehlivan, Tulumbacı, Kabadayı, Kumarbaz, Hırsız, Serseri, Dilenci, Kaatil.. Bütün Şöhretleri. Dağı, Bayırı, Suyu, Havası, Mesire Yerleri, Bahçeleri, Bostanları ve İlâh. Bütün Tabiat Güzellikleri ve Coğrafyası... Sokakları, Mahalleleri, Semtleri... Yangınları, Salgınları, Zelzeleleri, İhtilâlleri, Cinayetleri ve Dillere Destan Olan Aşk Maceraları... İstanbula Ait Resimler, Şiirler, Kitaplar, Romanlar, Seyahatnameler... İstanbula Gelmiş Yabancı Şöhretler..”

İkinci girişimine başlayıp 1. cildi tamamladıktan sonra Koçu, bu cildi önemli din ve devlet adamlarına da göndermeyi unutmaz. İlk dönem *İstanbul Ansiklopedisi*'nde maddi problemlerle ciddi biçimde yüzleşmiş olan Koçu'nun bu hareketinin altında yatan sebep kuşkusuz ki ileriye yönelik bir destek bulmaktır. *İstanbul Ansiklopedisi* yazarlarından Erdem Yücel, Koçu'nun bu jestine karşı aldığı cevapları şu şekilde aktarır:

“İsmet İnönü başarı dileyen bir kartla cevap vermiş, başbakanın ses çıkmamış, İstanbul valisi Dr. Lütfü Kırdar evine kadar gelerek: ‘Bu güzel bir eser, ne yardım isterseniz yaparım’ demiştir. Athenagoras ise yazdığı uzun mektubunda şöyle demiştir: ‘Eserinizi tetkik ettirdim. Sonra da kendim karıştırdım. Hakikaten güzel. Bu Pazar duamı, bu güzel eserinizin, sizin kaleminizle tamamlanmasına tahsis ettim.’”²¹

İstanbul Ansiklopedisi'nin ikinci döneminde boyutta değişikliğe gidilir. Fasiküller artık 16 sayfadır ve kâğıdın boyutu küçülerek 21x30 cm olmuştur. Bu ikinci girişimde ansiklopedinin idare yeri ise Bahçekapı'da Mühürdarzade İşhanı'ndadır. Burası aslen Mehmet Ali Akbay'ın ticarethanesi olmakla birlikte Reşad Ekrem de kendisine tahsis edilen bir odada *İstanbul Ansiklopedisi*'nin tüm işlerini sırtına yüklenmiş vaziyette çalışmaktadır. Çok sıkı çalışan Koçu, kendisine madde yardımında bulunan yazar arkadaşlarını unutmaz:

“Teşrik-i mesaimiz için telif hakkı almazdık. Ancak iki defa 25'er lira zorla hediye vermişti. Bu münasebetle, ‘bir yazar için en tatlı şey emeğinin meyvesini tatmaktır’ demişti. İki defa da, Sirkeci'deki Pandeli Lokantası'nda yemeğe davet etmişti. Ayrıca, her bir fasikülden birer adet tarafımıza hediye edilirdi.”²²

Bu dönemde bir talihsizlik de yaşanır. 6 Ocak 1959 tarihinde Ebussuud Caddesi'nde Kumla Madencilik Şirketi'nde gizli olarak bulundurulmuş 300 kilo dinamitin infilak etmesi neticesinde zühür eden olayda 38 kişi hayatını kaybederken *İstanbul Ansiklopedisi*'nin basıldığı Tan Matbaası

²¹ Erdem Yücel, “Kaybettiğimiz Tarihçi ve Yazar Reşad Ekrem Koçu”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S 10 (1975), s. 34.

²² Kevork Pamukçyan, *age.*, s. 209.

da “sademeye mâruz kalır.” Bu durum ansiklopedinin matbaasının değişmesi zorunluluğunu ortaya çıkarır ve 1958 yılında Tan Matbaası'nda basılan 1. cilde karşın, 1959 yılında çıkan 2. cilt Nurgök Matbaası'nda basılır.²³

İkinci dönemde dikkat çekici noktalardan biri, ilk dönemde Koçu'nun yanında bulunan Saim Turgut Aktansel, Muzaffer Esen, İhsan Hamamioğlu, Vâsıf Hiç, Mahmut Yesari ve Sermet Muhtar Alus gibi değerli kalem arkadaşlarının ikinci girişim başladığında vefat etmiş olmalarıdır. Ayrıca vefatlar yeni ciltler çıktıkça devam edecek ve Koçu, vefat eden madde yazarlarını her cildin ilk fasikülünün kapağında anacaktır. Bununla birlikte *İstanbul Ansiklopedisi*'nin kalan yazar kadrosu Koçu'nun talepleri, yönlendirmeleri ve komutları doğrultusunda madde yazımına katkıda bulunmaktadır.²⁴ Bu katkı ne düzeyde olursa olsun ansiklopedi âdeta Koçu'nun kişisel koleksiyonu gibi yükselmeye de devam eder. *İstanbul Ansiklopedisi* yüz yıllarca tebaa duygusunu bir iklim hâlinde yaşamış olan İstanbul şehrine kişisel üslûbu getirmesi bakımından dikkati çeker.²⁵ *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yazarları arasında yer alan ve Koçu'nun arkadaşlarından olan Niyazi Ahmet Banoğlu şunları söyler: “İstanbul Ansiklopedisi, tamamiyle şahsi bir gayretin ürünü olan şahsi bir ansiklopedidir.”²⁶ Gerçekten de Koçu'nun yıllar evvel yazdığı (1946) *İstanbul Ansiklopedisi* giriş yazısında²⁷ rastladığımız “eserimin basıldığı”, “eserimin klişelerini yapan” gibi ifadeler o zamandan bu ansiklopediyi nasıl gördüğünün kanıtı gibidir. Mehmet Ergün, onun eserinin kişiselliği hususunda şunları söyler:

“İşbirliği yaptığı onca kalem arkadaşına karşın *İstanbul Ansiklopedisi*'ni onun kılan kişiliğinin ve hatta meşrebinin damgasını taşımasıdır. Bu nedenle de *İstanbul Ansiklopedisi* yalnızca öznel değil, aynı zamanda kişisel bir çalışmadır.”²⁸

Nitekim maddelere baktığımızda isimsiz maddelerin Koçu tarafından kaleme alındığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra müstear isimlerle yazdığı bazı maddelerin de Koçu'ya ait olduğu düşünülrse sayısal bakımdan büyük çoğunluğun ona ait olduğu ortaya çıkacaktır.²⁹ Koçu'nun büyük çaba harcadığı bu eseri 1965 yılına gelindiğinde bir dönüm noktası ile yüzleşir. 7 cilt ve 106

²³ Burhanettin Olker, “Ebussuud Caddesi İnfilâkı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, IX, s. 4863.

²⁴ Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki konumuna dair 89. fasikül kapak arkası yazısında önemli ipuçları vardır. Buna göre Koçu, Semavi Eyice'nin yazdığı kimi maddelerin aslında kendisine ait olduğunu iddia eden ve bu durumu bazı çevrelerde dillendiren kişinin (ismi verilmemiştir) iddialarına sert tepki gösterir: “İki müellif tarafından ayrı ayrı kaleme alınıp *İstanbul Ansiklopedisi*'ne verilen aynı maddeye âid yazılardan birinin tercih hakkı bendedir.” Buradan onun ismarlama maddeler de yazdırdığı ve nihai karar mercii olduğu sonucu çıkmaktadır.

²⁵ Ertuğrul Özkök, “İstanbul Tutkunu Bir Gezgin”, *Gösteri*, S 56 (1985), s. 80.

²⁶ Sefa Kaplan, “Teferruatın Tarihçisi”, *Nokta*, S 30 (29 Temmuz 1990), s. 73.

²⁷ Reşad Ekrem Koçu, *age.*, [Giriş Yazısı], 2 sayfa.

²⁸ Mehmet Ergün, “agm.”, s. 46.

²⁹ Eserdeki maddelerin yaklaşık %85'inin Koçu'nun tarafından kaleme alındığını ifade etmemiz mümkündür. bk. Serdaroğlu, Ü. Serdar, Yıldırım, Kadir, “İstanbul'un Ansiklopedileri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (İstanbul Tarihi), VIII, S 16 (2010), s. 599. Bu noktada bir parantez açmamız gerekmektedir. *İstanbul Ansiklopedisi*'nde azınlıklarla ilgili olarak çok sayıda madde yer almaktadır ve bu maddeler içerisinde Ermenilerle ilgili olanlarda Kevork Pamukciyan'ın, Rumlarla ilgili olanlarda ise Neoklis Sarris'in imzası Koçu'dan çok daha sık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

fasikülden sonra Mehmet Ali Akbay ile Koçu'nun arası bozulur. Artık 107. fasikülden itibaren neşriyatın tüm sorumluluğu Reşad Ekrem'in üzerindedir. Koçu Yayınları'nı kurar ve başına evlatlığı Mehmet Koçu'yu getirir. Reşad Ekrem Koçu, Akbay'ın sahibi olduğu dükkânda tuttuğu arşivini ayrılıktan mütevellit sebeplerle Göztepe'deki dairesine taşır. Artık çalışmalarını buradan yürütecektir. Bu dönemde asabileşmeye de başlar. Hemen her şeye kendisi karar vermektedir. Kalem arkadaşı Kevork Pamukciyan'ın anlattıkları onun bu dönemdeki tavırları hakkında bilgi verirken bir bakıma da *İstanbul Ansiklopedisi*'nin neden Koçu'nun şahsî malı olduğunun göstergelerinden biridir:

“Yaklaşık 1965 yılına kadar yazı vermeye devam ettik. Bu sıralarda gönderdiğimiz bazı maddelerin tamamen dışarıda bırakılmasından, bazılarının ise kuşa çevrilmesinden dolayı (...) birkaç yıl ara vermek zorunda kaldık.”³⁰

Sponsor desteğinin çekilmesi büyük bir darbedir. Sponsor Akbay ile 1958'den 1965'e kadar 106 fasikül çıkartan Koçu, Akbay sonrası dönemde 1965'ten 1973'e kadar ancak 67 fasikül çıkartabilir. Sonlara doğru *İstanbul Ansiklopedisi*'nde bazı değişiklikler de gözlenmeye başlanır. “İlk çıkışında ve ikinci çıkışının ilk ciltlerinde aynı İstanbul sevgisini paylaşan pek çok yazarın ve profesörün (...) desteğiyle ‘bilimsel’ ya da ‘ciddi’ bir başvuru kaynağı olan *İstanbul Ansiklopedisi*'nin son ciltlerini her karıştırmışmda yazar kadrosunun giderek daralması ve Koçu'nun kendi takıntıları ve meraklarına daha çok yer vermesi sonucu şehrin geçmişinde ve bugününde gelişigüzel bir gezintiye çıkan hayali bir yolcunun alabileceği zevkleri alırım.”³¹ diyerek izlenimlerini belirten Orhan Pamuk, aynı zamanda bir tespit de bulunmaktadır. Gerçekten de *İstanbul Ansiklopedisi* sonlara doğru yaşadığı kayıplarla ve Koçu'nun iyice kişiselleştirmeye başladığı yapıyla yayını sürdürür. *İstanbul Ansiklopedisi*'nin sonlara doğru geçirdiği değişimle ilgili bir tespit de şu şekildedir: “Ansiklopedi, maddî destek sağlayan sermayedarların hükmünün ortadan kalkması, diğer güçlü yazarların sahneden çekilmesi ve Koçu'nun yalnızlaşp ümitsizleşmesiyle beraber, kolektif çaba eseri bir kitap olmaktan çıkıp, pekâlâ bir tür ‘dolaylı otobiyografi’ olarak da okunabilecek kişisel bir kolaj haline gelmiştir.”³²

Son yıllarında iyice ümitsizliğe kapılan Koçu, artık elindeki bütün *İstanbul Ansiklopedisi* malzemesini yakmaktan bahseder.³³ Kaçınılmaz son geldiğinde 173. fasikül *İstanbul Ansiklopedisi*'nin son fasikülü olur ve eser “Gökçinar” maddesinde yayını durdurur (1974). Eyice'ye göre “Reşad Ekrem Koçu, kendisine maddî destek sağlayanlardan ayrılmasa, ansiklopediyi lüzumsuz uzatan maddelere yer vermekten sakınsa, her şeyin üstünde düzenli bir

³⁰ Kevork Pamukciyan, *age.*, s. 210.

³¹ Orhan Pamuk, *İstanbul, İletişim Yayınları*, 21. Baskı, İstanbul 2010, s. 152.

³² Emre Ayvaz, “Koçu, Reşad Ekrem”, *İstanbul Ansiklopedisi*, NTV Yayınları, İstanbul 2010, s. 582.

³³ Semavi Eyice, “Aramızdan Ayrılan Bir İstanbul Tarihçisi Reşad Ekrem Koçu”, *Pirelli*, S 134 (Kasım 1975), s. 9. Bu hususta Erdem Yücel'in yazısında daha ayrıntılı olarak Koçu'nun ağzından nakledilenler şu şekildedir: “Basınımızın temsilcilerini, üniversite öğretim üyelerini, yayınevi sahiplerini, dostlarımı, dostum geçinenleri evime davet edeceğim. Açan Z'ye kadar hazır olan bu ansiklopediyi gözler önüne sereceğim. Her maddeyi ayrı ayrı onlara göstereceğim. Sonra hamalları çağırıp bütün hayatımı verdiğim bu evraki, vesikaları, resimleri, planları bahçeye indireceğim. Ardından bir kibrit çakıp hepsini yakacağım.” bk. Erdem Yücel, “Kaybettiğimiz Tarihçi ve Yazar Reşad Ekrem Koçu”, s. 34.

yaşama sahip olsa ve bazı öncüleri gibi içkiye düşkün olmasa, daha bir süre ansiklopedisinin yayını sürdürülebilirdi.”³⁴ Ancak artık ecel de gelmiştir ve 1975 yılının 7 Temmuz’unda Koçu’nun vefat haberi gelir. Ömrü boyunca maddî sıkıntılarla boğuşan ve son derece uygun bir fiyatla satışını gerçekleştirdiği eserinin okuyucu tarafından yeterli sayıda satın alınmamasından yakınan Koçu, hayatının son yıllarında tıpkı hocası Ahmed Refik Altınay³⁵ gibi yalnız kalır.³⁶ Yaşadığı dönemde eserlerinin ve bilhassa *İstanbul Ansiklopedisi*’nin değeri bilinmez. Bu durumla ilgili Mehmet Ergün’ün tanıklığı şu şekildedir:

“*İstanbul Ansiklopedisi*, Reşad Ekrem Koçu’nun sağlığında, tecimsel değeri olmayan bir nesne idi. Anımsarım, çocukluk yıllarımda, Sahaflar Çarşısı esnafı, *İstanbul Ansiklopedisi*’ni ‘küp kapağı’ olarak nitelendirir ve minder niyetine taburelerin üzerine koyardı!”³⁷

Koçu’nun vefatının ardından ansiklopedinin kıymetini kavrayamamış olanlardan Mehmet Ali Akbay “yer darlığından dolayı!” elindeki ciddi sayıda fasikülü kiloyla kâğıt olarak satma gafletinde bulunur. “Tabiatıyla o zamanlar, on beş yıl sonra ansiklopedinin yarım milyona alıcı bulabileceğini kimse hayalinden dahi geçiremezdi.”³⁸ Bir tarafta Akbay fasikülleri satarken diğer tarafta da Mehmet Koçu, Reşad Ekrem’in Göztepe’deki dairesinde bulunan çok değerli arşivini tasfiye eder. Niyazi Ahmet Banoğlu aracılığıyla *Tercüman* gazetesine aktarılan bu arşiv önce Mehmet Koçu’nun ölümü ve sonra da 1980’lerde *Tercüman* gazetesinin arşivinin dağılmasıyla sonu meçhul bir âkıbete mâruz kalır.

Toplamda 11 cildi ve 173 fasikülü bulan *İstanbul Ansiklopedisi*’nin son sayfasında 7076 yazmaktadır. “G” harfine kadar gelebilmesine karşın ciddi bir hacme ulaştığını gördüğümüz eserin aslında sayfa sayısı daha azdır. Çünkü 11. ciltte sayfa 6099’dan sonra eser büyük bir atlamayla 7000. sayfaya geçer; yani tam 900 sayfa atlar. Bu baskı hatası göz önünde bulundurularak eserin 7076-900=6176 sayfa olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

İstanbul Ansiklopedisi’nde kimi maddelerin yerleri tartışılabilir bir durum arz etmektedir. Örneğin, “Ahmed, Cin” maddesi “A” harfi bünyesinde yer alan bir maddedir. Bu örnekte maddenin doğal bir biçimde “Cin Ahmed” şekliyle “C” harfi dâhilinde ele alınabileceği açıktır. Bu durum eserin A-G aralığından çok daha geniş bir muhtevaya sahip olmasına bir referans teşkil eder. Çünkü Koçu zaman zaman bazı maddeleri işine gelecek bir biçimde daha

³⁴ Semavi Eyice, “İstanbul Ansiklopedisi Anıları”, s. 67.

³⁵ Ahmed Refik Altınay, 1880 veya 1881 yılında İstanbul’da doğar. Harbiye’de eğitim alıp asker olduktan sonra yazarlık hayatına da başlar. I. Dünya Savaşı’nın ardından emekliye ayrılır. Cumhuriyet yıllarında İstanbul Darülfünunu Tarih Kürsüsü kadrosunda yer alan Altınay, “1933 Darülfünun Reformu” sırasında asistanı Reşad Ekrem Koçu ile birlikte görevinden ayrılır. “Tarihi sevdiren adam” olarak nitelenen Ahmed Refik Altınay, hayatının son yıllarını yalnızlık içinde geçirir. İlaç almak için kütüphanesini dahi cüzi paralara satmak zorunda kalır. 1937’de hayata gözlerini yumar. Altınay hakkında yapılmış en önemli çalışma Muzaffer Gökman’a aittir. bk. Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1978.

³⁶ Orhan Pamuk, Koçu’yu Yahya Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Abdülhak Şinasi Hisar ile birlikte “dört hüznü yalnız yazar”dan biri olarak niteler. bk. Orhan Pamuk, İstanbul, s. 106-112.

³⁷ Mehmet Ergün, “agm.,” s. 9.

³⁸ Kevork Pamukçyan, *age.*, s. 212.

önceki harflerde dercedebilmektedir.³⁹ Ayrıca eserin toplam madde sayısı da tamamlanmış bir ansiklopedinin madde sayısına oranla hiç de azımsanacak düzeyde değildir. 173 fasikülden oluşan eserin her bir fasikülünde ortalama 100-120 madde bulunmaktadır. Dolayısıyla ansiklopedinin toplam madde sayısının da yaklaşık 20.000 olduğunu ifade etmemiz mümkündür.

İstanbul Ansiklopedisi diliyle ve üslûbuyla dikkat çekici bir eserdir. Koçu, Eski Türkçe kelimeleri uluorta kullanmayan, belli bir dil duygusu, zevki ve zarafetiyle kullanan insanların döneminin yazarıdır.⁴⁰ O, tarihi kuru bir anlatımdan çıkararak zevkle okunan bir anlatım hâline getirmesini bilen, tarif ve tasvirlerinde gerçekleri titizlikle göz önünde tutan ve bütün bunları Türk diline hâkimiyetini belirten bir üslûp akıcılığı içinde okuyucuya sunan bir edip-tarihçi ve bunların da üstünde bir İstanbul hayranıdır.⁴¹ *İstanbul Ansiklopedisi*'nde Koçu'nun edip-tarihçi özelliğinin ve İstanbul hayranlığının izleri sonuna kadar görülür.

İstanbul Ansiklopedisi, yazım hususiyetleri bakımından bazı farklılıklar içermektedir. Eserde pek çok imlâ hatası yer almaktadır. Bunun yanında bugünün imlâsıyla arasında farklılıklar da göze çarpmaktadır. Dönemin imlâ anlayışındaki farklılık, muhakkak ki bugünün okurunun çok alışık olduğu bir durum değildir. Diğer taraftan bu farklılıklar eseri orijinal kılan unsurlardandır.

7076 (6176) sayfalık *İstanbul Ansiklopedisi*, pek çok konuda değerli bilgiler içerir. Tarih, edebiyat, sanat tarihi, mimarî, folklor, basın gibi konularda bir kaynak kitaptır. Eserde Koçu'nun öznel tavrını içeren çokça maddeyle birlikte son derece objektif hazırlanmış maddeler de bolca yer almaktadır. Öyle ki Ansiklopedi bir nevi Türkçe sözlük ve deyimler sözlüğü olma niteliğine de sahiptir. *İstanbul Ansiklopedisi*'nin on bir cildinde de pek çok kelime ve deyim madde olarak yer almakta ve bunlar örneklerle birlikte açıklanmaktadır. Bu yönüyle ayrı bir değeri haiz olan eserde bahsi geçen kelime ve deyimlerin açıklamalarında sık sık şiir örneklerine başvurulmaktadır. Nice biyografya maddesi ile muhtelif alanların öne çıkan veya adı duyulmamış şahsiyetleri kamuoyuna sunulurken bilhassa şehre ait unsurlara dair çok sayıda madde ile bir "İstanbul el kitabı" da karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada eserin değerini artıran husus, pek çok maddenin bibliyografyasında verilmiş olan "REK Gezi Notu"dur. Bu notlar bize bahsi geçen yapı veya sokağın Koçu tarafından bizzat müşahede edilerek tanıtıldığını göstermektedir. Günümüzde artık yok olan kimi yerlerin bu sayede bir "belgesel eser" bünyesinde kaydedilmesi önemli noktalardandır.

İstanbul Ansiklopedisi baştan sona kadar çizim örnekleriyle dolu bir eserdir. Bu hususiyet onun belgesel olma özelliğine katkıda bulunmaktadır. Eserdeki çizimlerin neredeyse tamamının altında çizerin ismi yer almaktadır. *İstanbul Ansiklopedisi*'nde çizimlerin yanı sıra belgesellik hususiyetini destekleyici pek çok veri bulunmaktadır. Eserdeki bazı biyografik maddelerde hayatta olan kişilerden mümkünse otobiyografik not talep edilmekte veya bu kişilerle röportaj

³⁹ Bu durumu destekleyen bir ifade Kevork Pamukciyan'a aittir: "Bizim terceme-i halimiz isen ise küçük ismimizin sırası ile dercedilmesini arzu ettiğini bildirmişti. Zira, P harfini göreceğinden ümitli değildi. Maalesef, P harfini değil, K harfini dahi görmek nasip olmadı." bk. Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, s. 209-210.

⁴⁰ Murathan Mungan, "Kendi Başına Bir Tarih Olarak: Reşad Ekrem Koçu", <http://www.milliyet.com.tr/2002/09/04/sanat/yazmungan.html> (20.09.2013).

⁴¹ Semavi Eyice, "Koçu, Reşad Ekrem", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, s. 43.

yapma yoluna gidilmektedir. Bazen de vefat etmiş olan kişiler için yakın akraba veya arkadaşta başvurularak biyografik bilgi istenmektedir. Bu yolla bir çeşit “sözlü tarih” çalışması yapıldığı dikkati çekmektedir. Ayrıca kimi biyografya maddelerinin yazarlarının, biyografisi verilecek kişiyi yakından tanıyan yetkin kalemler oldukları görülür. Örneğin, “Gökalp, Ziya” maddesini Gökalp'in damadı Ali Nüzhet Göksel; “Avni Bey, Yenişehirli” maddesini Yenişehirli Avni'nin torunu Avni Aktuç; “Beyatlı, Yahya Kemal” maddesini ise Yahya Kemal'in yakın arkadaşı Nihat Sami Banarlı yazar. Maddenin doğrudan yazdırılmadığı durumlarda ise alıntılar devreye girer. Örneğin, “Ekrem Bey, Recâizâde Mahmud” maddesinde şairin biyografisinin oğlu Ercüment Ekrem Talu'nun yazdığı hâl tercümesinden yapılan alıntıyla verildiği görülür. Nitekim kimi maddelerde kullanıldığını gördüğümüz bu yöntemler *İstanbul Ansiklopedisi*'nin içeriğini daha özel ve zengin kılmaktadır. Ayrıca Sermet Muhtar Alus ve Münir Süleyman Çapanoğlu gibi önemli kişilerin tevdi ettiği notlar, Üsküdarlı Vâsif Hiç gibi bir İstanbul yerlisinin evrâk-ı metrûkesi ve Bitlisli Ali Çamiç Ağa gibi İstanbul'da 73 yıl kahvecilik yapmış bir zâttan dinlenenler *İstanbul Ansiklopedisi*'ni başka kaynaklardan hayli ayırmakta ve ona kendi kimliğini kazandırmaktadır. Öyle ki bazı konularda başka kaynaklarda bulunamayacak bilgileri içermektedir. Okurundan da aktif bir tavır bekleyen *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul'un yapıları ve kişileri hakkında fasikül kapaklarının arkasındaki yazıları ile bilgi notları talep ederek tüm şehir ahâlîsini de yazım sürecine dâhil etmekten geri durmaz. Örneğin, 17. fasikül kapak arkası yazısında İstanbul'daki Rum kiliseleri ve bunlar hakkında halk arasında dolaşan menkıbelere dair bilgi mektupları talep edilir.

Çok sayıda önemli çizeri kadrosunda barındıran *İstanbul Ansiklopedisi*'nde dikkat çekici bir karikatür içeriği tespit edilmektedir. Eser bu yönüyle âdeta bir karikatür antolojisi hükmündedir. *Akbaba, Aydede, Amcabey, Cumhuriyet, Papağan* gibi dergi ve gazetelerde çıkmış karikatürlerin yer aldığı *İstanbul Ansiklopedisi*'nde mizah içeriğinin son derece zengin olduğu görülmektedir.

İstanbul Ansiklopedisi'nde pek çok alanda eserlerinden istifade edilen önemli isimler vardır. Bu isimlere örnek olarak Ahmet Midhat Efendi, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Osman Cemal Kaygılı gibi isimler verilebilir.⁴² Kuşkusuz bu isimleri ortak bir paydada buluşturan unsur onların eserlerinin eski İstanbul ve İstanbul yaşantısı hakkında çok değerli bilgiler içeriyor olmasıdır. Bu isimlerin edebî eserlerine bakıldığında muhtevanın bütünüyle kurmaca olmadığı; aynı zamanda gerçek kişiler, vakalar, yapılar ve gelenekler hakkında bilgiler içerdiği görülmektedir. *İstanbul Ansiklopedisi*'nde bu şahsiyetlerin eserlerinden bilhassa İstanbul'la ilgili unsurlar bakımından istifade edildiği göze çarpmaktadır.

İstanbul Ansiklopedisi, özgün bir tarihçi olarak ifade edebileceğimiz Koçu'nun bu özelliğinden çokça beslenmiş bir eserdir. Ansiklopedide gayrimüslim tarihi, İstanbul şehir tarihi, sosyal tarih ve bireysel tarih gibi formel tarih metotlarının ayrı ayrı sunmayı tercih edeceği alanlar bir arada verilir. Dolayısıyla eser, mikro ve makro tarihi aynı anda ele alır. Kişinin hikâye tarihini şehrin ve

⁴² Bu isimler içerisinde Koçu'nun, Ahmed Refik Altınay ile birlikte iki üstadından biri olan Ahmet Rasim net biçimde diğerlerinin önünde bulunmaktadır. Eserlerinin İstanbul şehri için en değerli kaynaklardan olması sebebiyle Ahmet Rasim, tüm *İstanbul Ansiklopedisi* için en değerli ve en çok istifade edilen isimlerin başında gelmektedir. Ahmet Rasim'in eserlerinde İstanbul'la ilgili bilgi için bk. Şerif Aktaş, *Ahmed Rasim'in Eserlerinde İstanbul*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

toplumun hikâye tarihiyle birleştiren Koçu'nun tarihten yer verdiği kişiler de her zaman büyük adamlar değildir. Koçu, sıradan bir İstanbul kabadayısı ile bir padişahı ayırım gözetmeksizin eserinde malzeme olarak kullanır. Kuşkusuz onun tarih anlayışı İstanbul'dan bağımsız düşünülemez. Onun son derece değer verdiği ve kendi yaşadığı dönemde olumlu olumsuz pek çok dönüşümüne şahit olduğu şehre tarih içerisinde bir kimlik kazandırma gayesi güttüğü açıktır.

İstanbul Ansiklopedisi bir şehir ansiklopedisi olarak büyük bir değeri haizdir. Bu eser, ülkemizdeki ilk şehir ansiklopedisidir. Yayınına 1944 yılında başlanan ansiklopedi bu bakımdan dünyadaki ikinci örnektir. Dünya üzerinde bu tarzdaki ilk eser William Kent tarafından hazırlanmış olan tek ciltlik *An Encyclopædia of London* isimli kitaptır. Bu kitabın ilk baskısı 1937 yılında yapılır. Eserin 1951 yılında yapılan gözden geçirilmiş ikinci baskısının “Önsöz”ünde William Kent, ansiklopedisinin pek çok ülkede övgüyle karşılandığını belirtir.⁴³ Toplamda sadece 16 sayfayı kapsayan heykel, kule, meydan ve kilise fotoğraflarıyla bezenmiş olan eserin sonunda bir de “indeks” bölümü yer almaktadır. Koçu'ya nasip olmayan bir rağbetle karşılaştığını belirttiğimiz Kent'in eseri a'dan z'ye kadar tamamlanmış bir çalışmadır. Koçu'nun bu eseri görüp görmediğine dair ise *İstanbul Ansiklopedisi*'nde net bir ifadeye rastlanmamaktadır.

İnce bir bakış açısına sahip olan Reşad Ekrem, eşyaya yönelik özel bir dikkate sahiptir. *İstanbul Ansiklopedisi*'nde gündelik hayatın özgün portrelerini çizen Koçu, eserine karşı “obsesif” bir tavır sergilemekten geri durmaz. Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'ni İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın “ansiklopedik” eserleriyle kıyaslayan Mehmet Emre Ayvaz, *İstanbul Ansiklopedisi*'nde merkezi teşkil eden şeyin Koçu'nun ilgileri, eğilimleri ve takıntıları doğrultusunda dikkatlice saklanmış, tasnif edilmiş ve toplanmış bir derleme yığını olduğunu ifade eder.⁴⁴

Koçu'nun eserinin adındaki “ansiklopedi” ifadesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Batılı bakış açısıyla ve objektif biçimde yapılacak bir ansiklopedi tanımıyla Koçu'nun eseri arasında muhakkak ki bazı farklılıklar olacaktır. Batılı bir ansiklopediye giremeyecek olan çok sayıda maddeyi içeren *İstanbul Ansiklopedisi* bu yönüyle “nevi şahsına münhasır” bir ansiklopedidir. Çünkü hakkında hiçbir yerde bilgi bulamayacağımız kişiler, yapılar, olaylar hakkında dikkatimizi celp edecek malumatı içermektedir. Çok sayıda da anekdota dayalı bilgi içeren maddeyi barındırmaktadır. Batılı anlamdaki ansiklopediyle tamamen uyuşmayan Koçu'nun eseri aslında İstanbul şehri ile tamamen uyuşmaktadır. Orhan Pamuk, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin en sonunda gerçek bir ansiklopediye benzemek yerine İstanbul'un kendisine benzediğini söyler.⁴⁵ İstanbul'da hayat bilimin kalıplarına sığmayacak oranda çetrefil bir içerik ve biçim dengesi taşıdığı için⁴⁶ *İstanbul Ansiklopedisi* de bilimin kalıplarını kırarak ait olduğu şehrin hususiyetlerini bünyesine alan bir eser kimliğine bürünür. İlginç maddelerinin yanında rahat biçimde ve bir dergi okur gibi okuyabileceğimiz üslûbuyla birlikte eser, ansiklopedilerin o meşhur tek taraflı asık suratını

⁴³ William Kent, *An Encyclopaedia of London*, J. M. Dent & Sons Ltd., London 1951, s. V.

⁴⁴ Mehmet Emre Ayvaz, *Reşad Ekrem Koçu's İstanbul Ansiklopedisi; Or An Obsessive Collector's Attempt To Make His Private Narrative Public*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 18.

⁴⁵ Orhan Pamuk, *Manzaradan Parçalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 147.

⁴⁶ Enis Batur, “Şehir, Tarih, Kültür”, İstanbul'dan *Göreme'ye Kültür Mirasımız* (içinde), 4. fasikül, s. 31.

sımsıcak bir gülümsemeye dönüştürür.⁴⁷ Ayrıca bize has bir tasnif sisteminin mutena bir örneğini teşkil eder.⁴⁸ Koçu'nun bu eserinde iki üstadı Ahmet Rasim ve Ahmet Refik Altınay'ın izleri de kendisini hissettirir. Ahmet Rasim'den gelen Osmanlı'nın son yıllarındaki hayatı anlatma şevki ve İstanbul sevgisini, Ahmet Refik Altınay'dan gelen edebî tarihçilikle birleştiren Koçu, İstanbul'un "nevi şahsına mahsus" bir tarihçisi olur.⁴⁹ Diğer tarihçilerin atladığı ayrıntılara dikkati çeken Koçu, en hurda bilgileri bile eserine almaktan çekinmez. Âdeta "dedektif" gibi davranıp şehrinin tuhaf olaylarının ve kişilerinin peşini asla bırakmaz:

"Hiçbir şehrin kütüğü bu kadar ilginç olamaz. Büyük abideler yanında küçükleri, mezar taşları, güzel sokaklar, önemsiz sokaklar, ekâbir ve zenginlerin yanı başında fakirler, haneberduşlar bir arada. Marjinal insanın hakkındaki kayıtlar ilk defa onun tarafından mahkeme kayıtlarından çıkartıldı, yetmedi; bazı polislerin özel defteri bile ele geçirilip bakıldı. Bunu gerçi bir Alman ve Fransız şehir tarihçisi de yapabilir, o daha fazlasını yaptı. O muhitlerdeki halk şairlerinin destanlarını ve şiirlerini topladı, hatta dedikodulara başvurdu. Üsküdarlı Razi veya Vasıf gibilerini bize tanıttı."⁵⁰

Görüldüğü üzere hem değerli bir bilgi kaynağı ve ansiklopedi olarak sivrilen hem de bünyesinde barındırdığı enteresan ve ilgi çekici maddelerle "ansiklopedi" kavramının dışına çıkan *İstanbul Ansiklopedisi*, ihtiva ettiği çeşitlilikle araştırmacılarını beklemektedir.⁵¹ Eser

⁴⁷ Mustafa Armağan, *İstanbul Mavi Kırpar Gözlerini*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 83.

⁴⁸ Mustafa Armağan, "İstanbul'a Yakışan Ansiklopedi", *İstanbul*, S 2 (Kasım 1998), s. 78.

⁴⁹ Semavi Eyice, "Tarihçi ve Folklorist Reşat Ekrem Koçu", *Türk Folklor Araştırmaları*, XVI, S 322 Mayıs 1976, s. 7643.

⁵⁰ İlber Ortaylı, "Üstadın Mirası", <http://www.milliyet.com.tr/ustadin-mirasi/ilber-ortayli/pazar/yazardetay/29.08.2010/1282206/default.htm> (20.09.2013).

⁵¹ Araştırmacılar için son derece değerli bir eser olmakla birlikte *İstanbul Ansiklopedisi*'nden sinema dünyasında bir örnekte istifade edildiğini görmekteyiz. Senaristliğini ve yönetmenliğini Pelin Esmer'in üstlendiği ve pek çok ödülün de sahibi olan 2009 yapımı "11'e 10 Kala" isimli filmde *İstanbul Ansiklopedisi* bir izlek olarak kullanılmaktadır. Nitekim filmin ismi de doğrudan *İstanbul Ansiklopedisi*'nin cilt sayısına bir gönderme hükmündedir. Filmin başkahramanları yaşlı ve takıntılı bir koleksiyoner olan Mithat Bey ile onun oturduğu apartmanın kapıcısı olan Ali'dir. Evinde yığınla koleksiyonun arasında yalnız yaşayan Mithat Bey, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin ilk on cildine sahiptir. Fakat en değerli ve nadide parça olan 11. cildi olmadığı için kapıcı Ali'yi sahafa göndererek 11. cildi sormasını ister. Sahaf 11. cildin elinde olmadığını ve bulunmasının da çok zor olduğunu söyler. Bu noktada Ali, eserin maddi açıdan son derece değerli olduğunu öğrenir. Bu dönemde apartman sakinleri deprem tehlikesi yüzünden binayı boşaltmaktadırlar. Fakat Mithat Bey apartmanı terk etmez ve koleksiyonlarını yavaş yavaş depoya taşır. Bu arada apartmandaki işi doğal olarak bitecek olan Ali de yeni bir iş bakmakta ve Mithat Bey'in depoya taşıdığı kimi eşyaları gizlice sahafa satarak para kazanmaktadır. Mithat Bey bir gün kolilediği *İstanbul Ansiklopedisi*'nin on cildini de depoya taşır. Ali bu on cildi kapığı gibi sahafa satar. Ancak 11. cilt eksik olduğu için değerinden çok daha az bir para kazanır. Kendisine yeni bir iş bulan Ali, filmin sonuna doğru yine Mithat Bey'e ait bir eşyayı satmak için gittiği sahafta 11. cildi görür ve çalar. Filmin son sahnesinde kapıcı dairesine inen Mithat Bey bu dairenin de apartmandaki diğer daireler gibi boşaltılmış olduğunu görür. Ancak kalan tek eşya masanın üzerinde duran *İstanbul Ansiklopedisi*'nin 11. cildir. Kendisinin haberi olmasa da Mithat Bey ilk on cildi yitirmiştir ancak artık 11. cilde sahiptir. Yani on bir cildi tamamlamak için önünde on cilt eksik vardır. Filme baktığımızda *İstanbul Ansiklopedisi*'nin filmin adıyla olan ilişkisinin yanında Mithat Bey'in içinde yaşadığı ev ortamı da Koçu'nun son yıllarındaki evinin ortamına benzemektedir. Yine her türlü ayrıntıya karşı özel bir dikkat sergileyen Mithat Bey'in kişiliğiyle Koçu'nun kişiliği arasında da bazı örtüşmeler bulunmaktadır. Sonuç olarak bu film *İstanbul Ansiklopedisi*'ni temeline yerleştiren ve onun üzerinde yükselerek derinlikli bir anlama kavuşan bir sanat eseri olmaktadır.

incelendiğinde görülecektir ki nice makale, kitap, tez, araştırma konusu hazırda beklemektedir.

11. cildinde yarım kalan ve İstanbul'un "kütük"ünü oluşturma amacıyla yola çıkmış olan *İstanbul Ansiklopedisi*'nin tamamlanması konusuna temas etmek her anlamda bir gerekliliktir. *İstanbul Ansiklopedisi*'nin tamamlanması meselesi Koçu'nun ölümünden sonra tartışılan bir mesele olmakla birlikte bu konuda bir icraat gerçekleştirilemez. Semavi Eyice, Koçu'nun son yıllarında Göztepe'deki dairesinde *İstanbul Ansiklopedisi*'nin gelecek maddelerinin notlarının, resimlerinin ve çeşitli malzemelerinin toplandığını görmüştür ancak dağılan arşivle bu kalabalık ve karmaşık notlar yığınınına ulaşmak pek mümkün değildir.⁵² İlber Ortaylı ise bir yazısında *İstanbul Ansiklopedisi*'nin tamamlanmış olduğu yönünde görüş bildirir.⁵³ Murat Bardakçı net ifadelerle şöyle bir izahatta bulunur:

"2003 yılının Ramazan'ında o zaman çalıştığım gazetede her gün yaptığım Ramazan sayfasında Reşad Ekrem'in bazı yazılarını da kutu şeklinde kullanıyordum."

"Bir gün avukat bir bey beni telefonla aradı, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yayınlanmamış kısımlarının müvekkili olan bir ailede bulunduğunu, telif hakkının da kendilerinde bulunduğunu ve bir anlaşma yapılması hâlinde satabileceklerini söyledi. Birkaç gün sonra da o ailenin bir mensubu aradı ve teklifi tekrarladı."

"Meseleyi gazeteye aksettirmeden önce ellerinde bulunduğunu söyledikleri evrakı görmek istedim. Randevulaştık ve bir arkadaşım ile gittik. Aile haklıydı, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yayınlanmamış kısmı 70 küsur koli halinde senelerdir Çağaloğlu'nda bir depoda muhafaza ediliyordu. Rahmetli Koçu ansiklopedinin hemen bütün maddelerini hazırlamış, çoğunun metinlerini yazmış, yazamadıklarına da 'Takvîm-i Vekayî'nin filanca sayısına bakılacak' yahut 'bu konudaki malûmat, falan tarih kitabının şu sayfasındadır' gibisinden izahat koymuştu."⁵⁴

Daha somut bir kanıtı ise sahaf Emin Nedret İşli sunmaktadır. *Tercüman* gazetesinin arşivinin dağıtılması sonrası *İstanbul Ansiklopedisi* arşivinin İstanbul'un köklü ve soylu bir ailesinin himayesinde günümüze kadar ulaştırıldığını belirten İşli, makalesine koyduğu fotoğrafında elinde "Zuhurat Baba" maddesinin bulunduğu bir kâğıt parçasıyla poz vermektedir.⁵⁵ 2010 yılında çıkan bir habere göre de İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin *İstanbul Ansiklopedisi*'ni yeniden basmak istediği bildirilmektedir.⁵⁶ Haberde *İstanbul Ansiklopedisi*'nin basılmasının önündeki tek engelin parasal meseleler olduğu vurgulanırken eserin yarım kalmadığı ve yayınlanmamış maddelerin İstanbullu bir ailede bulunduğu belirtilmektedir. Tüm bu gelişmelere ve temennilere karşın *İstanbul Ansiklopedisi*'nin tamamlanması ve yeniden basılması meseleleri hâlâ muğlâklığını

⁵² Semavi Eyice, "Aramızdan Ayrılan Bir İstanbul Tarihçisi Reşad Ekrem Koçu", s. 9.

⁵³ İlber Ortaylı, "agm."

⁵⁴ Murat Bardakçı, "Reşad Ekrem'in Ansiklopedi Macerası", <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/544064-resad-ekrem-in-ansiklopedi-macerasi-1> (23.10.2013).

⁵⁵ Emin Nedret İşli, "Kültür Hayatımızın Dinmeyen Yarası: Reşad Ekrem Koçu ve Tamamlanamayan İstanbul Ansiklopedisi", s. 64.

⁵⁶ http://www.zaman.com.tr/gundem_istanbul-ansiklopedisi-70-yildir-tamamlanmayi-bekliyor_1019464.html (23.10.2013).

korumaktadır. Koçu'nun yıllar evvel *İstanbul Ansiklopedisi*'nin birinci döneminde ilk cildin başına koyduğu ve daha önce de temas ettiğimiz giriş yazısında yer alan şu paragraf 1946 yılından bugüne ansiklopedinin tamamlanması meselesine ışık tutmakta ve bir nevi vasiyet olarak da ele alınabilmektedir:

“Bu çapta bir eserde bazı isimler arasında önemli boşluklar kalmıyacağını ve bütün maddelerin noksatsız kaleme alınacağını hiçbir fâni, hattâ hiçbir heyet iddia edemez. Bundan ötürüdür ki *İstanbul Ansiklopedisi*'ne yazılacak zeyiller, aslı kadar mühim olacaktır. Hayata gözlerimi yummuş dahi olsam, ortaya koyduğum bu esere zeyil yazmaktan zevk alacak gayret sahipleri çıkacağına güvenim vardır.”

İstanbul Ansiklopedisi işte bu gayret sahiplerini ve kendisini ışığa kavuşturacak çalışmaları beklemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet Midhat Efendi, "Ahmed Midhat Efendi Hazretlerinin Bir Mektubu" [Mustafa Refik'in Casimir Kolomb'dan tercüme ettiği *Musikinin Tesiri* isimli kitaba yazdığı takriz], İstanbul 1308.
- Aktaş, Şerif, *Ahmet Rasim'in Eserlerinde İstanbul*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Armağan, Mustafa, "İstanbul'a Yakışan Ansiklopedi", *İstanbul*, S 2 (Kasım 1998), s. 78-81.
- Armağan, Mustafa, *İstanbul Mavi Kırpır Gözlerini*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Ayvaz, Mehmet Emre, *Reşat Ekrem Koçu's İstanbul Ansiklopedisi; Or An Obsessive Collector's Attempt To Make His Private Narrative Public*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Bardakçı, Murat, "Reşad Ekrem'in Ansiklopedi Macerası", <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/544064-resad-ekrem-in-ansiklopedi-macerasi-1> (23.10.2013).
- Batur, Enis, "Şehir, Tarih, Kültür", *İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız (içinde)*, 4. Fasikül, s. 31.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 2. Baskı, İstanbul 2003.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994.
- Ergün, Mehmet, "Bir Tutku Ürünü: İstanbul Ansiklopedisi", *Müteferrika*, S 38 (Güz 2010/2), s. 3-54.
- Eyice, Semavi, "Aramızdan Ayrılan Bir İstanbul Tarihçisi Reşat Ekrem Koçu", *Pirelli*, S 134 (Kasım 1975), s. 8-9.
- _____, "Tarihçi ve Folklorist Reşat Ekrem Koçu", *Türk Folklor Araştırmaları*, XVI, S 322 (Mayıs 1976), s. 7641-7643.
- _____, "İstanbul Ansiklopedisi Anıları", *Albüm*, S 2 (Mart 1998), s. 62-67.
- Gökman, Muzaffer, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1978.
- http://www.zaman.com.tr/gundem_istanbul-ansiklopedisi-70-yildir-tamamlanmayi-bekliyor_1019464.html (23.10.2013).
- İstanbul Ansiklopedisi*, NTV Yayınları, İstanbul 2010.
- İşli, Emin Nedret, "Kültür Hayatımızın Dinmeyen Yarası: Reşad Ekrem Koçu ve Tamamlanamayan İstanbul Ansiklopedisi", *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, S 9 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2010), s. 58-65.
- Kaplan, Sefa, "Teferruatın Tarihçisi", *Nokta*, S 30 (29 Temmuz 1990), s. 70-73.
- Kent, William, *An Encyclopaedia of London*, J. M. Dent & Sons Ltd, Revised and Reset [Second Publication], London 1951.
- Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, I, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul 1946.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, II, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul 1947.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, III, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul 1948.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, I, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1958.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, II, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1959.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, III, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1960.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1960.

- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, V, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1961.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, VI, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1963.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, VII, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1965.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, IX, Koçu Yayınları, İstanbul 1968.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, X, Koçu Yayınları, İstanbul 1971.
- _____, *İstanbul Ansiklopedisi*, XI, Koçu Yayınları, İstanbul 1973.
- Mungan, Murathan, "Kendi Başına Bir Tarih Olarak: Reşad Ekrem Koçu", <http://www.milliyet.com.tr/2002/09/04/sanat/yazmungan.html> (20.09.2013).
- Ortaylı, İlber, "Üstadın Mirası", <http://www.milliyet.com.tr/ustadin-mirasi/ilber-ortayli/pazar/yazardetay/29.08.2010/1282206/default.htm> (20.09.2013).
- Özberki, Ayşe, "De Chirico'dan Koçu'ya Sabiha Bozcalı'nın Olağanüstü Serüveni", *İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız* (içinde), 20. Fasikül, s. 157.
- Özkök, Ertuğrul, "İstanbul Tutkunu Bir Gezgin", *Gösteri*, S 56 (1985), s. 80-81.
- Pamuk, Orhan, *İstanbul*, İletişim Yayınları, 21. Baskı, İstanbul 2010.
- _____, *Manzaradan Parçalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Pamukciyan, Kevork, *İstanbul Yazıları*, haz. Osman Köker, I, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Serdaroğlu, Ü. Serdar - Yıldırım, Kadir, "İstanbul'un Ansiklopedileri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (İstanbul Tarihi), VIII, S 16 (2010), s. 591-617.
- Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, II, YKY, 2. Baskı, İstanbul 2003.
- Tutel, Eser, "Osmanlı Tarihinin Romancısı", *Popüler Tarih*, S 14 (Temmuz-Ağustos 2001), s. 82-85.
- Ulucutsoy, Hasan, *Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde Yeni Türk Edebiyatı İçeriği*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- Yücel, Erdem, "Kaybettiğimiz Tarihçi ve Yazar Reşad Ekrem Koçu", *Hayat Tarih Mecmuası*, S 10 (1975), s. 30-34.
- Vardar, Berke, *Fransız Edebiyatı*, Multilingual Yayınları, İstanbul 1998.

EKLER

İstanbul Ansiklopedisi'nin basım yerlerine baktığımızda hem ilk hem de ikinci girişimde farklılıklar bulunduğunu görürüz. Eserin bu konudaki bilgilerini içeren tablosu şu şekildedir:

Tablo I. İstanbul Ansiklopedisi'nin Basım Yılı ve Yeri Bilgileri

İstanbul Ansiklopedisi'nin Basım Yılı ve Yerine Dair Bilgileri	
I. Dönem (1946-1948)	II. Dönem (1958-1973)
<p>1. Cilt: Aba, Abacılar-Akbalık, 1946, Tan, Burhaneddin ve Tanin Matbaaları.</p> <p>2. Cilt: Akbıyık Caddesi-Asesbaşı, Asesi Sâniler, Asesler, 1947, Tanin ve Tan Matbaaları.</p> <p>3. Cilt: Âsım-Ayios Yuanis Ayazması, 1948, Tan Matbaası.</p>	<p>1. Cilt: Aba, Abacılar-Alafranga Baloz, 1958, Tan Matbaası.</p> <p>2. Cilt: Alageyik Sokağı-Âşir Efendi Kütüphanesi, 1959, Nurgök Matbaası.</p> <p>3. Cilt: Aşiret Mektebi-Baba, 1960, Nurgök Matbaası.</p> <p>4. Cilt: Baba-Bayrampaşa, 1960, Nurgök ve Hüsnütabiat Matbaaları.</p> <p>5. Cilt: Bayrampaşa Medresesi-Boğaziçi Deniz Hamamları, 1961, Nurgök ve Hüsnütabiat Matbaaları.</p> <p>6. Cilt: Boğaziçi'ndeki İskele Kayık ve Sandalları-Cemil (Mes'ud), 1963, Hüsnütabiat ve Ercan Matbaaları.</p> <p>7. Cilt: Cemil Bey (Tanburî)-Çiray (Hâcer), 1965, Ercan ve Hamle Matbaaları.</p> <p>8. Cilt: Çiroz-Dişbuğdaycılar Sokağı, 1966, Hamle ve Sıralar Matbaaları.</p> <p>9. Cilt: Eritmek-Fırın, 1968, Yaylacık Matbaası ve Milli Eğitim Basımevi.</p> <p>10. Cilt: Dişçi-Erişteci Sokağı, 1971, Sıralar ve Yaylacık Matbaaları.</p> <p>11. Cilt: Fırın, Fırın Uşakları-Gökçınar, 1973, Milli Eğitim Basımevi.</p>

İstanbul Ansiklopedisi, zengin madde içeriğinin yanında her cildinde çok sayıda resim, plân, kroki, harita ve diğer eklemeleri de içermektedir. Bu görsel malzemenin miktarı tamamlanan her cildin kapağında belirtilmektedir ve şu şekildedir:

Tablo 2. İstanbul Ansiklopedisi'nin Görsel Malzeme Miktarı

İstanbul Ansiklopedisi'nin Görsel Malzeme Miktarı	
I. Dönem (1946-1948)	II. Dönem (1958-1973)
<p>1. Cilt: "119 resim, 34 plân, harita ve metin dışında 10 yaprak renksiz, 8 yaprak dört renkli resim ilâvesi."</p> <p>2. Cilt: "125 resim, 51 plân, harita ve metin dışında 7 yaprak renksiz, 1 yaprak iki renkli, 2 yaprak dört renkli resim ilâvesi."</p> <p>3. Cilt: "150 resim, 27 plân, harita ve metin dışında 14 yaprak renksiz, 1 yaprak dört renkli resim ilâvesi."</p>	<p>1. Cilt: "300 resim, 58 plân, harita ve metin dışında 7 yaprak renkli resim ilâvesi."</p> <p>2. Cilt: "266 resim, 67 plân, harita ve metin dışında 10 yaprak renksiz, 1 yaprak renkli resim ilâvesi."</p> <p>3. Cilt: "276 resim, 28 plân, harita ve metin dışında 6 yaprak renksiz, 1 yaprak renkli resim ve 1 yaprak yazı ilâvesi."</p> <p>4. Cilt: "230 resim, 39 plân, harita ve metin dışında 6 yaprak, resim ve harita ilâvesi."</p> <p>5. Cilt: "211 resim, 58 plân, harita, yazı, nota, 4 yaprak metin dışı resim."</p> <p>6. Cilt: "212 resim, 48 plân, harita, yazı, nota, 5 yaprak metin dışı resim."</p> <p>7. Cilt: "214 resim, 52 plân, kroki ve harita."</p> <p>8. Cilt: "175 resim, 53 plân, harita, yazı ve nota ve 1 yaprak metin dışı ilâve."</p> <p>9. Cilt: "243 resim, 7 tam sayfa resim, 62 plân, harita, nota ve yazı."</p> <p>10. Cilt: "181 resim, 32 plân, harita, yazı ve nota."</p> <p>11. Cilt:¹ 182 resim, 7 plân -kroki, 6 yazı, 2 nota ve 7 metin dışı resim.</p>

1 11. ciltle ilgili görsel malzemenin miktarı verilmemiştir. Bu cildin ihtiva ettiği görsel malzeme miktarı yaptığımız tarama neticesinde belirlenmiştir.

İstanbul Ansiklopedisi'nin birinci ve ikinci döneminde tamamlanan ciltlerin başında birer ithaf yazısı bulunmaktadır. İlk dönem *İstanbul Ansiklopedisi*'nin ilk üç cildindeki ithaflar şu şekildedir:

1. **Cilt:** “Bu cildi Cemal Çaltı ile Mehmed İzmene ithaf ediyorum.”
2. **Cilt:** “Bu cildi büyük iyiliklerini gördüğüm Edebiyat Fakültesi Dekanı Ordinaryüs Profesör A. Hamid Ongunsu ile Muzaffer Esen'e ithaf ediyorum.”
3. **Cilt:** “Bu cildi, büyük iyiliklerini gördüğüm, asil ve necib dostlarım Mühendis Ekrem Hakkı Ayverdi'ye, Dr. Cemal Kazancıoğlu'na ve Avukat İrfan Emin Kösemihalogluna ithaf ediyorum.”

İlk dönemde olduğu gibi *İstanbul Ansiklopedisi*'nin ikinci girişiminde de tamamlanan her ciltte bir ithaf yazısı bulunmaktadır. Bu ithaf yazıları şu şekildedir:

1. **Cilt:** “Bu cildi babam muharrir ve muallim Ekrem Reşad Bey merhumun adına ithaf ediyorum.”
2. **Cilt:** “Bu cildi rahmetli anacığım Fatma Ekrem Koçu ile enîsi ruhum ablam Hâlet Ekrem Koçu'nun aziz hâtıralarına ithaf ediyorum.”
3. **Cilt:** “Bu cildi rahmetli arkadaşlarım Muallim Muzaffer Esen, Heykeltıraş Râtib Âşir Acudoğu ve Muallim Saim Turgud Aktansel'in aziz hâtıralarına ithaf ediyorum.”
4. **Cilt:** “Bu cildi rahmetli büyük dostlarım Şâir ve Muallim İhsan Hamamioğlu, Devlet adamı ve edib Reşad Mimaroglu ve Arkeoloğ Aziz Ogan'ın aziz hâtıralarına ithaf ediyorum.”
5. **Cilt:** “Bu cildi, bana hazineler değerinde hatıralar ve notlar tevdi etmiş olan Üsküdarlı halk şâiri Vâsıf Hoca nâmı ile mâruf fazilet timsali insan rahmetli Vâsıf Hiç ile asil ve necib dostum, meslekdaşım, bu ansiklopedide kalem arkadaşım muallim ve edib merhum Ali Nüzhet Göksel'in aziz hâtıralarına ithaf ediyorum.”
6. **Cilt:** “Bu cildi, çok asil duygularla kalem arkadaşlığı yapan dört kıymetli dosta, Emekli General Hakkı Râif Ayyıldız, Dr. Saadi Nâzım Nirven, Kerim Yund ve Hakkı Göktürke ithaf ediyorum.”
7. **Cilt:** “Bu cildi, *İstanbul Ansiklopedisini* güzel resimleri ile tezyin ederek ayrıca kıymetlendiren seçkin sanatkar, büyük ve vefakâr dost ressam Sabiha Bozcalı'ya ithaf ediyorum.”
8. **Cilt:** “Bu cildi kaybettiğim büyük dost muallim, muharrir ve şâir Rıfkı Melûl Meriç ile ölümüne bir türlü inanmadığım ve bu *İstanbul Ansiklopedisinde* çok samimî yakınlığını gördüğüm şâir Hikmet Şinasi Öno'l'un, genç yaşda vefât eden bu ansiklopedinin yazı âilesinden tarih muallimi ve aziz talebem Ahmet Agının, ve bin türlü sıkıntıları içinde şövaliye asaletiyle yaşamış ve bu ansiklopedinin yakın dostlarından biri merhum muharrir Reşid Hâlid Gönç'ün adlarına ithaf ediyorum.”
9. **Cilt:** “Bu cildi 1968 yılında kaybettiğim velinimeti irfânım Ord. Prof. Ahmed Hamid Ongunsu ile çektiği tahammül sınırını aşan mihnet arasında ansiklopedimin resim, kroki

ve plân işlerini ihmal etmemiş aziz ve kadim dostlarımdan ressam, kaligraf ve kartograf Behçet Cantok'un adlarına ithaf ediyorum.”

10. Cilt: “Bu cildi, kaybettiğim büyük dost Ahmed Dallı'nın adına ithaf ediyorum.”

SAMET AĞAOĞLU'NUN “AHMET SÂİ'NİN KORKUSU”^{*} HİKÂYESİ ÜZERİNE BİR İÇERİK İNCELEMESİ

Mustafa DERE^{**}

Özet

Siyasî kimliği kadar edebiyatçılığı ile de tanınan Samet Ağaoğlu (1909-1982), pek çok türde -hatırat, inceleme, gezi yazısı ve hikâye- kalem oynatmış ve başta hikâyeleri olmak üzere ortaya koyduğu eserlerle Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı içerisinde adından söz ettirmiş önemli bir yazardır. *Büyük Aile* (1957) kitabı içerisinde yer alan “Ahmet Sâi'nin Korkusu”, onun tipik karamsar hikâye anlayışını ortaya koyması bakımından dikkate değer bir mahiyet arz etmektedir. “Ahmet Sâi'nin Korkusu” daha önce Öğretmen Gafur (1953) adlı hikâye kitabında yayımlanan “Ahmet Sâi'nin Vicdan Azabı” başlıklı hikâyenin tamamlanmış yahut genişletilmiş şeklidir. Söz konusu hikâye, hikâyenin aslî şahsı olan Ahmet Sâi'nin ölüm düşüncesi ve ölüm korkusu etrafında gelişir. Yazar, burada kahramanının korkusunu ve karamsarlığını doğrudan ölüm düşüncesi çerçevesinde sunmaya çalışır. Bu yönüyle Ahmet Sâi, ölümden korkan; fakat bununla birlikte ölüm karşısında zaman içinde farklı tepkiler sergileyen bir insandır. Onun tepkileri, ölüm karşısında hususî tavır ortaya koymuş ve bilinçaltında ölüm düşüncesini çözülmesi mümkün olmayan bir mesele hâline getirmiş alelâdenin dışında bir karakter görüntüsü çizmektedir.

İncelemede, Samet Ağaoğlu'nun karamsar ve kötümser yaklaşımı merkeze alınarak Ahmet Sâi ve onun hikâyenin kurgusu içerisinde ölüm düşüncesine yaklaşımı, ölümü algılayışı değerlendirilmeye çalışılacaktır. İncelemenin bütününde, Ahmet Sâi'nin tepkilerini belli bir zaman dilimi içerisindeki değişimi noktasında yorumlamak adına olay örgüsünün ilerleyişi takip edilecektir. Ayrıca verilen örnekleri somutlaştırmak amacıyla sık sık hikâyeden alıntılar sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Samet Ağaoğlu, Ahmet Sâi'nin Korkusu, Ölüm, Karamsarlık.

* Çalışmada eserin şu baskısı esas alınmıştır: Samet Ağaoğlu, *Bütün Öyküleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013.

** Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul), mustafadere@marmara.edu.tr

A CONTENT ANALYSIS ON SAMET AĞAOĞLU'S STORY "AHMET SÂİ'NİN KORKUSU"

Abstract

Samet Ağaoğlu (1909-1982), who is known for being a man of letters as well as his political identity, is a significant name wrote in many genres - memoir, review, travel writing and story- and made his mark in the Republic Period Turkish Literature with his works especially his stories. "Ahmet Sâi'nin Korkusu" in the book of *Büyük Aile* (1957) has an importance in terms of revealing his typical pessimistic story understanding. "Ahmet Sâi'nin Korkusu" is a completed or an extended form of the "Ahmet Sâi'nin Vicdan Azabı" which was published before in the story of *Öğretmen Gafur* (1953). The story in question unfolds on the idea and the fear of death of Ahmet Sâi who is the main character of the story. The author tries to present the fear and pessimism of the hero directly within the frame of the idea of death. Ahmet Sâi, from this aspect, is a person who is afraid of death but at the same time displays various reactions against death within time. His reactions give a character impression out of the ordinary which takes up a particular position against dead and which considers the idea of death as an unsolvable issue in his subconscious.

In this study, Ahmet Sâi and his approach to and perception of the idea of death in the fiction of the story are tried to be studied by placing the pessimist approach of Samet Ağaoğlu into the center. In the overall of the study, the progress of the story line will be monitored in order to interpret the alteration of the reactions of Ahmet Sâi within a certain time period. Furthermore, quotations from the story will be presented to materialize the given examples

Keywords: Samet Ağaoğlu, Ahmet Sâi'nin Korkusu, Death, Pessimism.

Yedi bölümden oluşan "Ahmet Sâi'nin Korkusu", büyük ölçüde hikâyenin aslı şahsı Ahmet Sâi'nin hatıra defterindeki anlatıma dayanmaktadır. Bu defterde onun ölüm karşısındaki düşünceleri, tepkileri ve kanaatleri söz konusu edilir. Hikâyenin bütününde temel konu arka planını da Ahmet Sâi'nin bu düşünceleri, tepkileri ve kanaatlerinden doğan tavrı oluşturur. Yazar hatıra defterini doğrudan doğruya okuyucuya sunmak yerine onu, üçüncü şahsın aracılığıyla aktarma yolunu seçer. Yazarın, hatıra defterini hikâyeye dâhil etmesi, bu tarz bir anlatımın yazara, hikâyenin aksiyonuna bizzat müdahale etmeksizin, karakterlerin duygu ve tepkilerini sunma fırsatı vermesi ile açıklanabilir.¹ Hikâyeye bakıldığında Ahmet Sâi'nin bilinçaltının ve ruh dünyasının yansıtılmaya çalışıldığı görülecektir ki söz konusu anlatım, bu amacı pratiğe dökme hususunda çok yerinde bir tutum olarak görünmektedir.

¹ Mehmet Tekin, mektup anlatım tekniğinin -mektup anlatım tekniği işlev bakımından hatıra-günlük gibi türlerle bir tutulabilir- roman bünyesindeki anlam ve işlevinden bahsederken C. H. Holman'ın, *A Handbook to Literature* adlı eserinden naklen şu ifadeler yer verir:

"Mektuplu roman, bir veya daha fazla karakter tarafından yazılmış mektuplarla biçimlenmiş bir romandır. Bu tarz, yazara, romanın aksiyonuna bizzat müdahale etmeksizin, karakterlerin duygu ve tepkilerini sunma fırsatı vermektedir. Dahası, mektuplar, olayın (aksiyonun) can alıcı yerinde yazıldıklarından olaya canlılık katmaktadır." Mehmet Tekin, *Roman Sanatı (Romanın Unsurları) I*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2004, s. 226.

Hikâye, Ahmet Sâi'nin, daha sonra söz konusu edilecek bir hâdiseden önce de ölümü düşündüğünü söylemesi ile başlar. Ölümü, bütünüyle bir yok oluş olarak gören ve yalnızca maddî bağlamda algılayan kahraman için bu düşünce, iğrenç bir şey olarak kabul edilmektedir:

"O hâdiseden evvel de ölümü düşünmüştüm. Daima tiksinererek, iğrenerek. Ölümü midem bulanıncaya kadar pis buluyordum. Ona tabiatın insana, en çok insana yakışmayan bir ayıbı gibi bakıyordum. Can çekişme gücüne gidiyordu. Ölümün, vücudun yakasından yapışarak onu çürümeye mecbur etmesi kadar, vücudun da hayatın eteğine takılarak bırakmamaya çalışması bana gülünç geliyordu. Sonra o ne sefil teslim oluş, o ne sefil dağılma!" (s. 307)

Ahmet Sâi'nin bahsettiği hâdise, anlatıcının Ahmet Sâi'nin hatıra defterinden naklettiğine göre, sabah büroda buluşmak üzere sözleştikleri bir arkadaşının otel odasında ölü bulunmasıdır. Ahmet Sâi, arkadaşının ölüm haberini alınca hemen otele gelmiş ve onun yattığı odaya girmiştir. Burada karşılaştığı manzara ise onun ölümden tamamen tiksinesine yol açmıştır:

"Ahmet Sâi, arkadaşının yattığı odayı birçok insanla dolu buldu. Karyola, sağ tarafta duvarın yanındaydı. Ahmet Sâi önce yatakta beyaz bir örtüden başka bir şey görmedi. Sonra bir kabarıklık gözüne çarptı. Elini uzatarak çarşafın yastık üstüne gelen kısmını çekti. Sapsarı bir yüz gördü. Fakat bu, tuhaf bir sarılıktı. Tavuk yağını andıran, üzerine ufak ufak benekler serpilmiş bir sarılık! Arkadaşının yüzü duvara dönmüştü. Gözleri, başucundan bakıldığı zaman uyuyor hissini veriyordu. Yüzüne doğru eğilince gözlerinin yarı açık olduğunu fark etti. Birbirine çok yaklaşmış, hatta karışmış kirpiklerin arasından sanki kendisine bakıyorlardı. Odada olanlardan birisine, 'Onu böyle mi buldunuz?' diye sordu. Muhatabı, 'Evet, dedi, çarşaf başının ucuna kadar da çekilmişti. Anlaşıyor ki birdenbire ölmüş.' " (s. 307-308)

Yazarın burada kahramanın ölümü iğrenç bir şey olarak gördüğünü ortaya koymak adına ölünün yüzünü "Tavuk yağını andıran, üzerine ufak ufak benekler serpilmiş bir sarılık!" (s. 307) şeklinde nitelendirmesi önemlidir. Zira hikâyenin özellikle ilk kısımlarında buna benzer ifadeler bir leitmotiv gibi tekrarlanacaktır. Böylece yazar, ölümün Ahmet Sâi üzerindeki menfî ve mide bulandıran tesirini, okuyucuya da hissettirmektedir: "Bir aralık masanın üstündeki kâğıtları toplamak için elini uzattığı zaman bütün kâğıtların, üstüne siyah benekler serpilmiş tavuk yağı sarısında olduğunu gördü. Etrafına baktı, tavan, duvarlar, odadaki bütün eşya aynı renkteydi." (s. 308); "Şimdi etrafını kaplayan karanlık da yavaş yavaş sarımağa, üstü benekli tavuk yağı rengini almaya başlıyordu." (s. 308); "Ahmet Sâi, yüzbaşının bu hali ile kendisinin her tarafı, üstü siyah benekli sarılığa bürünmüş görmesi arasında hiçbir fark olmadığını düşündü." (s. 308-309); "Ölüm, her şeyden evvel tiksinti veren bir hâdise! Ölen mahlûk, hayvan veya insan, pis, iğrenç bir eşyadan ibaret kalıyor. O kadar sevdiğim arkadaşımı ölü yatağında gördüğüm zaman ilk hissim ondan kurtulmak oldu." (s. 309); "Yan taraftaki büfenin aynasına koştum ve yüzümün tıpkı arkadaşımın yüzüne benzediğini, üzerine küçük siyah benekler serpilmiş tavuk yağı sarılığında olduğunu dehşetle gördüm." (s. 310).

Ahmet Sâi, arkadaşının ölümünden bir hafta sonra bir rüya görür. Bu rüyada on beş sene önce ölen babası bir masa başında oturmakta ve önündeki kâğıtlarla ilgilenmektedir. Bir müddet sonra bir şeyler aramaya başlar ve her yerinden altınlar çıkararak masanın üzerine yığar. Altınlar

önünde bir tepe oluşturunca çok sevinir. En sonunda altınları kucağına dolduramayacağını anlayınca yüzündeki neşe söner ve Ahmet Sâi ile göz göze gelir. Babası, Ahmet Sâi'yi görünce acı çeker gibi büyük bir şaşkınlık yaşar. Ahmet Sâi, ne olduğunu sorduğunda yüzüne bakmasını söyler. Ahmet Sâi aynaya yönelir ve yüzünün tıpkı ölen arkadaşında olduğu gibi bir ölü yüzüne döndüğünü görür.

Netice itibariyle insanın kendi ölümünü görmesi demek olan bu rüya, tabiatıyla dehşet vericidir ve Ahmet Sâi'nin, ölüm düşüncesini zihninde ne derece takıntı hâline getirmiş olduğunu gösterir. Bu rüyayı görmesinin sebebi, ölümün kahramanın sürekli olarak düşündüğü bir mesele olması dolayısıyladır. Nitekim bu durum, onun gündelik yaşantısına dahi tesir edecek ve hayatının bütün unsurları bu korku ve kaygı etrafında şekillenecektir.

Hikâyenin diğer bölümünde Ahmet Sâi'nin hayatının “birtakım hayaller içinde” geçmeye başladığı görülür. Bu hayaller, onun, ölümün gerçekleştiği anı tespit etmek istemesinden doğar ve varoluşsal bir nitelik taşır. Ahmet Sâi'nin zihni bir müddet yalnızca bununla meşgul olur ve bu husustaki kanaatlerini hatıra defterine yazar:

“Şuurun var olduğu anla, olmadığı arasındaki çizgiyi bir türlü bulamıyorum. Bulamıyorum, çünkü, o çizgiyi idrâk etmem de yine şuurla mümkün. Fakat, karanlık nasıl çökecek? Birdenbire mi, yavaş yavaş mı? Arkadaşımın yüzünde, vücudunda en ufak bir ıztırap hali yoktu. Öldüğünün farkında değilmiş. Bu nasıl olabilir? Saniyenin kaç milyonda biri esnasında varım da, sonra yokum!” (...)

“Hakiki ölüm son hücre de toprak olduktan sonra gelecek. Şuur belki hemen gidiyor! Fakat yaşama hissi bu son hücreye kadar devam ediyor. Vücudumun dağıldığını, çürüdüğünü tamamen duyacağım.” (s. 310)

Daha sonra aklına bir seyahat esnasında gördüğü manzara gelir ve yok oluşu, çürümeyi haz verebilme ihtimali olan bir vak'a olarak düşünür. Bu manzara, yine okuyucuyu ölümden tiksindirecek ve hatta dehşete düşürecek cinstendir:

“Yolun kenarında bir köpek ölüsü yatıyordu. Yüzünün etleri dökülmüş, dişleri ve çene kemiği meydana çıkmıştı. Bana, nihayetsiz bir haz içinde gülüyor gibi geldi. Tam arka bacaklarının arasında canlı bir köpek bu kısımdan parçalar koparmağa çalışıyordu.

O zaman, ölü köpeğin yüzünde gördüğüm haz bundan mı doğuyor, diye düşündüm.” (s. 311)

Ahmet Sâi, çocukluk arkadaşlarından birinin Baudelaire'den tercüme ettiği bir şiiri sık sık hatırlamaya başlar. Baudelaire'in kurguya dâhil edilmesi dikkat çekicidir. Çünkü Samet Ağaoğlu'nun karamsarlığının ve kötümserliğinin Baudelaire ile bir paralellik teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Bunu, sanat telakkisi bakımından değil; kötümserliğin niteliği bağlamında düşünmek gerekir. Hikâyede bu şiirin tercümesi şöyledir:

“Kendim bir çukur kazmak istiyorum bir yanda
Sümüklüböcek dolu cıvık bir toprakta
Yayıp rahatça ihtiyar kemiklerimi

Uzanayım denizde balık gibi nisyanda
Ölümden de nefret ederim mezardan da
Âlemden gözyaşı dilenmekten daha iyi
Çağırıp kargaları emdirmek iliklerimi
İğrenç gövdemin her ucunda yaşarken daha
Ey kurtlar, gözsüz, kulaksız kara yoldaşlar!
Bakın önünüzde hür ve memnun bir ölü var
Feylesof hovardalar, çürüntüler âlemi
Haydi keder etmeden yiyin şu harabemi
Ve deyin var mı bana başka işkence
Bu kart ve ölüler içinde ölü cesede" (s. 311)

Hikâyede ismi zikredilmeyen şiiir, Baudelaire'in meşhur "Le Mort Joyeux"südür ve Türkçeye "Neşeli Ölüm" ya da "Mesut Ölüm" olarak çevrilebilir. Burada söz konusu edilen ölüm, görüleceği üzere iğrenç bir şekilde tasvir edilmektedir. "Sümüklüböcek dolu cıvık toprak", "kargaların ilikleri emmesi", "kurtların yoldaşlığı", "kart ölüleri içindeki ceset" vb. ifadeler bunu açık bir şekilde ortaya koyar. Fakat kahraman, âlemden gözyaşı dilenmektense böyle bir ölümü tercih etmekte ve bundan "hür ve memnun" olmaktadır. Bu memnuniyet bir çeşit haz demektir. Dolayısıyla söz konusu düşünce de Ahmet Sâi'nin yok oluş ve hazzı birleştiren kanaatiyle bir benzerlik oluşturmaktadır.

Ölüm fikri, Ahmet Sâi'ye dehşet vermekle birlikte onun için aynı zamanda bir hüznün ve elem kaynağıdır. Ahmet Sâi, kendisini bu hüznü teslim etmemeye ve dışarıdaki insanlara düştüğü durumu hissettirmemeye çalışır. Bu nedenle yaşantısında birtakım değişikliklere gider. Değişik biçim ve renkte elbiseler yaptırır. Kıyafeti hususunda son derece titiz bir tavır sergilemeye başlar. Fakat zikredildiği gibi bunun sebebi, onun, dış görünüşüne çok önem vererek iç dünyasındaki bunalımı gizleme arzusudur:

"İçimdeki hercümerci âlemden saklayabilmek, daldığım karanlık dehlizleri belli etmemek, bir hastalık halinde müptelâ olduğum bu mel'un sâbit fikrin başkaları tarafından anlaşılmasına mâni olmak için ilk çare herkese rengârenk gözükmektir. Giyimde rengârenk, yaşayışta, düşüncede, harekette rengârenk!" (...)

"İçimdeki yıkıntının, ihtilâlin, darmadağın oluşun farkına varacaklar diye ödüm kopuyor. O zaman beni deli veya budala sanacaklar. İnsanlara hiçbir şey belli etmemek gayretiyle çektiğim azap korkunç! Büyük sırrımı saklayabilmek için her şeyden evvel kendimi hayatın ta içinde göstermeliyim. Ölüm fikrinden uzak olduğumu isbat etmeğe mecburum." (s. 312-313)

Ahmet Sâi, dış görünüşündeki değişiklikten sonra insanlarla ilişkisinde de değişikliğe gidecek ve bu hâl onun olmadığı bir insan gibi görünmesine yol açacaktır:

"Ahmet Sâi elbiselerinde, gömlelerinde, kravatlarında yaptığı değişikliği düşüncelerine de getirmeğe çalıştı. İş arkadaşları, dostları, hatta kendileriyle ancak arada sırada görüştüğü kimseler onun insan, cemiyet, siyaset, ahlâk, ticaret, sanat, hülâsa her sahada eskisinden

çok fazla konuştuğunu, birtakım yeni fikirler, yeni telâkkiler üzerinde ısrarla durduğunu, uzun münakaşalara girdiğini gördüler. Konuşurken muhataplarını aşağıdan gören, istihfaf eden, hatta hakarete kadar giden tavırlar alıyordu. Bundan başka bütün mânevî, mukaddes mefhumlarla istihzaya başlamıştı. ‘Ahlâk, ahlâk, diyordu, bu, zeki, kurnaz insanların diğerlerini kendilerine esir etmek için kurdukları bir tuzaktan başka bir şey değil. Beşeriyet bu ahlâk prensiplerini yok etmedikçe huzura, sükûna kavuşmıyacak!’ Her çeşit kabalığı, hayâsızlığı, vurdumduymazlığı mübah görüyor, göstermek istiyordu. Ailenin, evlenmenin aleyhinde konuşuyor, namus mefhumunu, âcizlerin kendi kusurlarını örtmek için icat ettikleri bahane diye ilan ediyordu.

Bu görünüşü altında alev alev yanan ruhunun acılarını ateşten satırlar halinde defterine geçiriyordu:

‘Yarabbi! Kendi kendimi nasıl inkâr ediyorum! Nasıl benim olmıyan fikirleri, benim olmıyan düşünceleri pervasızca söylüyorum!’” (s. 313)

Bu kısımdan sonra mazinin Ahmet Sâi üzerindeki olumsuz etkisi söz konusu edilir. Ahmet Sâi, çocukken hayvanlara türlü işkenceler eder ve onları öldürür. Bunları hatırlayınca da vicdan azabı çeker ve huzursuz olur. Bu vicdan azaplarının en korkuncu onun çocukluk arkadaşı Enver’le ilgilidir ve otuz sene sonra, Ahmet Sâi ölümle ilgili çözülemeyen problemlerle uğraştığı sırada bir kâbus şeklinde belirir. Enver, Ahmet Sâi’nin ilk mektebin birinci sınıfında arkadaşıdır. Ahmet Sâi, zayıf bulduğu bu çocuğa türlü eziyetler eder. Onu her fırsatta dövmele birlikte çocuğun bilhassa dizlerini tekmeler. Bir gün Enver okula gelmez ve onun bir tramvayın altında kaldığı haberi duyulur. Tekerlekler Enver’in üstünden geçmiş ve onun iki bacağı kırarak ölmesine yol açmıştır.

Bu facia, Ahmet Sâi’yi zaman içinde bilinçaltına ittiği bir suçluluk psikolojisine sürüklemiştir.² Ahmet Sâi’nin gördüğü kâbusta, kan içindeki dizlerini tutarak Enver gelir ve gücü ile arkadaşları arasındaki otoritesi dolayısıyla Ahmet Sâi’ye daima hayranlık duyduğunu ve onu sevdiğini; bununla birlikte ölmesini isteyecek kadar kıskandığını söyler. Enver, Ahmet Sâi’nin bu zamana kadar yaşadıklarının da bir vehim ve hayalden ibaret olduğunu belirtir ve onun sıkıntısının Allah’a inanmamaktan kaynaklandığını ifade eder. Ahmet Sâi ise Enver’e bu düşüncesi sebebiyle karşı koyar ve zamanında kaldığı hastanedeki tuhaf adamları söz konusu ederek bunların Allah fikri ile hiçbir münasebetinin olmadığını söyler:

‘Hastahane de isterik genç bir kadın, alkolik bir tüccar, kalbi her an durabilir bir memur, bir Mısırlı prens, bir Amerikalı mühendis tanıdım.

Kadın kocasının evinden hastaneye kaçmıştı. Aradığı tek şey gecenin belli saatinden sonra içki ve sefahatti. Bazen, gece yarısı ayakbalarını eline alarak gürültüsüzce hastaneden çıkıyor, ertesi günü onu çılgın bir gecenin sabahında yorgun ve perişan eve dönen bir dişi kedi halinde yakalayıp getiriyorlardı.

² İnci Enginün, “(...) Samet Ağaoğlu’nun eserlerinde suçluluk duygusunu derinden yaşayan insanlar ve hikâyelerinin bütünü saran bir kötümserlik havası vardır.” diyerek bir genelleme yapar. Buradan yola çıkarak Ahmet Sâi’nin, arkadaşı Enver’in ölümüyle ilgili kendisini suçlu hissetmesine yol açan durumların yazarın diğer başka hikâyelerinde de benzer şekilde bulunduğunu söylemek mümkündür. İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay., İstanbul 2007, s. 326.

Şişman, kısa boylu tüccar, burada yıllardan beri içtiği votkayı kusuyordu. Akşamları ona istediği kadar alkol veriyorlar, sonra koluna yaptıkları enjeksiyonla içtiklerini ıztırıplı öğürtülerle çıkarttırıyorlardı.

Kalp hastası memur, hayal gibi odadan odaya dolaşiyor, hepimizle en lâubali hallerle konuşuyordu. Burada herkes onu şımartmıştı. Çünkü, ölüme mahkûmdu.

Mısırlı prens, garip adamdı. Uzun boyu, fildişi renginde yüzü vardı. Dünyadaki fenaliğa iki kelime ile karşı konulabileceğini iddia ediyor, 'İnsanlar her gün yüksek sesle bin defa 'iyi olalım' desinler, dünyada fena insan kalmaz.' diyordu. Bunun için projeler yapıyor, valiye, hükûmete istidalar yazıyor, herkesi günde bin defa 'iyi olalım' demeye mecbur eden kanunlar teklif ediyordu.

Amerikalı mühendise gelince: Onun niçin hastanede kaldığını evvelâ anlamadım. Yalnız bu kırmızı yüzlü, kırmızı saçlı adamın, karşısındakinin yüzüne bakarken gözlerinde vahşet ışıkları parladığını gördüm.

Bir gün hastanenin bahçesinde yalnız başına dolaşan mühendisin yanına sokuldum. Önce benden kaçmak istedi. Peşini bırakmadım. Sonunda bir kanepede yan yana oturduk.

'Hastalığınız nedir?' dedim. Bana sert sert bakarak cevap verdi:

'Hasta değilim.'

'O halde niçin buradasınız?'

Bu sualime mukabele etmedi. Yalnız, elimi tutarak sordu: 'Beni seviyor musunuz?'

Güldüm.

'Sizi daha yeni tanıyorum.'

'Beni sevmeniz için tanımanıza lüzum yok. Zaten tanıdıktan sonra severseniz, buna sevgi diyemem.'

'Ya nedir?'

'Bir hodgâmlık tezahürü. Ya hoşunuza gittiğim, yahut da başka bir menfaat için sevmiş olacaksınız! Hâlbuki...'

'Hâlbuki?'

Amerikalı asabiyetle başını salladı: 'Hâlbuki hakiki muhabbette bunların hiçbiri yoktur. Ben istiyorum ki, bütün insanlar beni sevsinler, bana hayran olsunlar!'

Tekrar sordum:

'O halde siz insanları şimdi bana söylediğiniz gibi seviyorsunuz demek?'

Amerikalı mühendis beni baştan aşaağı istihfafla süzdükten sonra oturduğu yerden kalktı: 'İnsanların hepsi bana hayran! Ben onlardan herhangi birisini sevebilir miyim? Tam aksine, başta siz olmak üzere hepsinden nefret ediyorum.' " (s. 319-321)

Buradaki anlatımdan Ahmet Sâi'nin kaldığı hastanenin herhangi bir hastane olmadığı anlaşılır. Kesin olarak söyleyemeyeceğimiz bir ifadeyle burası bir akıl hastanesidir. Söz konusu durum, hikâyede Ahmet Sâi'nin Allah'ın varlığını yok sayma düşüncesinde bir ispat noktasını

teşkil ettiği gibi, aynı zamanda kahramanın ruhi vaziyetinin ve sağlığının bir yönünü de ortaya koyar.

Enver, bunun üzerine Ahmet Sâi'nin ona yaptıklarını ve tramvay kazasını hatırlatır. Bu şekilde onda bir vicdan sesi uyandıracak ve onun, Allah'ın varlığını kabul etmesini sağlayacaktır. Ahmet Sâi, Enver ile konuşmasından sonra öfkelenir ve yerinden kalkarak eskiden olduğu gibi arkadaşının dizlerini tekmelemeye başlar. Enver'in dizlerinden akan kanlar bütün odayı doldurur ve Ahmet Sâi dehşet içinde uyanır.

Kurgunun bir parçası olan bu kısmı, realite ekseninde de bir yere oturtmak mümkündür. Zira burada anlatılanlar belli ölçüde Samet Ağaoğlu'nun hayatıyla ilgilidir. Samet Ağaoğlu, hatıralarında ağabeyi Abdurrahman Ağaoğlu ile aralarında bir sorun olduğunu ve bu sorunu halledemeden ağabeyinin öldüğünü anlatır. Ayrıca Ağaoğlu'nun ağabeyi Abdurrahman ile anlaşamadığı dönemlerde Enver adında bir arkadaşı vardır ve gerçekten de Ağaoğlu, onu dizlerine vurarak dövmektedir.³ Dolayısıyla hikâyedeki Enver'in, Samet Ağaoğlu'nun gerçek hayattaki arkadaşı Enver ile abisi Abdurrahman Ağaoğlu'nun kurgusal bir terkibi olduğu düşünülebilir.

Ahmet Sâi ile Enver'in konuşturulduğu sahneyi Muzaffer Çandır kurgudaki işlevi bakımından şöyle özetlemektedir: "Samet Ağaoğlu, ölüm ve ötesini görmüş olan Enver'i, Ahmet Sâi'nin bu konudaki soruları karşısında konuşturarak, kendi içinden geçenleri ortaya çıkarmaya çalışır."⁴ Ahmet Sâi bu rüyadan sonra, hikâyenin diğer bölümünde söz konusu edileceği şekilde, ölüme karşı meydan okumaya başlar ve bir gün muhakkak ölümün ortadan kalkacağını düşünür. Bunu başarabilmek ümidiyle doktorluğa, kimyaya, felsefeye ait birçok kitap okur:

" 'Artık ölümden korkmuyorum. Anladım, o insandan daha âciz. İnsan bu mel'un yok oluşun önüne muhakkak geçecek!'

Diyorlar ki, insanın her yaptığı yeniliğe hayali takaddüm eder. İnsan evvelâ hayal eder, sonra yapar. İnsan havada kuş gibi uçmayı tahayyül etmiş, sonra uçmuş; denizlerde balık gibi dolaşmayı düşünmüş, muvaffak olmuş! Sesini her yerde aynı zamanda işittirmek istemiş, işittirmiş! Şimdi de ebedî hayatı istiyor. Buna da erişecek!

Ah o gün bir gelse! Dün birdenbire şunu düşündüm: İnsan nihayet ebedî hayatı bulacak. Zaten o bizzat kendi hücrelerinde saklı. İhtiyar hücreler ikiye bölünerek terütâze yeni hücreler meydana getirmiyor mu? İnsanı, yaşayanı, varolanı, öldüren yıpranmadır. Bunu önlemek lâzım!

Neden doktor veya kimyager olmadım? Ebedî hayat yolunda birçok şeyler bulabilirdim. Hatta kim bilir, belki de bizzat ebedî hayatın sırrını!" (s. 323)

Ahmet Sâi, ölüme tıbbî müdahalelere dayalı bir çare bulduktan sonra arızî ölümü, kaza ile ölümü de engellemesi gerektiğini düşünür ve başka engelleri de aklına getirerek bu fikirden

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Cemile Tarhan, *Edebiyat-Siyaset Bağlamında Samet Ağaoğlu ve Samet Ağaoğlu'nun Eserleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008, s. 87-90.

⁴ Muzaffer Çandır, *Manisa Milletvekili-Yazar Samet Ağaoğlu Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Manisa İl Özel İdaresi Yay., Manisa 2013, s. 99.

ümidini keser. Böylece kahraman, kendisini ancak bir müddet oyalayabilen ebedî hayata erişme tesellisinden mahrum kalır:

"Dün sabah düşündüm. Ölümü yenecek ilâç, ya onu birdenbire ortadan kaldıramazsa! Meselâ, muayyen yaşta çocuklara tatbik edilecek bir şırınga, bir serum olursa! Bu takdirde insanlar derhal ikiye bölünecekler! Ölüme mahkûm olanlar, ebediyen yaşayacaklar! Her iki tarafta kardeşler, babalar, analar, evlâtlar bulunacak. Ölüme mahkûmlar, hep yaşayacaklara nasıl bir gözle, nasıl hislerle bakacaklar? Ne müthiş bir kıskançlık devri başlayacak, ne müthiş facialar olacak!" (s. 324)

Hikâyenin bir sonraki bölümünü teşkil eden kısımda Ahmet Sâi yarı mistik bir ruh hâli içinde yaşamaya başlar. Kahraman, ölümden korunma hususunda pozitif bilimlerden elde edemeyeceği faydayı mistik bir karaktere bürünerek sağlamayı düşünür. Bu değişiklikten sonra defterine yazdığı notlara dinî/mistik bir bakış açısı hâkim olur. Ahmet Sâi, buradaki notlarından anladığımız kadarıyla âdeta derdine derman olabilecek bir "âb-ı hayat"ı bekler:

"Kanatlarının altından kaçmak mümkün mü? Şarktan garbe kadar kâinatı örten bu kapkara kanatların altından!"

'Mademki ben hayatım, sen de ölüm, o halde birbirimizden durmadan nefret edeceğiz! Senden uzaklaşmak için ne lâzımsa yapmalıyım. Fakat soğuk nefesini, benimle alay eder gibi yavaş yavaş çırpıtığın kanatlarından çıkan fisıltı halindeki sesi her an duyuyorum.'

'Sen ebedî hayatı getiren sihirli ot! Neredesin? Sen ölmeden yaşamayı bahşeden lâtif kokulu, elmas manzaralı su! Neredesin?'

'Din kitaplarının yazdıkları belki de doğru! Ebedî hayatın sırrı toprakta saklı! Bir ot, bir su! Onu meselâ ben bulabilirim.' " (s. 325)

Ahmet Sâi, bir süre sonra kendisini emeline kavuşmuş sayar ve aynı zamanda başka kimsenin bu saadetten yararlanmaması gibi bir düşünceye kapılır. Hatta endişe içinde kalır ve olmayan bir şey üzerinden bencilik yapar.

Hikâyenin sonraki bölümünde karşımıza çıkan Ahmet Sâi, bir önceki bölümdekenden pek farklı değildir. Kahraman burada kendindeki Allah inancını sorgular. Ahmet Sâi hayatının bütün devirlerinde Allah'ın varlığına inanır. Fakat bu inanca göre Allah, varlıkları yarattıktan sonra mahlûkatın kaderine müdahale etmez ve onu kendi yörüngesinde serbest bırakır: "Kâinatı, mahlûkları, insanları yaratmıştı. Ama o kadar. Ondan sonra her varlık her mahlûk kendi kaderinin çizgileri üstünde yuvarlanıp durmuştur." (s. 326) Böyle bir itikat, belli ölçüde "Deizm" kavramıyla açıklanabilir. Fakat buradan Ahmet Sâi'nin bir "Deist" olduğunu ve felsefi bir ekole bağlı olduğu sonucunu çıkarmamız mümkün değildir. Bu yalnızca, Ahmet Sâi'nin kendi inancı çerçevesinde kanaat getirmiş olduğu şahsî bir kabulden ibarettir. Ahmet Sâi, her gün Allah'la konuşur. Bu konuşma, tabiatıyla Ahmet Sâi'nin kendi kendisiyle yaptığı ve cevaplarını kendisinin verdiği bir konuşmadan ibarettir. Anlaşılacağı üzere de konuşmanın esas noktasını ölüm ve ölümden kurtulma düşüncesi oluşturur:

"Niçin ölümü yarattın? Bize ebedî hayat veremez miydin?"

'Ebedî hayat benim yanımda. Ölümden sonra başlıyor.'

‘Senin yanında hep yaşamak için araya ölümü koymağa ne sebep var?’

‘İnsanların ebediyen yaşamının sonsuz zevkini anlamaları için! Her saadet bir tezattan doğar.’

‘Mademki her şeye kadirsin! Bu sonsuz saadet hissini de bir felâketle anlatmağa yine lüzum yok.’

‘Ölümü yaratmasaydım, mahlûklar varlığını kabul etmeyeceklerdi.’

‘Ölümü hiç olmazsa birdenbire kaybolma şeklinde yapamaz mıydın? Neden ceset haline getirmek, neden yavaş yavaş çürütmek?’

‘Ölüm o zaman gülünç olurdu. Halbuki ben acılar içinde idrak edilmeliyim!’

Ahmet Sâi kızıyor, sanki Allah karşısında imiş gibi bağıırıyordu:

‘Bütün bunlar yalan! Beni kandırmağa çalışıyorsun! Sen varsın. Fakat ölümden sonra hayat yok!’ ” (s. 326-327)

Ahmet Sâi, Allah’a inandığını; fakat ondan korkmadığını düşünür. Ölüm korkusundan uzaklaşmak için de Allah korkusunu idrak etmesi gerektiği kanaatine varır ve çözümü, vaktinin çoğunu ibadethanelerde geçirmekte bulur:

“Ahmet Sâi şimdi camilerde, kiliselerde, havralarda, türbelerde dolaşmaktadır. Sabahları daha gün ağarmadan kalkıyor, mâbetlerin kapılarında bekliyor, sanki kendisini tanıyacaklarmış gibi çekine çekine ibadete gelmiş halkın arasına karışıyor! Bu insanlar ne kadar sade, ne kadar mütevekkildirler. Hepsi günün bu ilk vazifesini gördükten sonra rahat rahat işlerine gidiyorlardı. Onlar buralara bir şey bulmak için gelmiyorlardı. Allahı da, ölümü de, hayatı da müşterek kıymet, ölçüleriyle kabul etmişlerdi. Dinleri, peygamberleri, ibadet şekilleri ayrı olan bu insanlar müşterek bir Allah huzurunda, müşterek bir âkıbet karşısında birleşmişlerdi. Hepsi geçici hayatlarında, ebedî hayatları için Allaha yalvarıyorlardı. Onlarda da ebediyen yaşamak ihtirası vardı. Demek ki kendisiyle onlar arasında bu arzu bakımından hiçbir fark yoktu.” (s. 327)

Bu tavır, Ahmet Sâi’yi Allah ile ilgili düşüncelerinde daha da ileriye götürür. Ahmet Sâi, Allah’ın, mükemmel insanı yaratmaya çalıştığı için önceki yarattıklarının ölmesine müsaade ettiği fikrini benimser. Allah, ancak kusursuz bir insan yaratıldığında onun ebediyete kadar yaşamasına izin verecektir:

“ ‘En büyük sanatkar Allah’tır. O bir heykeltıraş gibi ölmeden, yaşamağa lâyık insanı yapmağa çalışıyor. Ölüm, onun elindeki çamurdan yoğurduğu taslakları beğenmiyerek birer birer bozmasından, bir tarafa atmasından ibaret! Fakat bir gün düşündüğü, istediği en mükemmel insanı yapacak! Güzellikte mükemmel; zekâ, beden, ruhta mükemmel!’ ” (s. 328)

Ahmet Sâi’nin bir başka evresine inziva fikri hâkimdir. Kahraman, ölüm düşüncesinden doğan sıkıntılardan uzaklaşmak için ölüme mahkûm olan bütün insanlardan uzak olması gerektiğine karar verir. Bu sebeple, gençliğinde balık tutmak için sahillerine gittiği bir adacığı hatırlar. Oraya yerleşecek ve kendi başına bir hayat kuracaktır. Ahmet Sâi, yine kendi çıkarımlarıyla bu düşüncesini çürütür ve böyle bir yaşantı tarzıyla insanların dikkatini daha çok çekeceği için asla yalnız kalamayacağını fark eder.

Hikâyenin sonuna doğru Ahmet Sâi, asla bir çare bulamayacağına inandığı ölüme alışmaya çalışır. Artık bu korku ve elem, onu ancak belli zamanlarda ve belli ölçüde rahatsız eder: "Ölüm fikri yine her gün kafasında. Yalnız artık ondan korkmuyor, tiksiniyor, her düşündüğü zaman omuzlarını silkiyor, yüzüne konmuş bir sineği uzaklaştırır gibi bir el işareti, bir baş sallamasıyla onu kovuyor." (s. 331) Fakat bu da Ahmet Sâi'nin kendisini aldatmasından ibarettir. Onun ölüm düşüncesini bastırmaya çalışması hiçbir fayda vermez ve söz konusu gerilim, kaygı ve karamsarlık; üzerindeki olumsuz tesirini günden güne artırır. Üstüne üstlük ölümün bir işareti olan yaşlılık belirtileri Ahmet Sâi'de belirtmeye başlayınca meydana gelen fizyonomik değişim sebebiyle hayat onun için tahammül edilmez bir hâl alır:

"Sık sık aynaya bakıyordu. Bu çizgiler, bu buruşukluklar hep ölüm düşüncesinin izleri mi? Her aklına geldikçe yüzünde yeni bir çizgi mi bırakacak? Günün birinde bu yüz nasıl çirkin bir manzara alacak? Buruşmuş bir kumaş parçasına benzeyecek!

'Artık ölümden değil, kendi kendimden korkmağa başladım. Bana öyle geliyor ki, yüzüm etleri dökülmüş bir cüzamlıya benziyecek!' (...) " (s. 331)

Hikâye trajik ve anlamlı bir şekilde son bulur. Ahmet Sâi, içine düştüğü durumdan ancak ölümlle kurtulabileceğine karar verir. Bütün acılarını, sıkıntılarını, kaygılarını sona erdirecek ve tam anlamıyla cehenneme dönen hayatının kederlerini yok edecek şey, ölümün bizzat kendisidir. Ahmet Sâi'nin, hikâyenin bütününde anlatılan derdi ve sıkıntısı, yaşadığı ümitsizlik neticesinde onun dermanı hâline gelmiştir.

İncelemede de ortaya koyulmaya çalışıldığı gibi Ahmet Sâi, son derece kötümser bir ruh hâline sahiptir ve tam anlamıyla karanlık bir tiptir. Bu karanlık mizaç, onun kötü bir insan olmasıyla alakalı değil, ölümden başka hiçbir şey düşünemeyen zihni yapısı dolayısıyladır. Buna benzer karakterler, Samet Ağaoğlu'nun diğer hikâyelerinde de sürekli olarak karşımıza çıkar ve hatta onun kahraman yaratmadaki temel karakteristiğini oluşturur. Bir genelleme yapılarak şu da eklenebilir ki: "Ağaoğlu öyküleri genel olarak bireysel bilinçte meydana gelen patolojik durumları, ruhsal yarılmaları, karamsarlığı yansıtır. Onun öykülerindeki karamsarlık sosyal bir dekora kolay kolay yaslanmaz; genelde bireyin içsel zihin yapılarında meydana gelen bozulmalarla ilişkilidir."⁵

Burada, kahramanın adı üzerinde de durulması gerekir. Ahmet Sâi'nin isminin baş harfleri olan A. S.; yazarın isminin baş harflerinin tersi olduğu gibi, *Hep Gençlik* dergisinde kullandığı "Adnan Sacit"⁶ müstear ismiyle de benzerlik göstermektedir.⁷ Ahmet Sâi, adından da anlaşılacağı üzere sürekli olarak çalışır.⁸ Fakat onun çalışması somut bir nitelik taşımaz ve yalnızca ölüme çare bulmak üzerinedir. Ahmet Sâi bu yönüyle, gerçek hayatta karşılaşılması mümkün olmayan bir tiptir. Dolayısıyla Samet Ağaoğlu'nun meydana getirdiği kahraman, hem gerçek hayattaki

⁵ Cumhur Aslan, "Ürkek Bir Realist, Hayalperest Bir İdealist: Samet Ağaoğlu", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 9, Güz (2008), s. 54.

⁶ Samet Ağaoğlu, yazarlık hayatı boyunca Samet Agayef, Öğretmen Gafur ve Adnan Sacit müstear isimlerini kullanmıştır. Tahsin Yıldırım, *Edebiyatımızda Müstear İsimler*, Selis Yay., İstanbul 2006, s. 39.

⁷ Muzaffer Çandır, *age.*, s. 99.

⁸ Sâi (ساعى), "sa'y"den, "çalışan" anlamına gelir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006, s. 913.

insan profilinden farklıdır; hem de çoğu insandan sıkıntılı bir ruh yapısındadır. Ahmet Sâi'nin kötümserliği, bir yere kadar Samet Ağaoğlu'ndaki Dostoyevski tesiri ile açıklanabilir.⁹ Yazarın, kendi anlattıklarını esas alarak Cevdet Kudret'in de belirttiği gibi: "gerek *Strazburg Hatıraları* adlı ilk kitabında, gerek daha sonraki kitaplarında hep bu etkinin ve özentinin izleri görülmektedir."¹⁰ Fakat burada söz konusu tesirin yazarın eserlerindeki yansımaya da bir eleştiride bulunmak gerekecektir. Bu eleştiri, Samet Ağaoğlu'nun, Dostoyevski'yi sadece karanlık tipler ortaya koyan bir yazar gibi algılaması sebebiyledir. Bu hususa ilk dikkat çeken Vedat Günyol'dur ve Samet Ağaoğlu ile Dostoyevski kahramanlarını nitelik itibarıyla şöyle karşılaştırır: "Dostoyevski'nin kişileri görünürde karanlık, ama içleri aydınlık insanlardır. S. Ağaoğlu'nunkilerse, alabildiğine karanlık, umut ışığından yoksun. İnsan Dostoyevski'nin düş-gerçek karmaşasında bocalayan ruh karmaşasının ardından, aydınlık bir dünyanın müjdesini sezer. (...)"¹¹ Hakikaten de Samet Ağaoğlu'nun ortaya çıkardığı tipler bütünüyle karanlıktır, onların genellikle hiçbir aydınlık tarafı yoktur. Çoğunlukla bir çeşit bunalım psikolojisi içerisinde hareket eden bu kahramanların hemen hepsi yeri geldiğinde çok zalim de olabilirler.

Bu yanlış algı yahut tesir, Türk Edebiyatı'nın diğer bazı yazarlarında da görülebilir. Örneğin Mithat Cemal Kuntay'ın Üç İstanbul'u baştanbaşa karanlık ve kötü insanlarla doludur. Romanda Maliye Nazırı Sıddık Paşa, onun kızı Süheyla, Şair Raif ve Dağıstanlı Hoca iyi kalplidir ki onları da eserin her kısmında görebilmek mümkün değildir. Aynı şekilde Nahit Sırrı'nın romanlarına bakıldığında içinde aydınlık bulunan bir tipe rastlamak neredeyse imkânsızdır. *Kıskanmak*, içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla kendi kardeşini dahi zalimce kıskanan ve içinde sevgiye dair hiçbir parıltı bulunmayan bir kadının, Seniha'nın romanıdır. *Sultan Hamid Düşerken*'in aslı şahsı Nimet, başı sıkıştığında kocasını bile yüzüstü bırakarak ülkesini terk eden bir kimsedir. Yazarları ve örnekleri artırmak pek ala mümkündür. Burada esas olan, Dostoyevski'yi algılamakla ilgili bazı yazarların farklı bir tavır ve yaklaşım içinde olmalarıdır ki Samet Ağaoğlu da birtakım özellikleriyle bunlardan biridir.

Yazar, hikâyenin bölümlenmesini Ahmet Sâi'nin ölüm karşısında aldığı tavırların değişimine göre yapmıştır. Ahmet Sâi her bölümde ölümle ilgili başka bir düşünceyle karşımıza çıkmaktadır. Samet Ağaoğlu, her aşamada örneklerle ve vakalarla süslediği bu bölümler vasıtasıyla Ahmet Sâi'yi hem düşünce yapısı ile ruhî durumu hem de bilinçaltı ile okuyucuya sunar. Netice itibarıyla şu söylenebilir ki hikâyenin esas noktasını da sıradan olmayan bir insanın, Ahmet Sâi'nin durumunun bu yaklaşımla anlatılması oluşturur.

⁹ Ertan Örgen, Samet Ağaoğlu'ndaki Dostoyevski tesirini başka bir açıdan şöyle özetler: "Bu etkilenme hakkında şu değerlendirmeyi yapmak uygun olacaktır. Samet Ağaoğlu'nun kişileri özellikle ruhsal durumlarının öne çıkışıyla ve bunalımlı hayalleriyle, hayattan kopuk yaşayışlarıyla Dostoyevski'nin kişilerine benzerler. Bu hayaller veya bir çeşit sayıklama Dostoyevski'ye göre, 'düş dünyamız, günlük hayatın dış görünüşünün arkasında yatan akıl dışı, anlaşılmaz dünyanın bir parçasıdır.' Aynı özelliği Samet Ağaoğlu'nun hikâyelerinde de buluruz. Çünkü, onun rüyalar içinde yaşayan veya hastalıklarının etkisiyle normal hayat düzenini kaybeden kişileri de akıl dışı bir dünyanın tesiriyle karşımıza çıkarlar. Ertan Örgen, *Samet Ağaoğlu (Hayatı, Hikâyeleri ve Hatıraları Üzerinde Bir Araştırma)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 2009, s. 24.

¹⁰ Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman III*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 154.

¹¹ Vedat Günyol, *Dile Gelseler*, Çan Yay., İstanbul 1966, s. 190.

BİBLİYOGRAFYA

- Ağaoğlu, Samet, *Bütün Öyküleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013.
- Aslan, Cumhuriyet, "Ürkek Bir Realist, Hayalperest Bir İdealist: Samet Ağaoğlu", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 9, Güz (2008), s. 53-73.
- Çandır, Muzaffer, *Manisa Milletvekili-Yazar Samet Ağaoğlu Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Manisa İl Özel İdaresi Yay., Manisa 2013.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006.
- Enginün, İnci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay., İstanbul 2007.
- Günyol, Vedat, *Dile Gelseler*, Çan Yay., İstanbul 1966.
- Örgen, Ertan, *Samet Ağaoğlu (Hayatı, Hikâyeleri ve Hatıraları Üzerinde Bir Araştırma)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 2009.
- Solok, Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman III*, Dünya Yay., İstanbul 2004.
- Tarhan, Cemile, *Edebiyat-Siyaset Bağlamında Samet Ağaoğlu ve Samet Ağaoğlu'nun Eserleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008.
- Tekin, Mehmet, *Roman Sanatı (Romanın Unsurları) I*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- Yıldırım, Tahsin, *Edebiyatımızda Müstear İsimler*, Selis Yay., İstanbul 2006.

TÜRKİYE ile UKRAYNA ARASINDAKİ EDEBİYAT BAĞLARI (SANATSAL ESER ÇEVİRİLERİ: GEÇMİŞTEKİ ve ŞİMDİKİ DURUM)

Mariana BONDAR*

Özet

Türkiye ile Ukrayna arasındaki edebiyat alanındaki ilişkiler, özellikle de, kültürler arası iletişimin göstergesi olan sanatsal çeviriler, yüzyıldan daha fazla bir geçmişe sahip. Bu konudaki gelişme dinamiği, siyasi, toplumsal ve ekonomik unsurlar tarafından belirlenmektedir ve bu dinamik, Türk ve Ukrayna halklarının hayatlarındaki önemli tarihsel değişimlerle bağlantılıdır.

Bu alanda, başlangıç aşamasında, süreli yayınlar büyük rol oynamışlardır. Türkçeden yapılan farklı edebiyat türlerindeki (şiir, öykü, roman, oyun) eserler ilk başlarda dergilerde ayrı ayrı yayımlanmışlar, farklı eserler antolojilerde, derleme kitaplarda yayımlanmış, daha sonraysa müstakil birer eser olarak piyasaya çıkmıştır. Diğer taraftan, Türk okuru, yavaş bir ivmeyle de olsa, Ukrayna edebiyatıyla tanışmaktadır. İlişkilerin etkinleşmesinin önemli bir unsuru, uluslararası resmi ve özel organizasyonların, kültür platformunun etkinlik göstermesi, muhtelif bakanlık ve kuruluşların teşvikte bulunması, yayın programlarının ve bağışların verilmesidir. Bu çalışmada, edebi çevirilerin geçmişten bugüne kadarki seyri hem yazarlar ve onların eserleri, hem de tercüme yapan kişiler ekseninde ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat Alanındaki İlişkiler, Sanatsal Çeviri, Kültürlerarası İletişim, Ukrayna Edebiyatı, Türk Edebiyatı, Başlıca Sımlar, Tartışma.

UKRAINIAN -TURKISH LITERARY RELATIONS (LITERARY TRANSLATION: HISTORY and MODERN STATE)

Abstract

The article studies the specifics of Ukrainian-Turkish literary relations (formation, modern state development: from the 20-th century until nowadays). Economic, political, historical factors that determine development of Ukrainian-Turkish literary relations were clarified. Emphasizes

* Doç. Dr., Kiev Milli Dilbilim Üniversitesi (Kiev), maryana.bondar@gmail.com

on the need of extralinguistic knowledge when dealing with such translations is made. Special aspects of relations (iconic figures in the Ukrainian and Turkish literature, the famous Ukrainian and Turkish translators, genre specific of translated texts (poems, short stories, novels, plays), editions, journals, discussions, articles about Ukrainian-Turkish literary relations and literary process in Turkey) are examined.

Keywords: Literary Relations, Literary Translation, Intercultural Communication, Ukrainian Literature, Turkish Literature, Iconic Figures, Discussion.

Giriş

Ukrayna'yla Türkiye arasında edebiyat alanındaki ilişkilerin, yüz yıldan daha uzun bir geçmişi bulunuyor. Bu ilişkiler, Ukrayna ve Türk halklarının tarihlerindeki önemli gelişmelerin olduğu dönemlerde, bu halkların ulusal kurtuluş mücadelelerinin olduğu dönemde (1917-1919 yılları) ve Ukrayna topraklarında 1920'li yıllardaki yeniden doğuş dönemi, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı, Türkiye'nin Atatürk tarafından yenileşme sürecinden geçirilmesi gibi büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönemde doğmuştur. Kültürel ilişkilerin yeniden sıkılaştığı dönem ise, Ukrayna'nın uluslararası alana bağımsız bir devlet olarak çıktığı 1990'lı yıllardır.

Sanatsal eserlerin çevirisi, kültürler arası etkileşimin ve karşılıklı kültürel zenginleşmenin önemli tezahürlerinden biridir: "Sadece diller arası iletişimin ve diller arası isimlendirmenin değil, aynı zamanda, bir dilin kültürel-ulusal kodunun başka bir dilin kültürel-ulusal koduyla uygun bir şekilde yer değiştirdiği kültürler arası diyalogun da etkeni ve sonucudur."¹ Sanatsal metinleri tercüme eden kişiler; kültürler, medeniyetler ve çağlar arasında aracılık eder. Bunu yazarlar iyi anlarlar. Nitekim Türk tiyatro yazarı T. Cücenöğlü, Ukraynalı ve Türk sanatçı entelijansiyasına hitaben yaptığı konuşmada, şöyle söyler: "Geliniz, ülkelerimiz arasında köprü inşa edelim. Zira bunu sadece biz sanatçılar, yazarlar, tiyatro oyunu yazarları, sanata gönül vermiş kişiler yapabilir. Halklarımızı birbirlerine daha da yakınlaştırmayı, sadece biz sanatçılar yapabiliriz." (Litaktsent, 15.04. 2010)

Sanatsal eserleri tercüme eden kişiler, aracılık işlevinin yanı sıra, sanatsal alanda ve yaratıcılık alanında da misyon yürütmektedir ve bu, ulusal dillerin, edebiyatların ve kültürlerin gelişmesini teşvik edici önemli bir unsur olmaktadır. Ünlü Ukraynalı bilim adamı, yazar ve çevirmen İ. Franko'nun belirttiği üzere, "Başka bir dilden çeviri yapan kişiler, her bir halk için büyük önem arz eder. Başka dillerin edebiyatlarına ait önde gelen ve etkili eserlerin bir başka dile ustaca yapılmış çevirileri, çevirinin yapıldığı o dilin kültürünün de kendi kazanımı haline gelir."²

¹ Nataliya Slobodyanyuk, "Kognityvnyj aspekt zistavnogo analizu nacional'no-kul'turnoyi leksy'ky' (na materialy perekladu romanu P. Kulisha "Chorna rada")", *Naukovi praci* [Chornomors'kogo derzhavnogo universy'tetu imeni Petra Mogy'ly'], Ser.: Filologiya. Movoznavstvo, T. 98, Vy'p. 85, My'kolayiv 2009, s. 90.

² Ivan Franko, "Deshho pro shtuku perekladannya", *Zibrannya tvoriv*: U 50 t., T. 39, Naukova dumka, Ky'yiv 1980, s. 7.

Çeviri işini sadece linguistik, tarihi-kültürel ve psiko-linguistik açılardan değerlendirmek, yanlış olur. Zira, “Çevirinin yapılması esnasında sadece kelime ve gramer sistemlerinin değil, iletişimsel-pragmatik, dilsel-etnik ve sosyokültürel olguların ve o iki dili kullanan iki farklı kişinin mantalitelilerinin çatışması meydana gelmektedir.”³ Bu nedenle, bir çevirinin başarısı, sadece çevirmenin çok yönlü hazırlanmış olmasıyla mümkün olur: “Dillerin derinlemesine bilinmesi, geniş bir edebiyat bilgisinin olması, felsefe ve tarih alanında çok geniş bilgi sahibi olmak, bütün bunlar, çevirinin yetkin bir şekilde yapılabilmesi için gerekli olan hususlardır.”⁴

Ukrayna-Türkiye Edebiyat İlişkilerinin Gelişiminin Tarihsel Seyri

Ukrayna’da Türkiye’nin ve Türk kültürünün öğrenilmesine ve Türkçeden yapılan çevirilere duyulan ilginin uzun bir tarihsel geçmişi vardır. Türk folkloruna ve sözlü halk edebiyatı ürünlerine ilişkin ilk çalışmalar ve Türk edebiyatından çeviriler ve yeniden yorumlamalar Ukrayna’da, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında ortaya çıktı. M. Dragomanov’un *Ukrayna Dilinde Türkçe Fıkralar* (1886), A. Krımskiy’in *Türk Halk Edebiyatı Eserlerinin ve Türkçe Şarkıların Çevirisi* (1890) adlı eserleri bu alandaki ilk çalışmalardır.

Ukrayna’da Türkoloji’nin gelişimi, Ukrayna Halk Cumhuriyeti’nin (1917-1920 yılları arasında var olan Ukrayna devleti) bağımsızlığının ilanından sonra ve 1918 yılında, doğubilimci, Slavbilimci, yazar ve çevirmen A. Krımskiy’in (1871-1945) adıyla bağlantılı olan Ukrayna Bilimler Akademisi’nin kuruluşuyla gerçekleşmiştir. A. Krımskiy, dünyada Türkoloji, İslam araştırmaları ve Arap araştırmaları alanlarındaki çalışmalarıyla önemli bir yere sahiptir. İsmi, UNESCO Genel Kurulu’nun XVI. Oturumu’nda onayladığı, dünyanın önde gelen kültür adamları listesinde yer almaktadır. Bu önde gelen bilim adamı ve düşünür, 60 civarında Doğu ve Avrupa diline vakıftı ve Ukrayna’ya Müslüman dünyasını gerçek anlamda tanıtmayı başarmıştı. Ukrayna Bilimler Akademisi’nin Doğu Bilimi Enstitüsü’nün A. Krımskiy’in adını taşıması, bu nedenle, son derece doğrudur.

Türkiye, Türk tarihi ve kültürü ve Türk – Ukrayna ilişkileri, her zaman A. Krımskiy’in ilgi alanları arasında yer almıştı. Ukrayna Bilimler Akademisi’nin Türkoloji Komisyonu’nun başkanlığını yürüten A. Krımskiy, *Türkiye Tarihi* (1924), *Türkiye Tarihine Giriş* (1926), *Türkiye ve Türk Edebiyatı Tarihi* (1927), *Türkler, Türkler’in Dili ve Edebiyatı* (1930) adlı bilimsel eserlerin, çok sayıda bilimsel makalenin yazarı ve Doğu üslubunda yazılmış orijinal ve tercüme şiir derlemesinden oluşan *Palmiye Dalları* (1901, 1908, 1922) adlı eserin sahibidir.

Ukrayna’da Doğu bilimi araştırmalarına önemli bir katkıyı da, Türkçeden Ukraynacaya çeviriler yapmış olan V. Dubrovskiy yapmıştır. Onun 1920’li yılların sonu ve 1930’lu yılların başlarında yaptığı çeviriler arasında, Ömer Seyfettin’in dergilerde yayımlanan çeviri öyküleri (1929 yılında *Shidniy Svit* (*Doğu Dünyası*) dergisinde ve 1930 yılında Ukrayna’nın *Çervoniy Şlyah*

³ Olena Selivanova, *Aktual’ni napryamky’ suchasnoyi lingvisty’ky’*, Fitosociocentr, Ky’ yiv 1999, s. 61.

⁴ Viktor Koptilov, *Aktual’ni py’tannya ukrayins’kogo xudozhn’ogo perekladu*, Ky’ yivs’ky’j univerty’tet, Ky’ yiv 1971, s. 129-130.

(*Kızıl Yol*) dergisinin Türk-Ukrayna özel sayısında yayımlanmış olan öyküler), Refik Halid'in "Yatık Emine" adlı hikâyesi (1930 yılında *Kızıl Yol* dergisinde yayımlanmış, 1931 yılındaysa, ayrı bir kitap olarak, V. Dubrovskiy'in önsözüyle yayımlanmıştır), Ömer Seyfettin'in hikâyelerinin *Hikayeler* adıyla önsöz ve yorumlarla yayımlanması (1932) sayılabilir. V. Dubrovskiy, toplamda, bu Türk yazarına ait 14 eserin çevirisini gerçekleştirmiştir. 1933 yılında, V. Dubrovskiy'in Türkçeden yaptığı ve hacim olarak en büyük çevirisi olan, Yakup Kadri'nin *Nurbaba* adlı romanının (1933) çevirisi yayımlanmıştır.

Ukraynalı okurlar, Türk ulusal kurtuluş mücadelesine ilişkin eserlerle, bu dönemde tanıştılar. *Ateşten Gömlek*: (Türk Kurtuluş Savaşı'na ilişkin hikâye), doğrudan doğruya bu olaylarda yer almış olan Halide Edip tarafından yazılmıştır. 1920'li yıllarda, ulusal kurtuluş mücadeleleri teması, Ukrayna'da da son derece ilgi gören, güncel bir temaydı. Bu nedenle, bu eser, Ukrayna'da 1927 (V. Sofronov'un çevirisi) ve 1932 (M. Balıtskiy'in çevirisi) olmak üzere, iki kez yayımlandı.

1920'li yıllarda, Türkoloji'nin gelişimi, devlet tarafından desteklendi ki bu durum, Türkiye'yle Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin gerçekleşmesinin bir sonucu oldu ve bilindiği üzere, Ukrayna da, 1921 yılından beri, Sovyetler Birliği'nin parçasıydı. 1918 yılında, Kiev'de Yakınoğu Enstitüsü kuruldu. Bu enstitü, yedi yıl sonra Ukrayna Doğubilimleri Enstitüsü'ne dönüşecek, 1926 yılının ocak ayındaysa, Ukrayna Doğubilimleri Derneği'ne (Harkov), yani Ukrayna'da Doğu'nun tarihi, kültürü ve yaşantısını araştıran tarihçilerin, ekonomistlerin, sanat uzmanlarının, etnografların, filologların, edebiyat uzmanlarının bir araya geldiği ilk birliğe dönüşecekti. Bu dernek, 1927-1931 yılları arasında, *Shidmy Svit* adlı bir dergi yayımlamıştır (Bu derginin son sayısı, *Kızıl Doğu* adıyla yayımlanmıştır). Bu derneğin amacı, bilimsel araştırmalar yapılmasını sağlamak, kadroların yetiştirilmesini, doğuyla ilgili literatürün yayımlanmasını ve Ukrayna ile Doğu ülkeleri arasında bilimsel ve kültürel bağların genişletilmesini sağlamaktır.

İsmi belirttiğimiz bu derginin dışında, Türk yazarlarının (Ahmet Haşim, Mehmet Emin, Suat Derviş, vb.) eserleri ve Ukraynalı yazarların Türkiye ile ilgili eserleri ayrıca, aylık toplumsal, siyasi, edebi ve bilimsel çalışmaların yer aldığı *Çervony Şlyah* adlı dergide (1923-1936) yayımlanmıştır. İlginç bir husus, 1930 yılında, bu derginin Türkiye-Ukrayna özel sayısının yayımlanmış olmasıdır.

Ukraynalı yazarlar tarafından tercüme edilen Türk yazarların eserleri ayrıca, iki haftada bir yayımlanan resimli *Vsesvit* dergisinde de (1925-1934) yayımlanmıştır. Bu dergi, daha kuruluşundan uzun bir süre önce, Ukrayna ulusal mücadelesinin güçlendiği bir dönem olan 1919 yılında, Ukrayna'da yabancı edebiyat eserlerinin ele alınacağı bir dergi olarak tasarlanmıştı.

Önemli bir husus şudur ki gerek bu dergilerde gerekse ayrı olarak hazırlanan derlemelerde, sadece çeviri eserler değil, aynı zamanda, Türkiye'yi ziyaret etmiş olan Ukraynalı yazarların Türkiye'yle ve Türk kültürüyle ilgili izlenim yazıları da yayımlanmaktaydı (Örneğin M. Trublayini, *Kilka Godın u Stambuli* (İstanbul'da Birkaç Saat), *Vsesvit* dergisi, 1929, No 29; Kost Kotko, *Sontse Poza Minaretanı* (Minarelerin Ötesindeki Güneş) adlı derleme eseri (1928), *Şçodennık Kilkoh Mist* (Birkaç Kentin Günlüğü) (1930), vb.). Türkiye'ye bu tür bilimsel ve sanatsal amaçlı seyahatler, Ukrayna Doğubilimleri Derneği'nin desteğiyle gerçekleşmekteydi. Bu çerçevede, 1928 yılında P.

Tıçına, L. Pervomayskiy, M. Trublayini ve Kost Kotko, Türkiye'yi ziyaret ettiler. Bu ziyaretlerinin nedeni, Türkiye'deki hayatı tanımak ve kültür adamlarıyla ilişkiler kurmaktı. O dönemde, en yetenekli Ukraynalı şairlerden biri olan P. Tıçına, Türkiye'ye, Türk edebiyatına ve diline ilgi duyuyordu ve bu seyahate katılmadan önce, Nazım Hikmet'in şiirlerini çevirmiş bulunuyordu. P. Tıçına, Nazım Hikmet'le görüşmeyi istiyordu. Ne var ki, Nazım Hikmet'in o dönemde cezaevinde olması nedeniyle, bu görüşme gerçekleşemedi. P. Tıçına'nın amacı, Ukrayna'da Türk şiiri antolojisi yayımlamaya yönelik materyaller toplamaktı. Türkiye, P. Tıçına'yı çok etkiledi: P. Tıçına, bu seyahatten sonra da, Türkçe'den çeviriler yapmaya (Mehmet Emin, Halide Edip, Nazım Hikmet, Yakup Kadri, Refik Halit, Ömer Seyfettin, Suat Derviş, Orhan Hançerlioğlu) devam etti ve Türkiye'yle ilgili kendi şiirlerini kaleme aldı ("Bosfor" (Boğaziçi), "De krayına Tureççına" (Türkiye adlı ülkenin olduğu yerde) vb). Onun mektupları ve günlük notları, bir hayli ilginçtir. Ne var ki bunlar, bugüne kadar, Ukraynalı Türkologların dikkatinden uzak kalmıştır.

Türkiye'deyse, 1927 yılında *Hayat* dergisinde, Ukrayna edebiyatının önde gelen ismi olan Taras Şevçenko'nun *Zapovit* (Vasiyetname) adlı eserinin çevirisi yayımlandı. *Zapovit*, Ukrayna halkının kurtuluş mücadelesinin bir marşı sayılabilir. Bu eser, Ukrayna toplumuna ve kültürüne büyük etkide bulunmuştur. Bu eser, günümüzde dünyada yaklaşık 150 dile çevrilmiş bulunuyor. Türkçe çevirisiyse, bu eserin dünyadaki en eski çevirilerinden biridir. Fazla bilinmeyen bu çeviri yapan kişinin soyadının ne olduğu, araştırmacılar arasında hala bir tartışma konusudur. *Zapovit*'in daha sonraki çevirileri ise, F. Erdinç ve N. Cumalı tarafından yapılmıştır.⁵ Taras Şevçenko'nun *Zapovit* adlı eseri Türkçeye ayrıca Ukraynalı çevirmenler tarafından da çevrilmiştir (A. Krımskiy, O. Tkaçenko, vb).

Türkiye'de 1946 yılından bu yana, kökeni ve dünya görüşü itibarıyla Ukraynalı olan, Ukrayna tarihi, gelenekleri, yaşayışı ve folkloru konusunda uzman olan, dünyaca ünlü yazar Mikola Gogol'un eserleri tercüme edilmektedir. Her ne kadar M. Gogol eserlerini Rusça olarak kaleme almış olsa da, eserlerinde belirleyici olan, Ukrayna temasıdır. M. Gogol, Ukrayna mentalitesini, başka hiç kimsenin yapamadığı kadar açığa çıkarmıştır ("Taras Bulba", "Mırgorod öyküleri", "Dıkanka yakınlarında bir köyde akşamlar", vb). Türkiye'de M. Gogol'un eserleri; S. Lünel, M. Özgül, E. Altay, M. C. Anday, H.A. Ediz, N. I. Tanul ve D. Tunçtan gibi çok sayıda çevirmenin çevirileriyle Türk okurlarına sunulmuştur.⁶

Sovyetler Birliği'nde ideolojik alanda getirilen yasaklamalar, aralarında önde gelen Doğubilimci ve çevirmen A. Krımskiy ve V. Dubrovski'yın de bulunduğu Ukraynalı bilim adamları ve yazarlara yönelik baskılar, Ukrayna'yla Türkiye arasındaki kültürel etkileşimlerin onlarca yıl boyunca zayıflamasına neden oldu.

İki ülke arasında edebiyat alanındaki ilişkiler, 1950'li yıllarda yeniden kuruldu. 1958 yılında, *Vsesvit* dergisi, bir tercüme dergisi olarak yeniden yayına başladı. Bu gelişme, Ukrayna Yazarlar

⁵ Iry'na Pokrovs'ka, "Specy'fika perekkladiv "Zapovitu" Tarasa Shevchenka turecz'koyu movoyu", *Shevchenkoznavchi studiyi*, Vy' p. 18, Ky'yiv 2014, s. 424.

⁶ Birsen Karaca, "Türkiye'de Ukraynaca Edebiyatı", *X. Uluslararası KIBATEK Türk Edebiyatı Şöleni Bildirileri*, Ky'yiv 2005, s. 28.

Birliği'nin, özellikle de Şair ve bilim adamı M. Rılskıy'ın inisiyatifıyla gerçekteŐmiştir. M. Rılskıy de bizzat TŐrkçeden Nazım Hikmet'in Şiirlerini çevirerek gŐzel çevirilere imza atmış ve *Mıstetsvo Perekladu* (Çeviri sanatı) (1975) adlı kitabı yazmıştı.

Vsesvit (BŐtŐn DŐnya) dergisi, TŐrk edebiyatının popŐlerleŐmesi konusunda çok Şey yapmıştır. 1950'li yılların sonlarından itibaren, bu derginin sayfalarında, Nazım Hikmet'in (çev. F. İsayev, V. Zubar, O. Parhomenko, G. Halımonenko), Orhan Veli (çev. O. Ganusets, I. Svitlıçnıy), Melih Cevdet Anday, Fazıl HŐsnŐ Dağlarca, Bedri Rahmi EyŐbođlu, İsmail Uyaroğlu, Oktay Rıfat, Talat Sait Halman, Necdet Evliyagil, Can YŐcel, Őmit Yaşar (çev. M. Miroşniçenko) gibi Şairlerin Şiirleri, F. Erdinç (çev. O. Ganusets), Aziz Nesin (çev. G. Halımonenko, çev. O. Ganusets), Reşat Nuri GŐntekin (çev. G. Halımonenko), Necati Cumalı ("Susuz Yaz" adlı ŐykŐsŐ. çev. O. Tkaçenko), Ömer Polat (*SaragŐl* adlı romanı. çev. G. Halımonenko) adlı yazarların hikâye ve romanları; TŐrk yazarların tiyatro eserleri (Nazım Hikmet'in piyesleri. çev. G. Begiçeva); TŐrk sŐzlŐ halk edebiyatı eserleri (TŐrk bilmeceleri, atasözleri, deyimleri. çev. G. Halımonenko) yayımlanmıştır.

TŐrk yazarların eserleri ayrıca, çeşitli derlemeler, antolojiler halinde de yayımlanmıştır: *TŐrk Yazarların Hikayeleri* (çev. I. Őçerbina, 1955), *Dağların Ardında Ne Var?* adlı antoloji (çev. G. Halımonenko, 1982), *TŐrk Atasözleri ve Deyimleri* (çev. G. Halımonenko, 1985), *TŐrk Halk Masalları* (derleyen: G. Halımonenko, 1987). I. Svitlıçnıy'ın *Kurşun ve Kafiye İçin Kalb* (1990) adlı kitabında, Orhan Veli'nin Önde gelen Şiirlerinin sanatsal yorumu sunulmuştur.

Ayrıca, ayrı eserler olarak, Şu kitaplar yayımlanmıştır: *Nazım Hikmet'in Şiirleri* (çev. M. Bajan, 1951), *Nazım Hikmet'in Tiyatro Eserleri* (çev. A. Hijnyak, 1954; çev. G. Begiçeva, 1955; çev. M. Gonta ve M. Ekka, 1956), Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki Şeytan* adlı romanı (çev. D. Grınko, 1956), Orhan Hançerlioğlu'nun *BŐyŐk Balıklar* adlı romanı (çev. H. Kuzyayev, 1958; bu çeviri, aynı yıl, daha Önce, *Vsesvit* dergisinde yayımlanmıştır), Sabahattin Ali'nin *KŐçŐk Hasan* adlı hikâyesi (1959), Orhan Hançerlioğlu'nun *Ali* adlı hikâyesi (çev. O. Ganusets, 1962), F. Erdinç'in hikâyeleri (çev. O. Ganusets, 1962), Cengiz Tuncer'in *Hacizli Toprak* adlı romanı (çev. O. Ganusets, 1964), Aziz Nesin'in *ŐlmŐŐ EŐek* ve diğer hikâyeleri (çev. G. Halımonenko, 1970), Reşat Nuri GŐntekin'in *Yeşil Gece* (çev. G. Halımonenko, 1971) ve *ÇalıkuŐu* (çev. G. Halımonenko, 1973) adlı romanları, Nazım Hikmet'in *Romantika* adlı romanı (çev. O. Ganusets, 1975), *Aziz Nesin'in Hikâye Derlemesi* (çev. O. Ganusets, 1979), *Nazım Hikmet'in Şiirleri* (çev. G. Halımonenko, 1981), Ömer Polat'ın *SaragŐl* adlı romanı (çev. G. Halımonenko, 1982), Suat Derviş'in *Fosforlu Cevriye* adlı romanı (çev. G. Halımonenko, 1982).

Bunların arasında, onlarca yıl boyunca en fazla bilineni, R. N. GŐntekin'in *ÇalıkuŐu* adlı romanı olmuştur. Bu roman, popŐlerlik konusunda, yerini başka hiç bir esere kaptırmamıŐ ve birkaç kez tercŐme edilmiştir (1986, 1991, 2011). Bu roman, Ukraynalı okuyucuyu TŐrkiye'yle, TŐrk toplumundan sıradan kişilerle ve TŐrkiye'nin din adamları dışındaki Őst zŐmresiyle taŐıŐtırmıŐtır. Romanın ana kahramanı, köyde Őđretmenlik yapan genç kadın Feride, Ukraynalı okuyucuların olađanŐstŐ ilgisini çekmiŐ ve Ukraynalı okur, Feride'nin duygularını paylaŐmıŐ ve ona bŐyŐk sevgi duymuŐtur. Bu eserin son derece popŐler olmasında, eserin televizyon dizisine uyarlanmış olmasının da payı vardır. ÇalıkuŐu dizisi, Ukrayna televizyonlarında defalarca gösterilmiştir. Ayrıca, bu romanı, bir TŐrkolog, filoloji doktoru, profesör ve *TŐrk Edebiyatı Tarihi*,

Türk Dili ve diğer pek çok bilimsel esere ve edebi çeviriye imza atmış olan, Türkçeden en başarılı çeviriler yapanlardan biri olan G. Halimonenko tercüme etmişti.

Ukrayna'yla Türkiye Arasındaki Edebiyat İlişkilerinin Günümüzdeki Durumu

Ukrayna'nın uluslararası alana bağımsız bir ülke olarak çıktığı 1990'lı yıllarda, Doğu'nun en gelişmiş ülkelerinden biri olan Türkiye'yle kültürel ilişkiler de dâhil olmak üzere, ikili ilişkiler canlandı. Bu duruma, bilgi akışının serbest hale gelmesinin ve kültürel değerlerin değiş tokuşuna duyulan ilginin etkisi oldu.

Ukrayna, "Diyalog Avrasya" adlı kültürel platformda etkin bir şekilde varlık göstermektedir. 1998 yılında ünlü Kırgız yazar ve toplumsal mücadele adamı Cengiz Aytmatov'un inisiyatifiyle ve ulusal gazeteci ve yazar kuruluşları tarafından kurulan bu platform, uluslararası işbirliğinin ve karşılıklı anlayışın derinleştirilmesini, devletlerarasında ilişkiler kurulmasını, kültürlerin karşılıklı olarak birbirlerini zenginleştirmesini amaç edinmiş olan pek çok ülkenin entelektüel elidini birleştirmiştir. Bu kuruluşun girişimiyle, yüzden fazla kitabın Türkçeye tercümesi ve Türkçeden başka dillere tercümesi gerçekleştirilmiştir. Bu kuruluşun gerek Kiev'de, gerekse dünyanın diğer önde gelen başkentlerinde, temsilcilikleri açılmıştır. Ukraynadaki kültür platformu, farklı ülkelerin önde gelen edebiyatçıların sanatsal eserlerinin popülerleştirilmesi ve sempozyumların, konferansların, sergilerin ve konserlerin düzenlenmesiyle uğraşmaktadır. Kuruluş, Avrupa ve Asya'daki farklı ülkelerin gazetecilerinin, edebiyatçıların ve bilim adamlarının ortak mekânı haline gelen "DA" adlı bir dergi çıkarmakta, 2011 yılından bu yana ise, Ukrayna'da da yayın hayatına başlayan ve Ukraynaca olarak yayımlanan *DA-Ukrayina* dergisini yayımlamaktadır.⁷

"Diyalog Avrasya"nın faaliyetleri sayesinde, P. Zagrebelniy'in *Roksolana* adlı romanının Türkçeye çevirisi gerçekleşmiştir (Bundan önce, Ukraynacadan Türkçeye çevrilmiş olan tek roman, M. Stelmah'ın, sosyalist realizm akımına bağlı kalarak yazdığı ve 1920'li yılların Ukrayna köy hayatını anlatan *İnsan Kanı Akmaz* adlı romanıydı (çev. P. Tok, 1979)). P. Zagrebelniy'in *Roksolana* adlı romanının çevirisi, yazarı bizzat tanıyan ve çeviri üzerinde beş yıl boyunca çalışan Ömer Dermenci gerçekleştirmiştir. Kitap, 2005 yılında, 5 bin adet basılarak piyasaya çıkmış ve daha sonra, birkaç kez yeni baskıları yapılmıştır. Kitabın tanıtımı, 2006 yılında, İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda, Türkiye ve Ukrayna'nın kültür bakanlıklarının desteğiyle gerçekleşmiştir. Bu etkinliğe, her iki ülkenin önde gelen aydınları, gazeteciler, diplomatlar ve devlet memurları katılmıştır. Ö. Dermenci, Ukrayna romanına yönelik ilgi konusunda, şöyle yazmaktadır: "Türk okurunun ilgisini her şeyden önce, bizim en yakın komşumuzun bize olan bakışı çekmektedir. Zira Türkiye'de Ukrayna'nın ayrı bir etnik ve ulusal toprak parçası olarak kabul edilmesi, ancak Ukrayna'nın bağımsızlık ilanından sonra söz konusu olmuştur. Yeri gelmişken belirtelim, P. Zagrebelniy'in romanındaki bazı sanatsal karakterler, Türkler için özellikle ilginçtir: Ukraynalı

⁷ Yuriy Bondar, "Vy`davny`cha komunikaciya u parady`gmi ukrayins`ko-turecz`ky`x vidnosy`n", *Visny`k Kny`zhkovoyi palaty`*, No. 12, Kny`zhkova palata Ukrayiny`, Ky`yiv 2014, s. 46.

yazar, kişilerin psikolojik durumlarını, sıradan bir Türk okurunun aklından bile geçmeyecek şekilde tasvir etmiştir. Mesela, padişahların manevi dünyasıyla ilgili tasvirler, böyledir. Veya padişah, Sava Nehri'nin Tuna Nehri'ne dökülüşünü seyrederken, Hürrem'le evlenmeyi düşünüyor." ("Ömer Dermenci: Jinoçe Sultanuvannya v Tureççini...", O. Kulçinskiy, "Ukrayinska Pravda", 17.02.2011).

Yine bu platformun desteğiyle, günümüz Ukrayna yazarlarından P. Volvaç'ın *Kankalar* adlı romanı, Ömer Dermenci'nin Türkçeye çevirisiyle yayımlanmıştır. O, "Bu çeviri, Ukrayna için benzersiz bir reklam niteliği taşıyacaktır" şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır. Volvaç'ın "Kankalar" adlı eseri, herşeyden önce, Türkler'e hem bizim onlarla bozkırlara dayanan, "Doğulu" akrabalığımızı gösterecek – bu yazarın Güneydoğu Ukrayna fikrinin yaratıcısı olarak görülmesi, sebepsiz değildir- hem de, Zaporozje gibi sanayileşmiş bir bölgede bile mevcut olan Ukrayna karakterindeki "Türki" unsurları gösterecektir. Bunun yanısıra, kendimizi olduğumuzdan iyi göstermemiz yeter artık. Nasıl ki Türkiye'den Orhan Pamuk bize bütün Doğu-Batı hattındaki tarihsel ve dünya görüşüne ilişkin değişimlerin paralel gidişatını gösteriyorsa, Volvaç'ın da aynı hususu Türkler'e göstermesi gerekmektedir. Zira, Türk yazarları henüz Ukraynaca'ya vakıf durumda değildir." ("Shidniy Front" Ukrayinskıh perekladiv", O. Kulçinskiy, Litaktsent, 21.01.2010).

Ö. Dermenci ayrıca Türkçeye, S. Rudanskiy'ın yazdığı, bir halk şarkısı haline gelmiş olan ve *Rudanskiy S.V.: Dünya Halklarının Dillerinden Çeviriler* (2003) adlı antolojiye dahil edilen "Rüzgar, Ukrayna'ya Es" adlı şiiri ve V. Sergiyçuk'un *Ukrayna Dünyaya Ne Verdi* (2008) adlı monografisini çevirmiştir. Ö. Dermenci hâlihazırda, I. Korsak'ın 19. yüzyıl Ukrayna tarihine ilişkin olan ve başlıca kahramanları tarihte gerçekten yaşamış kişiler olan ve ana fikri Ukrayna'nın bağımsızlığı olan *Ataman Çayka* adlı romanını Türkçeye çevirmeye hazırlanmaktadır.

Ö. Dermenci'nin Türk-Ukrayna ilişkilerinin gelişimine katkısı, onun yaptığı çevirilerden ibaret değildir. Dermenci, bunlardan başka, eğitim faaliyetinde bulunmuş (Kiev Ulusal Taras Şevçenko Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak görev yapmış ve *Çeviri Pratiği: Ukraynaca ve Türkçe Çeviri* (2007) adlı kitabı yazmıştır.) ve sözlük yazarlığı da yapmıştır (*Ukraynaca-Türkçe, Türkçe-Ukraynaca Sözlük* (2002), *Ukraynaca-Türkçe, Türkçe-Ukraynaca Sözlük* (genişletilmiş ve düzeltilmiş ikinci basımı: 2007) adlı ilk Ukraynaca-Türkçe sözlüğü hazırlayan kişidir).

Yine Platform'un himayesi ve teşvikleriyle, Türk yazarların eserlerinin Ukraynacaya çevrilip basılması gerçekleşmektedir. Bu çerçevede, Harun Tokak'ın *Onlar Sabahı Bekleyemediler* (çev. I. Pruşkovska) adlı eseri Ukrayna'da yayımlanmıştır.

Son yıllarda, çok sayıda ortaklaşa kültürel etkinlik gerçekleştirilmiştir. 2011 yılının Ekim ayında, Türk kültür platformu "Diyalog Avrasya" tarafından Ukraynalı yazarlar A. Kurkov, M. Matios, Y. Vinnıçuk, P. Volvaç, Y. Şçerbak, M. Roško ve E. Polojij, çağdaş tanıtımları için İstanbul'a davet edilmişlerdir. Bu vesileyle bir yuvarlak masa toplantısı düzenlenmiş ve P. Volvaç'ın *Kankalar* adlı romanının Türkçe çevirisinin prezentasyonu yapılmıştır.

Yeri gelmişken belirtelim, bu buluşmanın katılımcılarından biri olan A. Kurkov'un *Buz Üstünde Piknik* adlı romanı da Türkçeye çevrilmiş bulunuyor (2000). İlginç olan bir nokta, bu çevirinin Almancadan yapılmış olmasıdır. Zira A. Kurkov Almanya'da geniş bir üne sahiptir. Türkiye'deyse, yanlış bir şekilde, Rus edebiyatçısı olarak görülmüştür.

2003 yılında Türkiye'nin Kiev Büyükelçiliği'nin ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi'nin (TİKA) girişimiyle Kiev Ulusal Taras Şevçenko Üniversitesi'nde kurulan Türk Enformasyon ve Araştırma Merkezi, Türk kültürünün Ukrayna'da popülerleştirilmesine yönelik olarak faaliyet göstermektedir. Kiev Ulusal Taras Şevçenko Üniversitesi Filoloji Enstitüsü Türkoloji Kürsüsü'nden Doçent Tudora Arnaut, 2009 yılında, *Kobzar* adlı eserin bir bölümünü Türkçeye çevirmiştir. Çeviriler üzerinde çalışma, bir yıl sürmüştür. Derlemede, 40 eser yer almaktadır. En önde gelen şiirlerin yanı sıra, *Kafkas* ve *Katerina* adlı manzum eserler de bu derlemede yer almıştır. Çevirmen, bu şiirleri, kronolojiye göre düzenlemiştir. Kitap, T. Arnaut'un önsözü ve "Taras Şevçenko'nun Hayatı ve Eserleri" adlı makaleyle yayımlanmıştır.

KOBZAR (Seçmeler), 2009 yılında, Ankara'da 1000 adet basılarak okuyucunun karşısına çıkmıştır.

Kobzar'ın çevirisinin önsözünde T. Arnaut, şöyle demektedir: "Yeni Lisans yapmak üzere Türkiye'ye geldiğim günlerde yeni açılan Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliğinde tercümanlık yaparken Ukrayna klasiklerinin Türkiye'de tanınmadığını gördüm. Bu beni üzmüştü. Zira, bu ülke yer altı ve yer üstü zenginlikleri kadar kültür, sanat, tarih ve edebiyat değerleri ile bilinmiyordu."⁸

2013 yılında, Kiev Ulusal Taras Şevçenko Üniversitesi Filoloji Enstitüsü Türkoloji Kürsüsü'nden Doçent I. Pokrovska'nın genel redaksiyonuyla, *Laleler Kokularını Hediye Ettiler, Bülbüllerse Şarkılarını* adlı derleme yayımlanmıştır. Söz konusu derlemede, 20. ve 21. yüzyıl Türk şairlerinin (C.S. Tarancı, E. Cansever, F. N. Çamlıbel, H. F. Ozansoy, Y. K. Beyatlı, A. Behramoğlu, Orhan Veli Kanık, Aziz Nesin) şiirlerinin çevirileri yer almaktadır ve bu şiirlerin çoğu, ilk kez bu vesileyle Ukraynacaya çevrilmiştir. Bu, Kiev Ulusal Taras Şevçenko Üniversitesi Filoloji Enstitüsü hoca ve öğrencilerinin ortak projesidir. Bu derlemede, şiirleri tercüme edilen sanatçılar hakkında kısa bilgi yer almakta ve şiirler, hem orijinal halleriyle, hem de Ukraynaca çevirileriyle yer almaktadır.

2005 yılında, Türkiye Hükümeti'nin dünyaya Türk edebiyatının zenginliklerini tanıtmaya projesi faaliyete geçti. Bu proje çerçevesinde, son sekiz yıl boyunca, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın desteğiyle, Türk yazarlarının eserlerinin dünyanın farklı dillerine çevirilerinde sürekli bir artış görülmüştür. Türk edebiyatına (O. Pamuk, E. Şafak, H. A. Toptaş ve diğerleri) yönelik en yoğun ilgi, Almanya'da, Bulgaristan'da, Arap ülkelerinde ve İngilizce konuşan ülkelerde görülmektedir.

Ukrayna'da günümüzde en fazla bilinen Türk edebiyatçısı, 2006 yılında Nobel Edebiyat

⁸ T. Şevçenko, *Taras Şevçenko. Kobzar (Seçmeler)*, Ukraynacadan çev. Tudora Arnaut, Lazer Ofset Matbaası, Ankara 2009, s. 3.

Ödülü almış olan Orhan Pamuk'tur. Pamuk'un Ukraynalıların en dikkatini çeken yönü, eserlerinde Batı Avrupa'nın güçlü roman geleneğiyle Doğu'nun dünya görüşünü, felsefesini ve renklerini birleştirmiş olmasıdır. Pamuk, 2004'te Ukrayna'ya gelmiş ve Ukrayna Yazarlar Birliği ile bir araya gelmişti. Sonradan bir söyleşisinde de açıkça belirteceği üzere, Pamuk o dönemde Ukrayna hakkında fazla bilgi sahibi değildi: "... doğal bir şekilde bir araya gelmiş olan önyargılar, totalitarizm sonrası dönemi yaşayan bir ülke, yolsuzluklar, yeniçeriler, Hürrem Sultan..." ("Orhan Pamuk: "Ya duje skromna lyudina...", "Dzerkalo Tijnya", 2004, No. 25 (500), 26 Haziran, S. 19).

Orhan Pamuk'un romanları, 2005 yılından itibaren, *Vsesvit* dergisinde yayımlanmaya başladı: *Benim Adım Kırmızı* (çev. O. Kulçinskıy), *Babamın Bavulu* (çev. G. Rog), *Beyaz Kale* (çev. G. Rog). Ayrıca, *Suçasnist* adlı dergide, Orhan Pamuk'un *Yeni Hayat* adlı romanı (çev. O. Kulçinskıy) yayımlanmıştır. Orhan Pamuk'un romanlarının büyük çoğunluğu, O. Kulçinskıy tarafından çevrilmiş ve Folio Yayınevi (Harkov'da) tarafından yayımlanmıştır: *Kar* (çev. O. Kulçinskıy, 2006), *Benim Adım Kırmızı* (çev. O. Kulçinskıy ve G. Rog, 2009), *Beyaz Kale* (çev. G. Rog, 2011), *Kara Kitap* (çev. O. Kulçinskıy, 2012).

Folio Yayınevi tarafından ayrıca, Bilge Karasu'nun *Göçmüş Kediler Bahçesi* (çev. O. Kulçinskıy, 2010) ve Reşat Nuri Güntekin'in *Çalılıkusu* (çev. V. Verhoven, 2011) adlı eserleri yayımlanmıştır. 2011 yılında, R. N. Güntekin'in *Eski Hastalık* ve *Yeşil Gece* adlı romanları, 2015 yılındaysa, Y. Grigorenko'nun çevirisiyle, *Yaprak Dökümü*, ve *Damga* adlı romanları yayımlanmıştır.

Şiir alanındaki ilgi çekici çeviri eserler arasında, M. Miroşniçenko'nun *Işıklı Ortada* adlı şiirsel antolojisinden *Türk Sayfası*'nda, Orhan Veli, İsmail Uyaroğlu, Oktay Rifat, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Fazıl Hüsni Dağlarca, Can Yücel, Ümit Yaşar Oğuzcan, Yekta Güngör Özden, Necdet Evliyagil, Talat Sait Halman gibi Türk şairlerinin eserleri sunulmuştur.

2011 yılında, *Spoluçnik-VI* adlı edebiyat eserleri almanasında da, Orhan Veli'nin şiirlerinin Ukraynaca çevirileri (çev. M. Ridil, I. Vıklyuk, L. Petrik, D. Liçenko, O. Pışnyoh) yer almıştır.

Çağdaş Türk tiyatro eserleri ile tanışma konusunda da ilk adımlar atılmaktadır (Sovyetler Birliği döneminde, sadece Nazım Hikmet'in piyesleri tercüme edilmişti). Tuncer Cücenoglu'nun en ünlü piyesi olan *Çiğ* (Lavina) Ukraynacaya çevrilmiş (çev. O. Kuçma, *Kurbasivski Çitanya* 2011, No 6-1) ve Türkiye Cumhuriyeti Kiev Büyükelçiliği Kültür ve Tanıtma Müşavirliği'nin desteğiyle, 2014 yılında, Lviv İli Yuriy Drogobiç Akademik Müzikal – Drama Tiyatrosu'nda sahnelenmiştir. *Çiğ* oyununun yazarı, Ukrayna'ya ilgi duyduğunu, şu sözleriyle dile getirmektedir: "Sizin engin bir kültürünüz var. Ukrayna, son derece önemli bir ülke ve biz, bunu daha iyi idrak edebilmek için, sizin edebiyatınızı tanımayı arzuluyoruz." (Litaktsent, 15.04. 2010).

Tuncer Cücenoglu'nun oyunlarının (*Çiğ*, *Matruşka*, *Helikopter* (çev. O. Kuçma) *Çıkamaz Sokak* (çev. N.Lisova); *Che Guevera* (çev. D. Pasiçnik)) Ukraynaca çevirileri ayrıca, <http://www.tuncercucenoglu.com> adresinde, isteyenler tarafından serbestçe okunabilir.

Kitap alanındaki son gelişmelerden biri de, A. Perker'in Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın desteğiyle çevrilip yayımlanan *Sufle* adlı romanıdır (çev. O. Çıçinska, 2015).

Sürelî yayın organlarında Türk edebiyatına ve Türkçeden yapılan edebî çevirilere gösterilen

yoğun ilgi, kendisini belli etmektedir. *Litaktsent, Den, Vsesvit, Tijden, Ukrayinska Pravda, Dzerkalo Tijniya* ve diğer yayın organları, sayfalarında, Türk yazarlarla ve çevirmenlerle yapılan söyleşilere, edebi süreçlere ve çevirilere ilişkin makalelere, çevirilerle ilgili eleştiri yazılarına ve yeni yayımlanan eserlerle ilgili duyurular yayımlanmaktadır: “Türk Atılımı – Başarının Sırrı”, “Ukrayna’da Entelektüel Eserlerde Uzun Zamandır Böyle Satış Rekoru Kıran Eser Görülmemiştii”, “Ukrayna’da Çevirmenliğin ‘Doğu Cephesi’”, “Orhan Pamuk’un ‘Macnuizm’i” (O. Kulçinskii), “Tuncer Cücenoglu: Futbol Önemlidir, Fakat Edebiyat Sonsuz Bir Hazinedir” (O. Kuçma), “Orhan Veli Kanık – 58 Yıllık Sessizlik” (D. Pasıçnik), “Orhan Pamuk’un ‘Kar’ Romanının Ukraynaca Çevirisine İlişkin Notlar” (İ. Drıga), “Olmayan Kitapçık” (K. Botanova), “Eleştirisiz Eleştiri” O. Kulçinskii), “Yedi Çuval Dolusu Karabuğday Yünü” (G. Halımonenko), “Kaydaş’ın Ailesi” (K. Botanova), “ ‘Olmayan Kitapçık’ adlı Makaleye Cevap” (V. Şovkun), “ ‘Kar’ ...var! Peki, polemik nerede?” (D. Drozdovskii), “Türkiye’de Ukrayna Edebiyatı”, “Yazarlar Birliği, Türk Meslekdaşlarıyla İşbirliği Kararı Aldı”, “Pavlo Volvaç: ‘Ukrayna Şiirleri, Böyle Sınırları Olan Kime Lazım?’”, “Roksolana (Hürrem) Türkler İçin Ne Anlam Taşıyor?” (Türk Öğretim Görevlisi Ö. Dermenci’yle Söyleşi), “Çok satan ipekli-pamuklu eserler: Andriy Kurkov, popüler Türk yazar Orhan Pamuk’un eserlerinin Ukraynacaya çevrilip yayımlanmasını değerlendirdi.” (O. Kulçinskii), “Ömer Dermenci: Bir ülkenin resmi diliyle konuşmak, o ülkenin halkına ve o halkın kurduğu devlete saygı göstergesidir.” (Klara Gudzik), “Ömer Dermenci: Türkiye’de kadınların sultanlığını başlatan ve sona erdirenler, Ukraynalı kadınlardır.” (O. Kulçinskii), “Türkiye’yi Tanımaya Değer” (O. Kulçinskii), vb.

Kültürel ve insani işbirliğinin geliştirilmesi yönünde önemli bir adım, 9-15 Eylül 2013 tarihlerinde Türkiye’de düzenlenen Ukrayna Kültür Günleri olmuştur. O dönemde, 2014 yılında da Ukrayna’da Türk Kültür Günleri’nin düzenlenmesinin planlanmasına karşılık, o dönemde Ukrayna’da baş gösteren karışık durumdan ötürü, bu etkinlikler ertelenmiştir.

Fakat buna karşılık, işbirliği devam etmektedir. 2015’in Eylül ayında, Ukrayna Ulusal Yazarlar Birliği Başkanı M. Sidorjevskii ve birliğin Başkan Vekili ve Kiev Şubesi Başkanı V. Danilenko, Ukrayna-Türk Kültür Merkezi “Syayvo”nun Yönetim Kurulu Başkanı G. Demir’le bir araya gelmişlerdir. Bu görüşme çerçevesinde, antoloji değişimi konusu görüşülmüş, özellikle G. Demir, Türk çevirmenlerin çağdaş Ukrayna öyküleri antolojisi üzerinde çalışmakta olduklarını belirtmiş ve belli bazı Ukraynalı ve Türk yazarların eserlerinin tercüme edilmesini teklif etmiştir. Görüşme esnasında, Ukrayna Ulusal Yazarlar Birliği ile Ukrayna-Türk Kültür Merkezi “Syayvo” arasında, edebiyat konferansları ve seminerlerinin, ortak basım faaliyetlerinin, edebi eser değişiminin ve edebi çevirilerle uğraşan çevirmenlerin profesyonel düzeyinin yükseltilmesinin öngörüldüğü bir protokol zaptı imzalanmıştır.

Ukraynalı çevirmenlerin, ilginç sanatsal planları bulunmaktadır. Nitekim, G. Halımonenko ve O. Kulçinskii, Halide Edip’in *Sinekli Bakkal* romanının çevirisini hazırlamaktadırlar. O. Kuçma ise, Türk tiyatro eserlerinin antolojisini hazırlamayı planlıyor. “Alemak” Yayınevi de, Hande Altaylı’nın *Aşka Şeytan Karışır*, Tuna Kiremitçi’nin *Dualar Kalcıdır*, Ahmet Ümit’in *İstanbul Hatırası*, Ömer Seyfettin’in *Seçme Hikayeler*’i gibi, Türk yazarların eserlerinin çevirisini planlamaktadır.

Sonuç

Gördüğümüz üzere, Türkiye’de Ukraynalı yazarların eserlerinin çevirisi, pek fazla değildir. Bunlar, asıl olarak, T. Şevçenko, M. Gogol, M. Stelmah, P. Zagrebelniy, A. Kurkov, P. Volvaç ile sınırlıdır. Kayda değer bir husus, Ukraynalı çevirmenlerin de Türkçe çevirilerde yer almalarıdır. Ukrayna edebiyatı Türkiye’de ancak son zamanlarda ve büyük ölçüde Ö. Dermenci’nin çabalarıyla popüler hale gelmiştir. Daha önce, uzunca bir zaman, Ukrayna edebiyatı, Türkiye’de fazla bir ilgi görmemişti, zira Ukrayna ve Ukrayna kültürü, Rusya’nın ve Rus edebiyatının parçası olarak algılanmaktaydı. Bundan başka, Türkiye’de Ukraynacayı gereken ölçüde bilen, uzman çevirmenler yoktu; dolayısıyla, Türk tarafında, Ukrayna edebiyatına yeterli ilgi mevcut değildi. Ukrayna, pek çok nedenden ötürü, kaliteli ve rekabet edebilir düzeyde olan sanatsal eserlerin Türk kitap piyasasına girmesine maddi destek vermemiştir. Bundan ötürü, Avrupada Ukrayna edebiyatına büyük ilgi gösterilmesine karşılık, Türkçeye çağdaş Ukrayna yazarlarından sadece birkaç eser tercüme edilmiştir. Bununla birlikte, P. Zagrebelniy’in *Roksolana* romanına yönelik ilgi ve bu romanın çevirisinin Türkiye’de birkaç baskı yapmış olması, bu konuda iyimser olmaya imkan vermektedir. Eğer Türk okuru 1920’li yılların modern Ukrayna edebiyatıyla veya 1960’lı yılların yazarlarının eserleriyle tanışabilseydi, iyi olurdu. Zira bu dönemler, Ukrayna edebiyatının parlak dönemleridir ve çevirmenler, Türk okurunun ilgisini çekecek eserler bulabilirdi.

Ukraynada Türk edebiyatına yönelik ilgi, kendini tanımlama, genel bir kültürel alanla bütünleşme ve evrensel manevi değerlere yönelme söylemlerinin egemen olduğu, ulusal ve kültürel açıdan yeniden doğuşun yaşandığı dönemlerle (1920’li yıllar, 1990’lı yıllar ve 21. yüzyılın başları) örtüşmektedir. Türkoloji alanına, Ukrayna-Türk edebiyat ilişkilerinin güçlenmesine ve tercüme alanına farklı boyutlarda, şu kişilerin katkısı olmuştur: A. Krımskiy, V. Dubrovski, O. Ganusets, G. Halimonenko. Türkçeden çeviri yapan yeni nesil Ukraynalı çevirmenler arasındaysa, O. Kulçinskiy, O. Kuçma, G. Rog bulunmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde en çok Nazım Hikmet’le Aziz Nesin’in eserleri tercüme edilmişti ve en fazla beğeniyi, Reşat Nuri Güntekin kazanmıştı. Son yıllarda Orhan Pamuk epey beğeni kazanmıştır. Bunun yanı sıra, çağdaş Türk yazarlarının başka eserleri de yayımlanmıştır (A. Perker).

Türk edebiyatının güzel örnekleri, kendi romantik tahayyülleriyle, duygusallıklarıyla ve mizah anlayışlarıyla Türklere pek çok açıdan yakın olan Ukraynalıların da ilgisini çekmektedir. Ustaca yapılan çeviriler, Türklerin kültürünü, dünya görüşünü ve hayat anlayışını, Avrupalıları sıra dışılığı ve gizemiyle etkisi altına alan bu Doğu’nun en ilginç ülkelerinden birine yönelik heyecanlı bir seyahat haline getirmektedirler.

BİBLİYOGRAFYA

- Bondar, Yuriy, “Vy`davny`cha komunikaciya u parady`gmi ukrayins`ko-turecz`ky`x vidnosy`n”, *Visny`k Kny`zhkovoyi palaty`*, No. 12, Kny`zhkova palata Ukrayiny`, Ky`yiv 2014, s. 45-47.
- Franko, Ivan, “Deshho pro shtuku perekladannya”, *Zibrannya tvoriv: u 50 t. T. 39, Naukova dumka, Ky`yiv 1980, s. 7-20.*
- Karaca, Birsen, “Türkiyede Ukraynaca Edebiyatı”, *X. Uluslararası KIBATEK Türk Edebiyatı Şöleni Bildirileri, Ky`yiv 2005, s. 25-29.*
- Koptilov, Viktor, “Aktual`ni py`tannya ukrayins`kogo xudozhn`ogo perekladu”, *Ky`yivs`ky`j universy`tet, Ky`yiv 1971, 131 s.*
- Pokrovsk`a, Iry`na, “Specy`fika perekladiv “Zapovitu” Tarasa Shevchenka turecz`koyu movoyu”, *Shevchenkoznavchi studiyi, Vy`p. 18, Ky`yiv 2014, s. 422-427.*
- Selivanova, Olena, “Aktual`ni napryamky`suchasnoyi lingvisty`ky`”, *Fitosociocentr, Ky`yiv 1999, 148 s.*
- Slobodyanyuk, Nataliya, “Kognity`vny`j aspekt zistavnogo analizu nacional`no-kul`turnoyi leksy`ky` (na materialy perekladu romanu P. Kulisha “Chorna rada”)”, *Naukovi praci [Chornomors`kogo derzhavnogo universy`tetu imeni Petra Mogy`ly`], Ser.: Filologiya. Movoznavstvo, T. 98, Vy`p. 85, My`kolayiv 2009, s. 90-94.*
- Şevçenko, Taras, “Kobzar (Seçmeler)”, *Ukraynacadan çev. Tudora Arnaut, Lazer Ofset Matbaası, Ankara 2009, 148 s.*

KİTAP TANITIMI

Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, (ISBN: 978-975-16-2837-4), CXIX+995 s.

Türk diline önemli hizmetler veren, akademik yazıları dışında üç romanı, çok sayıda hikâye ile şiiri bulunan ve 2008 yılından itibaren *Yeniçağ* gazetesinde haftalık yazılar yazan Ahmet Bican Ercilasun ile Gazi Üniversitesi Yabancı Diller Bölümü Arap Dili Anabilim dalının kuruculuğunu ve başkanlığını üstlenmiş olan Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* adlı eser, Türk Dil Kurumu Yayınlarından 2014 Nisan ayında bilim dünyasına sunulmuştur.

Eser üzerinde daha önce yapılan yayınlardaki hatalı kısımlar dikkate alınarak en doğru okunuşun bulunmaya ve en doğru metnin kurulmaya çalışıldığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün bu mükemmel neşri, Türklük bilimi dünyasına yeniden kazandırılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*; Türk dilinin tarihî seyrini gözler önüne seren, tarihsel ve çağdaş çalışanlar için el kitabı mahiyetinde olan önemli bir kaynaktır. Lûgat olmasının yanı sıra Türk edebiyatı, kültürü, coğrafyası ve Türklük bilgisine dair malzemeleri içinde barındıran ansiklopedik bir eserdir.

DLT'nin bu yayının en dikkate değer özelliğinden biri, dizinde sıralanan tüm kelime ve eklerin yazmadaki sayfa numaraları ile birlikte verilmesinin yanında eserin çevirisinde de ayrıca içinde ve koyu olarak yazmanın sayfa numaralarının gösterilmesidir. Eserin bir diğer dikkat çekici yönü ise sorunlu olan kelimelerle ilgili çözümlerin yer aldığı dipnotlardaki ayrıntılı açıklamalardır.

Eser esas olarak “Giriş” (s. XVII-CXIX), “Metin-İnceleme-Notlar” (s. 1-534) ve “Dizin” (s. 535-995) olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmından önce metnin Arapçadan Türkçeye yeniden tercüme edilerek kurulduğu ve eser adının *Dîvânu Lugâti't-Türk* olarak yazılıp “Türk Lehçeleri Divanı” şeklinde anlamlandırılmasının daha uygun olduğundan bahsedildiği “Söz Başı” (s. VII-IX), eserin oluşması sürecinde emeği geçen kişilerin zikredildiği “Teşekkür” (s. XI), Türkçe kelimelerde resmî alfabeden farklı olarak đ (ڨ), ڨ (ڨ , ڨ), w (و), x (خ), ê (ع) harfleri ile “nokta (.)”, “uzun çizgi (-)” ve “iki nokta (:)” işaretlerine başvurulduğunun açıklandığı “Yazı ve Harf Çevrimi Hakkında” (s. XIII) ve son olarak “metin, inceleme, notlar” ile “dizin” bölümlerinin var olması sürecinde takip edilen usulün anlatıldığı “İzlenen Yol” (s. XV-XVI) başlıkları yer almaktadır. Ercilasun-Akkoyunlu ile Dankoff'un¹ iki ayrı başlıkta ele aldığı

¹ Robert Dankoff, James Kelly, *Maḥmud al-Kāshārī Compendium Of The Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at Turk)*, Part I, Harvard Üniversitesi Basımevi, 1982, s. VIII-XI, 1-3.

son iki bölümü, Atalay “Divan tercümesinde tuttuğumuz yol, kabul ettiğimiz harfler”² olarak tek başlık altında toplamıştır.

Ercilasun-Akkoyunlu, Atalay³ ve Dankoff⁴ neşrinin aksine Giriş bölümünü geniş tutmuş ve sekiz alt bölüme ayırmıştır:

1. *Eser*: Eser hakkında genel bilgilerin verildiği, eserin yazılış tarihine dair muhtelif düşüncelerin sıralandığı, eserin günümüze ulaşmış nüshasından ve ilk olarak yayımlayanın Kilisli Rıfat Bilge olduğundan bahsedilmektedir.

Atalay⁵, eserin yazılış tarihi ile ilgili tartışmalı mevzuları, bu konuya ilk dikkat çeken Zeki Velidi Togan’ın “Adsız” mecmuasındaki yazısına gönderme yaparak kısaca bahsederken Dankoff⁶, eserin yazılış tarihine dair çelişkili kayıtları tablo hâlinde okuyucuya sunmuştur. Ercilasun-Akkoyunlu ise yazmada yer alan telif tarihi ile ilgili şu kayıtlara yer vermiştir:

“64 yılı Cemâziye’l-ülâ’nın birinci günü telife başlandı. Dört defa ayıklanıp düzeltilerek yazıldıktan sonra 466 yılının Cemâziyel’âhiri’nin onuncu Pazartesi günü (bitirildi). (y. 638’de müstensihin kaydı).”⁷

DLT’nin 1075-1094 yılların arasında halifelik yapmış olan Ebul-Kâsım Abdullah el-Muktedî bi-Emrillah adlı kişiye sunulduğu tespit edildikten sonra Ercilasun-Akkoyunlu, bunun önemli bir ölçüt olduğunu düşünerek eserin bitiş tarihini belirtmişlerdir:

“Yazmadaki 12 hayvanlı takvimle kayıtları ölçü olarak yaptığımız düzeltme sonucunda ketebe kaydındaki bitiş tarihini ‘469 yılının Cemâyizel’âhiri’nin onun Pazartesi günü’ olarak tespit etmiştik. Bu da miladi 09 Ocak 1077’ye denk gelir.”⁸

2. *Yazar*: Kâşgarlı Mahmut’un kişiliği “DLT’deki bilgilere”, “DLT’deki kayıtlara” ve “Doğu Türkistan’daki rivayet ve belgelere göre” detaylı olarak alt madde başlıkları hâlinde anlatılmıştır.

3. *El Yazması*: DLT’nin bugüne ulaşmış tek yazması, İstanbul Fatih’teki Millet Yazma Eser Kütüphanesi, A.E. Arabî kısmında, 4189 numarada bulunmaktadır. Bu bölümde öncelikle yazmanın fizikî özelliklerinden bahsedilmiştir. Akabinde ilk sayfasında DLT’ye ait olmayan 15 satırlık bir açıklama, açıklamanın ilk satırlarıyla ilgili küçük bir not ve kitabın 1400 yılındaki sahibi ile ilgili küçük bir kayıttan söz edilmiştir. Dankoff ve Atalay neşrinde rastlamadığımız bir bölüm olarak “El Yazmasına Sahip Olanlar” başlığı dikkati çekmektedir. Yazmanın nasıl bulunduğu dair bilgilerden kısaca bahseden Ercilasun-Akkoyunlu, bu hikâyeye, giriş bölümünden sonra ek olarak verdiği “EK 1: Kilisli Rıfat Bilge, Bildiklerimiz! (DLT’nin Bulunuşu ve Yayımlanması)” bölümünde ayrıntılı olarak değinecektir.

² Besim Atalay, *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-İt-Türk (Çeviri)*, C. I, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. XXXI.

³ Besim Atalay, *age.*, s. VIII-XXXVI/3-34.

⁴ Robert Dankoff, James Kelly, *age.*, s. 1-86.

⁵ Besim Atalay, *age.*, s. XV.

⁶ Robert Dankoff, James Kelly, *age.*, s. 7.

⁷ Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, *age.*, s. XVIII.

⁸ Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, *age.*, s. XX.

4. *Divânı Lugâtü't-Türkün Yapısı*: Ercilasun-Akkoyunlu, DLT'nin yapısının karışık ve bu yapıyı kavrayabilmek için daha önce yapılmış neşirlerdeki açıklamaların yetersiz olduğunun altını çizmiştir. Bu yüzden yazmadaki en küçük alt başlığı dahi içine alan ve üst, alt, daha alt başlıkları rakamlarla gösteren ayrıntılı bir içindekiler tablosu çıkarılıp giriş bölümünün sonuna ek olarak "EK 2: El Yazmasının İçindekiler Tablosu" başlığı ile ortaya konulmuştur. Yazmanın bu kadar ayrıntılı bir içindekiler tablosu ilk defa hazırlanmıştır.

5. *DLT'de Kullanılan İmla*: Bu bölümde, müstensihin veya Kâşgarlı Mahmut'un aynı harf için farklı hareketler kullanmayı ikili biçimleri göstermek için bir yöntem olarak uyguladığını düşünen Ercilasun-Akkoyunlu, buna dair örnekleri (*üçgül~üçgil, yumun~yumin, tuwur~tuwurb.*) "Farklı Mürekkepler ve Bir Harfte İki Hareke" başlığı altında sıralamıştır. Bunun yanı sıra art arda gelip de aynı harekeyi taşıyan harfler için de tek hareke kullanılabileceği (*y.95-4/tokuştı*: ötre, te ile kaf'ın ortasında vb.) "İki Harf İçin Tek Hareke" başlığı altında ifade edilmiştir.

6. *DLT'ye göre Türkçenin Sesleri*: Bu bölümde, DLT'de karşımıza çıkan ünlü, ünsüz ve uzun ünlü tablosu hakkında bilgiler verilmektedir.

7. *DLT Üzerindeki Çalışmalar*: Ercilasun-Akkoyunlu, DLT üzerindeki çalışmalarını beş alt başlığa ayırmış fakat iki alt başlığı incelemiştir. Diğer başlıklar için de farklı çalışmalara yönlendirme yaparak bilgi sahip olunabileceğini eklemiştir. Birinci kısma yayın imkânı bulamamış veya yarım kalmış DLT çalışmalarının eklenmesi ise dikkati çeken bir husustur: 1. Metin neşir ve tercüme, tıpkıbasımlar, dizinler 2. DLT'deki kelimelerin tamamını içine alan çalışmalar 3. DLT'deki şiir ve atasözlerini toplayan çalışmalar 4. DLT'yi esas alan tematik eserler 5. DLT ile ilgili makale ve bildiriler.

Ercilasun-Akkoyunlu, bu bölümde DLT üzerine yapılan metin neşirlerini (Özbekistan Türkçesi, Uygur Türkçesi, Kazakistan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Çince, Rusça İngilizce, Almanca vb.) ilk önce fizikî özellikleri akabinde dizin, metin ve ekler hususunda birbirleri ile mukayese ederek incelemiştir. Tüm neşirler hakkındaki detaylı bilgiye bu kısımdan ulaşmak mümkündür. Bölümün sonunda DLT'deki kelimelerin tamamını içine alan sözlükler ve bunların içeriğine dair verilen bilgiler, Türklük bilimi alanında çalışma yapan tüm araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

8. *DLT ile İlgili Terimler Sözlüğü*: Kâşgarlı Mahmut, Araplara Türkçeyi öğretmek amacı ile yazdığı bu eserde, Arap gramerciliğine ait terimler kullanmıştır. Söz konusu eserde, bu terimlerin bir kısmı Türkçeleştirilirken bir kısmı da Türk dilinin yapısına uymadığı için Türkçe karşılığı bulunamayıp Arapça olarak bırakılmıştır. Diğer neşirlerden farklı olarak Ercilasun-Akkoyunlu'nun çevirideki Arapça terimler ile kendilerinin kullandıkları terimleri alfabetik şekilde sıralamaları, yazmada yer alan terimlerin Türkçesini öğrenmek isteyenler için faydalı bir çalışma olmuştur.

Ercilasun-Akkoyunlu'nun DLT üzerine yapmış olduğu bu neşrin giriş kısmı burada tamamlanmış olur. Giriş kısmını "Kaynaklar", "Ek 1: Kilisli Rıfat Bilge, Bildiklerim! (DLT'nin Bulunuşu ve Yayınlanması)", "Ek 2: El Yazmasının İçindekiler Tablosu" takip etmektedir. Tüm bu bilgilendirmelerin sonunda "Metin-İnceleme-Notlar" kısmına geçilir. Son olarak da eser "Dizin" çalışması ile noktalanır.

Ercilasun-Akkoyunlu neşrinin metin kısmında açıklamaları yapılan kelimeler, Atalay neşrinde olduğu gibi Arap harfleri ile değil doğrudan transkribe edilerek verilmiştir. Önceki yayınların birçoğunda Türkçe atasözleri ve şiirler Arapçadan tercüme edildikten sonra tekrar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ercilasun-Akkoyunlu ise bu yolu takip etmeyip sadece metinlerin Kâşgarlı Mahmut tarafından yapılan Arapça tercümeleri Türkçeye çevirmiş ve DLT içindeki atasözleri ve şiirlerin özel ve ayrı olarak yayımlanması hâlinde böyle bir çalışma yoluna gidilebileceğini söylemişlerdir. Metin kısmında ünsüzden sonra *elif, vav, ye* harflerinden biri gelince o hecenin uzun okunmaması gerektiği, ünlülerden sonra kullanılan “ . (nokta)” işareti ile (*sa.lçı* “aşçı”, *kamı.ça.k* “iribaş (kurbağa kurtçuğu)”, *kāgu.nlan-* “kavun sahibi olmak”) belirtilmiştir. Uzun okunması gereken hecelerde ise ünlü üzerine “ - (uzun çizgi)” (*tāl* “taze dal”, *nē* “ne, hangi” *işçı* “işçi”, *bīg* “kadının kocası”, *ōka* “kefalet”, *tōrt-tōrt* “dört”, *bū* “buhar, buğu”, *kū* “insanlar arasındaki şöhret”) konulmuştur. Arapça kelime ve ibarelerdeki uzunluklar da “ : (iki nokta)” ile (*qabi:le, šabarḥu:n, ğa:rat*) gösterilmiştir.

Ercilasun-Akkoyunlu neşrinin dizin çalışmasının diğer neşirlerden farklı kılan özellikleri:

1. Ercilasun-Akkoyunlu, dizinde listelenen madde başları ve ekleri sırasıyla yazmada ve kendi çevirilerinde geçtiği sayfa numaraları ile vermiştir: **çıgrı**: felek 212/182, 417/327; **okuş-**: birbirini çağırarak, *-tı* 320/262 vb. Yazmanın sayfa numarası, Atalay neşrinin⁹ ve çoğunlukla bu neşre göre yapılmış diğer neşirlerin dizininde olmayıp Dankoff¹⁰ ve Ercilasun-Akkoyunlu neşrinde bulunmaktadır. Hatta Ercilasun-Akkoyunlu, Atalay’ın dizin cildinin çok kullanışlı olduğunun, dizinde kelimelerin tercüme ciltlerindeki sayfa ve satır numaralarının gösterildiğinin fakat tek eksikliğinin yazmadaki yerlerinin belirtilmemesi olduğunun altını çizmiştir.¹¹ Öte yandan Ercilasun-Akkoyunlu neşrinde de madde başları ile eklerin geçtiği satır numaraları dizinde belirtilmemiştir.

2. Kâşgarlı Mahmut’un kelimelere verdiği anlama sadık kalınmış, mecbur olunmadıkça onun verdiği anlamların dışına çıkmamıştır. Öte yandan Kâşgarlı Mahmut’un madde başında yer vermediği ve en az iki kelimedenden oluşan fakat farklı bir kavramı karşılayan kelime öbekleri, bu neşirde ayrı madde başlarında ifade edilmiştir: **koyug süçig**: meyve suyu 517/416, **bodlug sınılg kişi**: uzun boylu insan 504/404, **çag çıg kop-**: gürlütu patırtı kopmak, *-tı* 498/400. Ercilasun-Akkoyunlu, eserdeki gerçek kelime kadrosunun ancak bu şekilde ortaya çıkacaklarını düşünmektedir.¹²

3. Kâşgarlı Mahmut, geniş zaman ve mastar biçimleri farklı anlamlara karşılık gelen fiilleri, tek madde altında ifade ederken Ercilasun-Akkoyunlu bu türden ekleri farklı kavram alanlarına işaret etmeleri gerekçesi ile ayrıç içinde göstermiştir: **çert-**: kaçırmak, (*-er*) 629/524 , (*-mek*) 629/524 , *-tı* 629/524 ; **çert-** : bir şeyin ucunu kırmak, *-er* 629/524, *-mek* 629/524 , *-tı* 629/524.

4. Fiilin emir biçiminde kullanıldığını belirtmek maksadı ile ∅ işaretine başvurulmuştur: **teğür-** : ulaştırmak, iletmek, - ∅ 112/100, 189/161, 514/412 ; **söke oltur-**: çökerek, dizleri üstüne oturmak, -∅ 275/239; **kapsa-** : çevresini sarmak, -∅ 627/522.

⁹ Besim Atalay, *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-İt-Türk (Çeviri)*, C. IV, TDK Yayınları, Ankara 2006.

¹⁰ Robert Dankoff, James Kelly, *Maḥmud al-Kāşzari Compendium Of The Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Türk)*, Part III, Harvard Üniversitesi Basımevi, 1985.

¹¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Ziyat Akkoyunlu, age.*, s. LXXXI

¹² Ahmet Bican Ercilasun, *Ziyat Akkoyunlu, age.*, s. XVI.

5. Ek aldıkları zaman herhangi bir ses olayına uğrayan kelimeler ayrıç içinde ifade edilmiştir: **boyn-boyun**: insan vb.'nin boynu, *-ı (boynu)* 383/300, 383/301,..., *-ın (boynun)* 76/63, 114/103, 186/159,...; **çapıl**:- Uygur lehçesinde birinin boynu vurulmak, *-ur (çapıur)* 328/266, **kemiş**:- saldırmak, *-elim (kemişelim)* 221/191, *-ip (kemişip)* 156/135, 237/206.

6. Aynı kelimenin değişik ünlülü ve son sesi değişen varyantları birbirine gönderildiği (→) gibi aynı anlama gelen farklı isim ve fiil yapıları da birbirine gönderilmiştir: **çerlik**: Oğuzcada vakit 162/141 → çer, çerig // **çer**: Oğuzcada vakit 162/141 → çerig, çerlik // **çerig**: Oğuzcada bir şeyin zamanı 195/167 → çer, çerlik ; **tek tur**:- Oğuzcada susmak → şük tur- -Ø 168/145 // **şük tur**:- Türklerde (ölçünlü Türkçede) susmak → tek tur- -Ø 169/45

7. Dizinde madde başı olarak alınmayıp alt madde başında bulunan ekler: *-gu, -ası, -(X)glı*: **bar**:- gitmek *-gu* 28/13, 537/439; **kel**:- gelmek, *-esi* 83/74, 163/142; **sat**:- satmak, *-ıglı* 414/325.

Dizinde madde başı olarak alınan ekler: , *-(X)g, -gan, -guçı, -taçı, -guluk, -(X)gsak, -(X)gsa, -IXg, -sXz*: **bilig**: akıl, hikmet, ilim 57/43, 58/44,...; **külgüçü**: gülen (adam) 294/248, **toğgurdaçı**: Oğuzlarda doyuran 394/308, **biligsizlik**: cehalet 221/191, **bezetiğsek**: bezetmede hırslı olan, bezetmeyi temenni eden 424/333; **satguluk**: satmaya hakkı olan 414/325; **çewürgen**: devamlı döndüren, çeviren 260/227.

Atalay dizininde söz konusu eklerden sadece *-g ve -(X)gsa* madde başına alınmış, diğerleri alt madde başında belirtilmiştir. Dankoff neşrinde ise madde başına sadece fiil kökleri ele alınmış, üzerine gelen eklerin hepsi alt madde başında ifade edilmiştir.

Ahmet Bican Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu'nun *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* neşri, eserin yazarı, yazması, yapısı, imlası, üzerinde yapılan çalışmaların detaylı olarak anlatıldığı giriş kısmı ile okuyucunun dikkatini çekmektedir. Özellikle eserin bulunuşundan yayımlanmasına kadar olan sürecin hikâye dili ile ortaya konulması kitabı diğer neşirlerden ayrıcalıklı kılmaktadır. Söz konusu neşre DLT ile ilgili terimler sözlüğü ve yazmanın ayrıntılı bir içindekiler tablosunun eklenmesi, okuyucunun pek çok Arapça terimi kavramasına imkan vermekte ve belli bir tasnif çizgisinde yolunu kaybetmeden ilerlemesine kılavuzluk etmektedir.

Bir metni anlaşılır ve işlevsel kılan o metin üzerinde yapılmış dizin çalışmalarıdır. Tanıtımını yaptığımız bu eserde de her kelimenin anlam ayrıtısı gözetilerek üst ve alt madde başlarına taksim edilmesinin metni okuyucuya daha çok yaklaştırdığı kanaatindeyiz.

Emine TEMEL*

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul), emine.temel@istanbul.edu.tr.

BİBLİYOGRAFYA

- Atalay, Besim, *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-İt-Türk (Çeviri)*, C. I, II, III, IV, TDK Yayınları, Ankara 2006
- Dankoff, Robert - Kelly, James, *Maḥmud al-Kāşgarī Compendium Of The Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Türk)*, Harvard Üniversitesi Basımevi, Part I 1982, Part II 1984, Part III 1985.
- Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara 2014.

KİTAP TANITIMI

Terry Eagleton, *Edebiyat Nasıl Okunur*, çev. Elif Ersavcı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, (ISBN: 978-975-05-1763-1), 220 s.

İrlanda kökenli akademisyen ve yazar Terry Eagleton, önemli İngiliz edebiyatı eleştirmenlerinden biridir. Edebiyat ve kültür teorileri uzmanı olan Eagleton özellikle, Marksist edebiyat kuramı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınır. Marksizme dayalı materyalist bir eleştiri teorisi kuran yazar, özgün yaklaşımlarıyla dikkat çeker. Edebiyat profesörü olarak çeşitli üniversitelerde çalışmalarını sürdüren Eagleton'ın Türkçeye çevrilmiş birçok eseri bulunmaktadır.

Edebiyat Nasıl Okunur bir edebî eseri var eden temel unsurları ele alarak sunduğu örnekler üzerinden okuru, düşünmeye çağırır. “Açılışlar”, “Karakterler”, “Anlatı”, “Yorum” ve “Değer” olmak üzere beş bölümden oluşan eser, yazarının ifadesiyle edebî biçim ve tekniklere eğilerek Nietzsche'nin “yavaş okuma” adını verdiği geleneği kurtarma çalışmalarının mütevazı bir parçası olmayı amaçlar. Bunun yanı sıra anlatı, olay örgüsü, karakter, edebî dil, kurgunun doğası, eleştirel yorumun sorunları, okurun rolü, değer yargıları gibi konulara ışık tutmak ve eleştirel çözümlemenin eğlenceli olabileceğini göstermek de kitabın gayeleri arasındadır.

Eserin “Açılışlar” başlıklı ilk bölümünde yazar, bir yapıtı ele alırken özellikle biçimin ön planda tutulduğu, “tetikte” bir okumaya ihtiyaç olduğunu belirtir. Bu dikkate duyulan ihtiyaç, edebî eserlerin retorik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Eagleton (2015) edebî yapıtı, “kısmen *ne* söylediği *nasıl* söylediğine dayanarak alınması gereken eser” (s.13) olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla ton, atmosfer, tempo, tür, sözdizim, dilbilgisi, doku, ritm, anlatı yapısı, noktalama, muğlaklık gibi unsurların bir araya gelmesiyle oluşan biçim, edebî eserin en önemli yapı taşlarından birini teşkil eder. Bir başka deyişle edebî eser, içeriğin dilden ayrı düşünülmemeyeceği yazı türüdür. Edebî eserlerde dil ise, gerçekliğin yahut deneyimin basit bir aracı değil, esastır.

Biçimin ve dilsel öğelerin önemine işaret eden yazar ikinci aşamada, bir edebî metni yorumlamanın yollarını sorgular ve doğru veya yanlış diye adlandırılabilir yolların olup olmadığını sorar. Jane Austen'in *Gurur ve Önyargı*, Geoffrey Chaucer'in *Canterbury Tales* ve Henry Melville'in *Moby Dick* romanlarının açılış cümleleri üzerinden metin yorumlamasına girişen yazar, tek bir cümlenin dahi metnin devamına dair birçok önermeyi ve ipucunu içerdiğini, tersinden okumalarla metinden birçok anlamın çıkarılabileceğini göstermeye çalışır. Roman örneklerinin ardından, John Keats'in “To Autumn”, Philip Larkin'in “The Trees” ve “Whitsun Weddings”, Robert Lowell'in “The Quaker Graveyard in Nantucket” ile John Milton'un “Lycidas” şiirlerinin açılış dizelerinin sunduğu önermeleri, çağrışımları ve ipuçlarını biçimsel öğeleri merkeze alarak inceler ve bu unsurların anlam üretimine katkısını şiir türünde ortaya koyar.

Bunların yanında, Dickens'ın *Pickwick's Papers*, E. Bronte'nin *Uğultulu Tepeler*, C. Bronte'nin *Jane Eyre* eserlerinden de örnekler veren yazar, kurgunun gerçeklikle karıştırılmaması gerektiğini özellikle vurgular.

Kitabın bu bölümünde Eagleton edebiyat eleştirisinde uygulanabilecek farklı stratejileri göstermeye çalışır. Bir pasajın ses dokusunu incelemek, önemli görünen muğlaklıkların üzerine gitmek yahut dilbilgisiyle sözdiziminin kullanımına bakmak bu stratejilerdendir. Yazara göre, söylenen şeylerin, üzerinde durulmayan içerimlerinin izini sürmek önemlidir. Bir pasajın paradokslarına, uyumsuzluklarına ve çelişkilerine odaklanılabilir; pasajın tonunu ve bu tondaki değişimleri ya da gidiş gelişleri incelemek metni değerlendirmek adına verimli olabilir. Bunun yanında, yazının kesin niteliğini belirlemek de fayda sağlayabilir. Bütün bu eleştiri stratejilerinin ortak noktası ise dil karşısındaki yüksek hassasiyetleridir. Eagleton, bütün bu unsurları edebiyat eleştirisinin mikro yanları olarak adlandırır. Karakter, olay örgüsü, tema, anlatı gibi makro meseleleri ise kitabın ikinci bölümünde ele almaktadır.

Eserin “Karakterler” başlıklı ikinci bölümünde yazar, karakter kelimesinin etimolojisini ele alır, karakter/tip ayrımına dikkat çekerek edebî kişiliklerin özellikleri üzerinde durur ve karakter üretilirken hangi tekniklerin kullanıldığını tespit eder. Karakter kelimesi günümüzde yalnızca edebiyat figürü değil, işaret, harf veya sembol anlamlarına da gelmektedir. Terim, Antik Yunan'da ayırt edilir bir nişan bırakmak için kullanılan ve “kaşe” anlamına gelen kelimeden türemiş; daha sonra “bireye has bir özellik” anlamı kazanmıştır. Günümüzde karakter terimi, bir bireyin zihinsel ve ahlaki niteliklerinin tümünü kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Bununla birlikte, oyun ve filmlerdeki figürlere de işaret etmektedir. Karakter, hareketleri kolay tahmin edilemeyen, nevi şahsına münhasır insan anlamına da gelebilir. Buradan hareketle karakter/tip ayrımına geçen Eagleton, tipi “nevi şahsına münhasır karakter” olarak tanımlar. Mevzu bahis gerçekçi edebiyat olduğunda, karakterlerin bireysellikleri güçlendikçe onların daha iyi işlenmiş oldukları düşünülür; ancak söz konusu karakterler bir ölçüde tip olmasalar, yani daha önce de karşılaştığımız nitelikler sunmasalar “kolay anlaşılır” olmayacakları muhakkaktır.

Eagleton'ın yorumuna göre, gerçekçi geleneğin karakterleri genellikle karmaşık, inandırıcı, çok yönlü ve iyi işlenmiş bireyler iken modernistler bütün kimlik kavramını krize sokarak karakter anlayışını sorgulamanın peşindedirler. Bu sorgulamanın ilk yolu edebî kişiliklerin psikolojik karmaşıklıklarını karakterin çözülmeye başladığı noktaya kadar zorlamaktır. Modernist eserlerin geleneksel karakter anlayışını parçalamak için kullandığı ikinci yol ise benliği şekillendiren güçleri açığa çıkarmaktır. Yazar, gerçekçi geleneğin ve modernist bakışın karakter algısı üzerine genel bir değerlendirme yaptıktan sonra Thomas Hardy'nin *Jude the Obscure* (*Adsız Sansız Bir Jude*) romanındaki Sue Bridehead karakterini incelemeye girişir. Kitabın New Wessex baskısına yazdığı önsöze de özeleştiri getirerek yeni fikirlerini ortaya koyar. Gerçekçi kurgu, okuru karakterlerle özdeşleşmeye davet eder; okurdan, başka biri olmanın nasıl bir şey olduğunu hissetmesini ister. Diğer bir deyişle gerçekçi roman, başka insanların deneyimlerini okurun hayal gücüyle canlandırmasına olanak tanıyarak insanî duyarlıkları genişletip derinleştirir. Bu açıdan, hem biçimi hem de içeriğiyle ahlak dersi vermek zorunda olmayan ahlaki bir olgu olarak görülebilir. George Eliot, okurlarının durmadan mücadele eden ve hata yapan insanlar

olmalarının haricinde kendileriyle hiçbir ortak noktası olmayan kişilerin acılarını ve zevklerini “hayal edip hissedebilmelerini” ister. Eliot’ın okurlarından beklediği bu empati bütün yazarlar ya da bütün edebî eserler için geçerli değildir. Nitekim Eagleton’a göre empati, anlamamanın tek yolu olmadığı gibi, anlamamanın bir yolu bile sayılmaz. Söz gelimi D.H. Lawrence’ın *Studies in American Literature* kitabında Walt Whitman üzerinden yaptığı bir tespit, empati konusunda iyiden iyie küçümser bir tavır takındığını belirtir. Marksist oyun yazarı Bertolt Brecht’in de karakterlerle empati kurmanın eleştirisi yetilerini köreltebileceğini belirttiğini, Brecht’in kavramı politik söylem bağlamında ele alarak iktidardakiler için son derece kullanışlı bir araç olarak gördüğünü aktarır.

Sonuçta, bir oyunun ya da romanın “edebiliğini” göz ardı etmenin en yaygın yollarından biri, karakterleri gerçek insanlarmış gibi ele almaktır. Edebî kişiliklerin geçmişi yahut gelecekleri yoktur. Edebî kişilikler metinlerde yaşarlar ve metinler kendileriyle okurlar arasındaki etkileşimlerdir. Eagleton yazarların söz konusu etkileşime bakışının ve bu bağlamda okurdan beklentilerinin dönemden döneme değişiklik gösterdiğini vurgulayarak bölümü sonlandırır.

Eserin üçüncü bölümünde, edebî metnin belkemiğini oluşturan “anlatı” unsuru ele alınmaktadır. Yazar bu bölümde, anlatıcı kimliğinin varlığı/yokluğu üzerinde durur ve anlatıcı çeşitleri hakkında bilgi verir. Eagleton’a göre yazarlarla eserleri arasında düz, doğrudan sayılabilecek bir ilişki nadiren bulunur. Bu nedenle bir kurguda anlatıcının kimliğinin tam olarak netleşmediği zamanlar da söz konusudur. Eagleton her şeyi bilen anlatıcıları, yerleri teşhis edilebilen karakterlerden ziyade, nereden geldiği belli olmayan vücutsuz sesler olarak tanımlar. *Uğultulu Tepeler*’de Nelly Dean, Henry James’in *Yürek Burgusu* ve Jonathan Swift’in *Gülviver’in Gezileri* kitaplarının kahramanları gibi güvenilmezliği ile meşhur anlatıcıların varlığına da dikkat çeken yazar son olarak çocuk anlatıcılardan söz eder. Bu anlatıcılar sınırlı bakış açıları yüzünden yaşadıkları deneyimden derli toplu, tutarlı bir anlam çıkaramazlar; bu ise anlatıda eğlenceli yahut tehlikeli durumlara yol açar.

Her şeyi bilen ve üçüncü tekilden konuşan anlatıcının anlatısı bir tür üst dildir, yani en azından gerçekçi kurguda anlatı dâhilinde bir eleştirinin ya da yorumun nesnesi olamaz. Söz konusu olan hikâyenin kendi sesi olduğundan sorgulanması imkânsız gibidir; fakat yazara göre her şeyi bilen anlatıcıların her dediğini kabul etmemiz için de bir sebep yoktur. Nitekim kurgu eserler resmettikleri karakterlere ve olaylara, örtük yahut açık bir şekilde, okurun sorgulamak isteyeceği özellikler yükleyebilirler.

Eagleton’a göre, bir roman kendi konusuna belirgin ön yargılarla yaklaşabileceği gibi ona karşı hiçbir tavır almaya da bilir. Anlatılar kendilerini haklı çıkarmak için farklı yollar izleyebilir ya da bir anlatının gösterdikleriyle söyledikleri arasında uyumsuzluklar olabilir. Gerçek olaylarda arama eğiliminde olduğumuz ahlâki ya da dinî anlamları anlatıda konumlandırmaya çalışmak doğru değildir. Yazarın ifadesiyle, hikâyeyle ahlâkın arası absürdlük ölçüsünde açıktır. Yazarlar, anlatıları çoğunlukla kendi amaçları doğrultusunda yönetirler: “Anlatılar kiralık katiller gibidir; karakterlerin çekinebileceği pis işleri yapmaya hazırdır.” (Eagleton, 2015, s.113). İyileri ödüllendirmek ve kötülerini cezalandırmak gerçekçi anlatıların sonunda karşılaşılan bir durumdur. Bu anlatılar bir nevi “gerçekliğin potlarını” düzeltmekle yükümlüdürler. Eagleton’a göre mutlu

sonla biten anlatılar aslında bir fanteziden ibarettir; fanteziler de Freud'un deyişle "tatmin etmeyen gerçekliğin düzeltilmeleridir." (Eagleton, 2015, s.115). Bu anlatı sonlarıyla ihtiyatlı bir şekilde ima edilen şey, gerçek hayattaki hikâyelerin sonunda kötülerin yüksek ihtimalle iyi mevkilere geldikleri gerçeğidir. Bilhassa Shakespeare'in çoğu eserinde söz konusu ironi yüksektir.

Klasik gerçekçiliğin ve modernist kurgunun anlatıya bakışı ise birbirinden son derece farklıdır. Klasik gerçekçilik dünyanın kendisini bir hikâye şeklinde görür. Buna karşılık pek çok modernist kurguda bizim kurduklarımızdan başka bir düzen yoktur. Bizim kurduklarımız da keyfi olduğundan, kurguların açılışları ve sonları da keyfidir. Kesin ve değişmez başlangıç ve kapanışlardan söz edilemez. Dolayısıyla metnin ana gövdesi de belli bir mantığa oturmaz. Birinin son saydığı şey bir başkasına göre başlangıç olabilir. Bu nedenle kimi modernist eserler bütün anlatı kavramına şüpheyile yaklaşır. Anlatılar dünyanın şekillenmiş olduğunu, sebeplerle sonuçların derli toplu bir zincir oluşturduğunu ima eder. Bu yaklaşım kimi zaman ilerlemeye, aklın gücüne ve insanlığın hep daha iyiye gideceğine duyulan inançla ilişkilidir. Bu tip klasik anlatı anlayışı I. Dünya Savaşıyla yerle bir olmuş; bu savaş insan aklına duyulan inancı tüketmiştir. Modernist akla göre, gerçeklik düzenli bir şekilde evrilmez. Gerçekçilik dünyayı bir açılım olarak görürken modernizm bir metin olarak görme eğilimindedir. Yazar burada "metin" (text) kelimesini "dokuma"ya (textile), yani çok sayıda ipliğin birbirine örülmesine yakın bir anlamda kullandığına dikkat çeker. Bu fikre göre gerçeklik mantıklı bir gelişim çizgisi göstermez; söz konusu olan, her ögenin bir diğerine bağlandığı bir ağdır. Bu ağın bir merkezi olmadığı gibi üzerine kurulduğu bir temel de yoktur. Nerede başlayıp nerede bittiği kesin olarak bilinemez. Yuhanna İncili'ne göre başlangıçta söz vardır ama bir sözün söz olabilmesinin sebebi başka sözlerle olan ilişkisidir. Dolayısıyla bir ilk sözün varlığından söz edilemez. Strauss'un ifadesiyle dil, "tek hamlede" doğmuş olmalıdır. Dilin doğuşuyla ilgili bu çıkmaz, anlatıyı da krize sürükler. Modernizme göre bir şeyin nerede başladığını bilmek mümkün olsa bile bu, o şeyin hakikatini kesin olarak vermez. Tek bir büyük anlatı yoktur, sadece bir sürü küçük anlatı ve bunların kendi kısmî hakikatleri vardır. Gerçekliğin en basit yanı bile sayısız farklı şekilde anlatılabilir ve anlatıldığında bunların hepsi birbiriyle uyumlu olmayacaktır. Eagleton'a göre anlatıya dönüştürmek, saptırmak demektir. Yazmak da bu noktada bir tür saptırmadır. Şu halde tek sahici eser, bu saptırmanın bilincinde olan ve hikâyeyi bu saptırmayı da hesaba katarak anlatmaya çalışandır. Dolayısıyla anlatıcılar da, konularının kendilerinininkinden başka pek çok versiyonu olabileceğini ima etmenin bir yolunu bulmalıdırlar.

Yazara göre, "hikâyeler, ele gelmeyen hakikatleri yakalamaya çalışırlar sonsuza dek. Bir hikâye anlatmak boşluğu şekillendirmeye çalışmaktır." (Eagleton, 2015, s.122). Anlatıyı hareket halinde tutan şey, bitmiş, tamamlanmış bir anlatının imkânsızlığıdır. Eagleton, bu paradoksun ifadesini en iyi şekilde bulduğu eserlerden birinin *Tristram Shandy* olduğu görüşündedir. XVIII. yüzyılın önemli eseri *Tristram Shandy*, en azından gerçekçi anlatının imkânsızlığı üzerine bir anlatıdır. Gerçekçiliğin bizim gücümüzü aştığını görür. Hikâye anlatmak absürd bir girişimdir. Hiç de sıralı olmayan bir gerçekliği sıraya sokmaya kalkışır. Dilin kendisi de böyledir. Bir şeyi söylemek, kaçınılmaz bir şekilde başka bir şeyi hariç tutmaktır. Bu noktada olay örgüsünün de anlatının tamamı değil, yalnızca bir parçası olduğunu belirtmek gerekir. Genellikle olay örgüsüyle

kastedilen, bir hikâyenin öne çıkan aksiyonudur. Örgü, karakterlerin, olayların ve durumların birbirine nasıl bağlandığını gösterir. Anlatının mantığı yahut iç dinamiği olarak tanımlanabilir.

Eserin dördüncü bölümü, edebî yapıtların ne şekilde yorumlanabileceğine ilişkin fikirleri ihtiva eder. Eagleton öncelikle “bağlam” üzerinde durur ve belirli bir bağlama bağlı olmama halinin bir eseri “edebî” yapan en önemli faktörlerden biri olduğunu belirtir.

Edebî metinlerin yorumlanmasında dikkate alınması gereken öncelikli unsurlardan bir diğeri de kurgudur. Kurgu için yapılacak ilk tanım “doğru olmayan metin” değildir. Zira kurgu eserler gerçeğe dayalı bilgilerle dolu olabilir. Bununla birlikte, edebî kabul edilen metinlerin öncelikli amacının okura gerçekleri vermek olmadığı da bilinmektedir. Daha ziyade, okurlar o gerçekleri “hayal etmeye”, yani bunlardan hayali bir dünya kurmaya çağırılırlar. Bu şekilde bir eser aynı anda hem gerçek ve hayalî, hem de olgusal ve kurgusal olabilir. Eserleri kurgu yapan şey bilginin, pratik amaçlı metinlerin aksine kendi içlerindeki bilgi değerleri için sunulmaması, belli bir görme biçiminin kurulmasına yardımcı olmak üzere kullanılmalarıdır. Kurgu eserlerin gerçekleri bu amaç doğrultusunda eğip bükme hakları vardır. Eagleton’a göre bir edebî metin gerçekliğe, bir başka edebî metinden daha “yakın” değildir. Dille üretilen hiçbir şey, gerçekliğe diğerinden daha yakın olamaz; çünkü dille gerçeklik arasındaki ilişki uzamsal değildir. Bir eserin gerçekçi olduğu söylendiğinde kastedilen şey, o eserin gerçekçi olmayan bir diğerine kıyasla gerçeğe daha yakın olması durumu değildir. Kastedilen şey daha ziyade, o eserin belli bir mekân ve zamanda yaşayan belli bir insan topluluğunun gerçeklik saydığı şeye uymasındır.

Peki dil ve gerçeklik arasındaki ilişki bu şekildeyse, modernizmin dile bakışı nasıldır? Modernizm kelimeleri sonuna dek zorlar; fakat dile güvenmemek modernizmde tipiktir. Dilin insan deneyiminin dolaysızlığını yakalayabilmesi yahut mutlak hakikati ucundan kıyısından, bir anlığına da olsa gösterebilmesi mümkün müdür? Eğer hedefi buysa yoğunlaşmalı, yerinden oynamalı, daha karmaşık olmalı ve çağrışımlarla dolmalıdır. Nitekim yazara göre kimi modernist eserlerin deşifre edilmesindeki zorluğun sebeplerinden biri budur. Gündelik haliyle dil bayattır, sahicilikten uzaktır ve yine yazarın metaforik söylemiyle ancak şiddet uygulanarak deneyimimizi yansıtmaya yetecek esnekliğe ulaştırılabilir.

Eser boyunca zengin bir örnek yelpazesi üzerinden fikirlerini aktaran yazar, edebî metnin yorumlanmasında bağlam, kurgu, dil, gerçeklik vb. unsurlar üzerinde durduktan sonra tür meselesinin önemine de dikkat çeker. Çünkü her türün kendine has kuralları ve konvansiyonları vardır. Eagleton bir tekerleme üzerinden, metinden çıkarılabilecek olası yorumları irdeler, metin yorumunun en önemli ayaklarından biri olan biçimsel öğeleri tekerleme türü özelinde ele alırken tür meselesinin genel çerçevesini çizer.

Edebî tür ve söz konusu türün dayattığı biçimsel unsurlar metnin anlamından ayrı düşünülemez. Başka bir deyişle anlam, metin yorumunun olmazsa olmaz parçalarındandır ve metnin anlamı ile metinde anlam üretimi meseleleri üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Sözelimi eserin anlam anahtarının o eserin yazarında olduğu inancı, edebiyatı yazarın kendini ifade etme şekli olarak gören anlayışı benimseyenlerce kabul edilen yaygın bir inançtır. Edebiyat eserinin yazarın yaşadığı ve başkalarıyla paylaşmak istediği bir deneyimin samimi bir anlatımı

olduğu görüşü büyük ölçüde romantizmden kalmaz. Eagleton'a göre kişisel deneyim edebiyatın olmazsa olmazıdır ve kişisel deneyimlerden faydalanmadan yazmak zaten mümkün değildir; ancak edebî eserlerin geniş bir anlam yelpazesi üretme kapasiteleri vardır. Bu anlamlardan bazıları tarihin kendisi değiştikçe değişebilir ve söz konusu değişikliklerin tümü yazarın kastı dâhilinde olmayabilir yahut yazar metninde ne anlatmak istediğini çoktan unutmuş olabilir. Şiir çerçevesi içinde düşünüldüğünde de durum değişmez. Şairin yazdıklarını gerçekten hissedip hissetmediğini anlamaya çalışmak ve şairin dile taşımaya çalıştığı yaşam deneyimini sezmeye çabalamak, yani şiirin ardındakini görmeye uğraşmak şiir deneyimi üzerine düşünmenin en iyi yolu değildir. Şiirin dili kendinden ayrı bir şeyin aracı değil, kendi içinde bir gerçekliktir; bu nedenle önemli olan şairin değil şiirin kendi deneyimidir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, “edebî eserlerin sabit anlamları olan metinler gibi değil, geniş bir anlamlar yelpazesi açma kapasitesine sahip matrisler gibi görülmesi daha doğru olabilir. Edebî eserler anlam içermekten çok, anlamı üretirler.” (Eagleton, 2015, s.157). Fakat bu da her şeyin kabul edilebilir olduğu anlamına gelmez; çünkü anlam kamusal bir meseledir ve tek bir kişiye ait olamaz. Anlamı kamusal kılan, onun dile ait oluşudur. Dil, bireylerin kolektif bir şekilde dünyaya verdiği anlamı süzer. Gerçekliği işleme şekillerimize, toplumun değerlerine, geleneklerine, varsayımlarına, kurumlarına ve maddî koşullarına bağlıdır. Kelimelere içkin, sabit bir anlamın söz konusu olmadığını vurgulayan yazar, böyle olması halinde çevirinin mümkün olamayacağını belirtir. Eğer anlam nispeten belirliyse, bu onun yalnızca sözel bir mesele olmamasıyla ilgilidir: “Anlam belirli bir zaman ve mekândaki insanların arasında yapılan ve onların ortak eyleme, hissetme ve algılama şekillerini temsil eden bir sözleşmeye işaret eder. İnsanlar bu ortak eyleme, hissetme ve algılama şekilleri üzerinde anlaşmazlığa düştüklerinde bile ne konuda anlaşamadıklarında uzlaşmak zorundadırlar; aksi takdirde buna anlaşmazlığa düşmek denemez.” (Eagleton, 2015, ss.157-158). Dolayısıyla bir edebî metnin de tek bir doğru yorumu olamaz. Metnin yorumunda okurun onu anlamlandırma becerisi ve kapasitesi önemli bir rol oynar. Yazar burada okurların edebiyat metinlerine her türlü inanış ve varsayımı kattığını hatırlatır. Okur metinde bulduklarını söz konusu inançlar ve beklentilerle şekillendirirken metin de okurun inanç ve beklentilerini değiştirebilir. Burada bir etkileşim söz konusudur. Hatta kimi eleştirmenlere göre bir edebiyat eserini gerçekten olağanüstü kılan şey budur. Yazar bu kısımda, Charles Dickens'ın *Büyük Umutlar (Great Expectations)* romanını örnek metin olarak seçer ve metin yorumuna dair sunduğu teorik bilgileri uygulama aşamasına taşır.

Edebiyat Nasıl Okunur'un son bölümü “Değer” başlığını taşır ve bir edebiyat eserini iyi, kötü ya da vasat yapan şey nedir sorusu ile başlar. Yüzyıllar boyunca bu soruya pek çok farklı cevabın verildiğini vurgulayan Eagleton, “kavrayış derinliği, hayata yakınlık, biçimsel uyum, evrensellik, ahlâki duruş, kelime bazlı yaratıcılık, hayal gücü genişliği” gibi unsurların farklı zamanlarda edebî büyüklüğün nişanı sayıldığını belirtir. Bazı eleştirmenlere göre, özgünlük bu noktada büyük rol oynar. Bir eser geleneği kırdığı, ortaya gerçekten yeni bir şey koyabildiği ölçüde değer görür; ancak Eagleton'a göre bu görüşe de kuşkuyla yaklaşmak gerekir; nitekim yeni olan her şey değerli değildir. Buradan hareketle yazar, neoklasikçilerin ve romantiklerin meseleye bakışını aktarır ve bir edebiyat yapıtını büyük kılan unsurların neler olduğunu özetlemeye çalışır.

Alexander Pope, Henry Fielding ve Samuel Johnson gibi XVIII. yüzyıl neoklasikçileri özgünlüğe şüpheyle yaklaşırlar. Özgünlüğü moda takipçiliği, hatta ucubelik olarak görürler. Onlara göre yenilik bir çeşit “eksantriklik” ve yaratıcı hayal gücü, aylak fantezilere tehlikeli ölçüde yakındır. Yenilikçilerin her halükârda imkânsız bir yerden konuştuğunu düşünen neoklasikçilere göre yeni ahlaki değerlerden söz edilemez; çünkü Tanrı zaten kurtuluş için gerekli olan öğretileri en başından vermiştir. Yüzyıllar boyunca doğru bulunmuş bu değerler elbette yeni bir fikirden daha saygındırlar.

Romantiklere göre ise insanlar, dünyalarını değiştirmek için tükenmez gücü olan yaratıcı ruhlardır. Dolayısıyla gerçeklik statik değil dinamiktir ve değişim korkulması değil kutsanması gereken bir şeydir. İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yazarlar ve sonsuz ilerleme gücü insanın imkânı dâhilindedir. Yaratıcı hayal gücü insanın en derin arzularının ışığında dünyayı yeniden şekillendirmeye muktedir bir güçtür; şiirlerin olduğu kadar devrimlerin de ilham kaynağıdır. Romantik dönemde bireysel deha üzerinde taze bir vurgu olduğunu belirten yazar, insanın köklerinin sonsuzluğa uzandığını, özünün ise özgürlükten müteşekkil olduğunu aktarır. Arzulamak ve mücadele etmek insan doğasının gereğidir. Tutkularla duygulanımlar çoğunlukla iyicidir; katı yürekli aklın aksine insanları Doğa'ya ve birbirlerine bağlarlar. Adil bir toplum ve iyi sanat eserleri bunun gerçekleşmesine izin verenlerdir. Her sanat eseri yeni ve mucizevî bir yaratıdır; ancak Eagleton'a göre sanatçı Tanrı'yla hesabını hiçbir zaman kapatamaz. Zira Tanrı yaratılışın en başından beri oradadır ve insanlığın karşısına yanına yaklaşılması zor bir zaferle çıkmıştır.

Romantiklerin yenilik hevesini modernizm miras alır. Modernist sanat eseri her şeyin standartlaşmış, stereotipleşmiş görüldüğü bir dünyaya karşı çıkar. Dünyayı yeni gözlerle görmeyi önerir, rutin algıları pekiştirmek yerine bu algıları bozmayı amaçlar. Sonuçta en yenilikçi sanat eseri dahi, kendisinden önce gelen sayısız metnin kalıntı ve artıklarından oluşur. Edebiyatın ortamı dildir ve kullandığımız her sözcük önceden milyarlarca kez kullanılmış; yıpranmış, içi boşalmıştır.

Eagleton'a göre, bir edebiyat eserinin “büyüklüğünü” belirleyen edebî ölçütler bellidir. Kişisel tercihlere bağlı olmayan bu genel ölçütler belli toplumsal pratiklerin paylaşılması neticesinde öğrenilir. Edebiyat örneğinde bu toplumsal pratiklere edebiyat eleştirisi denir. Edebiyat eleştirisi karşı fikirlere, düşünce ayrılıklarına fazlasıyla yer bırakır. Diğer bir deyişle ölçütler, değer yargıları oluşturmada rehberlik etseler de okur adına yargıda bulunamazlar. Okurun uygulamada yaratıcı hale gelmesini öncelikle teknik bilgi, zekâ ve deneyim sağlar. Bunun dışında neyin iyi neyin kötü sayılacağına karar vermede farklı kültürlerin farklı ölçütleri olabilir. Ustalık standartları bir edebî sanat türünden ötekine değişebilir. Yazar burada derin ve karmaşık eserleri edebî liyakat için uygun adaylar gibi görme eğiliminin de bulunduğunu; ancak karmaşıklığın kendi içinde bir değer sayılamayacağını belirtir. Bir eserin karmaşıklığı ona doğrudan ölümsüzlük kazandırmaz. Yaygın bir yanlış olarak görülebilecek bütün iyi edebiyat eserlerinin derin olduğu fikri de Eagleton'a göre doğru değildir. Bütün bunlara ek olarak pek çok eleştirmen, iyi sanatın tutarlı sanat olduğunda ısrarcıdır. Bu görüşe göre en başarılı edebiyat eserleri kendi içinde ahenkli bir bütünlük kuranlardır; ancak yazar ahengi ve tutarlılığı da kendi içinde bir meziyet saymaz. Zira parçalılık, bütünlükten

daha büyüleyici olabilir. Edebiyat eserinin olağanüstülüğünü sağlayan değerler içinde aksiyonun ve anlatının tuttuğunu yeri de araştıran yazar, Aristoteles'in konuya bakışını aktarır. Aristoteles sağlam ve iyi işlenmiş aksiyonun en azından trajedi türü için esas olduğundan emindir; ancak artık böylesi bir kabulden söz etmek mümkün değildir. Samuel Beckett'in *Godot'yu Beklerken*, James Joyce'un *Ulysses* ve T.S.Eliot'ın *Çorak Ülke* eserlerini örnek gösteren yazar olay örgüsünün iyi bir edebiyat eseri için şart olmadığını; hatta olay örgüsü yahut anlatının dahi şart olmadığını düşünür. Dilsel nitelik meselesine gelindiğindeyse, bütün büyük edebiyat eserlerinin dili ustalık ve yaratıcılıkla kullanıp kullanmadığı sorusunu sorar. Ona göre, "edebiyat dilin yalnızca pratik kullanımıyla değil, hissedilen deneyimiyle de ilgilidir. Dikkatimizi, dilin kanıksadığımız için farkına varamadığımız zenginliklerine çeker." (Eagleton, 2015, s.207) Buna rağmen edebî sayılan her eser kelimelerle gösteriş yapmaz; dili çarpıcı bir şekilde kullanmayan edebî eserler de vardır. Söz gelimi Philip Larkin, William Carlos Williams gibi şairler metafor bakımından zayıf şiirler yazarlar. George Orwell ve Ernest Hemingway de süslü bir nesir üretmez. Sonuçta, "büyük şiirler ve romanlar çağlarını aşıp hepimize anlamlı gelenlerdir. Bunlar yerel ve tesadüfi şeylerle değil, sevinç, ızdırıp, elem ve tutku gibi insan varoluşunun sürekli ve kalıcı yanlarıyla ilgilenirler." (Eagleton, 2015, s.197).

Sonuç olarak *Edebiyat Nasıl Okunur* biçim, içerik, kurgu, karakterler, anlatı ve anlatıcı çeşitleri, dilin kullanımı, metnin anlamı ve yorumlanması ile edebî eserin değeri gibi edebiyat eleştirisinin temel meselelerini ele alır, uygulanabilecek stratejileri göstermeye çalışır. Eseri ayrıcalıklı kılan unsurların başında genel çerçeveyi çok net bir biçimde çizmesi, doğru sorular sorarak meselelerin özünü yakalayabilmesi ve okuru düşünmeye davet etmesi gelmektedir. Bütün bunların da üstünde, Eagleton'ın başarısı teorik bilgiyi sunmakla sınırlı kalmayarak dünya edebiyatından seçtiği son derece zengin örnekleriyle uygulama aşamasına da geçebilmiş olmasıdır.

Sezin Seda ALTUN*

* Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi (İstanbul), sezinsedaaltun@gmail.com

PROF. DR. CEVAD HEYET (23 MAYIS 1925 TEBRİZ - 12 AĞUSTOS 2014 BAKÜ)

Gülşen SEYHAN ALIŞIK *

Ünlü Türkolog, cerrah, araştırmacı, yayıncı ve İranda çağdaş Türklük Bilimi araştırmalarının kurucusu Prof. Dr. Cevat Heyet'i geçtiğimiz yıl içerisinde kaybettik.

Cevat Heyet hem kalem hem de neşter erbabı idi. O, İranda hem kalp cerrahisinin kurucusu ve öncüsü hem de Türklük Biliminin bânisi olarak kabul edilir.

Cevat Heyet hem kalem hem de neşter erbabı idi. O, İranda hem kalp cerrahisinin kurucusu ve öncüsü hem de Türklük Biliminin bânisi olarak kabul edilir.

İranda yayımlanan en uzun soluklu Türkçe dergi olan *Varlık* dergisinin kurucusu ve imtiyaz sahibi olan Heyet, İranda halkla ilişkilerin babası sayılan Prof. Dr. Hamid Nutki ile birlikte Türklük Bilimi çalışmalarının sistemli biçimde yürütülmesinin temelini atmıştır. Onların açtığı bu yol sayesinde bugün İran Türklük alanında, merkeze tarihselden çağdaşa "Türk" olgusunu koyan, sözlük, metin neşri, gramer, inceleme gibi farklı bilim alanlarına ait birçok Türkçe bilimsel yayın yapılmış ve yapılmış da devam etmektedir.

Babası, bir din ve siyaset adamı olan Mirza Ali Heyet'tir. Ali Bey, Meşrutiyet Fermanı'nı Necef'ten Tahran'a götüren heyetin başında bulunduğu, ayrıca heyet (kosmografi) alimi olduğu için aile "Heyet" soyadını almıştır. Ali Heyet daha sonra içtihat derecesine ulaşmış, 1919'da Osmanlılarla birlikte oluşturulan İttihad-ı İslam cemiyetinin İranda önderliğini yapmış ve İran adliye teşkilatının kurucularından olup Temyiz Divanı'na da başkanlık etmiş önemli bir din, bilim ve siyaset adamıdır.

Cevat Heyet 1941 yılında Tahran Tıp Fakültesi'nde başladığı tıp öğrenimine 3. yılından itibaren İranda Türkiye'ye resmî olarak gönderilen ilk öğrenci grubu ile birlikte devlet burslusu olarak İstanbul'da devam etmiştir. 1946 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olan Heyet Uzmanlık eğitimi için üç yıl daha İstanbul'da kalmış ve 1949 yılında Paris'e

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (İstanbul), galisik@marmara.edu.tr

giderek ihtisasını orada tamamlamış ve nihayet 1952 yılında Yüksek Mütihassis Cerrah olarak Tahran'a dönmüştür. Özellikle İstanbul'da bulunduğu yıllar Heyet'in Türklük ve Türklük bilimi ile alakasının kuvvetlendiği dönemlerdir. O, Tıp Fakültesi öğrencilik yıllarında Nihal Atsız'ın Maltepe'deki evinin müdavimlerinden ve sohbetlerinin takipçilerinden biri idi. Bu yıllarda en yakın arkadaşları da daha sonraki dönemlerde Türkolojinin önemli isimlerinden olacak Prof. Dr. Turhan Genceî ve Prof. Dr. Muharrem Ergin'dir. Fikir hocası Atsız ve arkadaşları Genceî ve Ergin, hiç şüphesiz Cevat Heyet'in Türklük Bilimi ateşini körükleyen ve sistemleştiren isimlerdir. Ömürlerinin sonlarına kadar bu üç arkadaş bilim ve fikir arkadaşlığı yapmış, dostluklarını devam ettirmişlerdir. Ben Cevat Heyet'i ilk kez Hocam Muharrem Ergin'in İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesindeki odasında tanıma şerefine nail olmuştum.

İran'a dönüşünü takiben Hidayet ve Adliye devlet hastanelerinde cerrahlık kliniklerinin kuruculuğu ve başkanlığını yapan Heyet, daha sonra "Cavid" adlı özel bir hastane kurarak hastalara şifa dağıtan cerrahlık hizmetini ve çalışmalarını burada devam ettirmiştir.

1961 yılında İrande ilk açık kalp ameliyatını; 1969'da ise ilk kalp kapakçığı değiştirme, insanlarda böbrek nakli, köpeklerde kalp nakli ameliyatlarını gerçekleştirdi. 1963 yılında Dünya Cerrahlar Cemiyeti'ne, 1983'te Fransa Cerrahi Akademisi'ne üye seçildi. 1988'den Tahran Azad Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak bulunmuş uzun süre bu üniversitenin cerrahlık bölümü profesörü ve başkanı sıfatıyla çalışmıştır. 48 yıllık hekimlik ve cerrahlık hayatı boyunca bu alanda birçok kitap ve makale telif etmek ve eğitim vermekle meşgul olan Heyet, 1964-1976 yılları arasında 12 yıl boyunca Dâniş-i Pezeşkî (Tıp Bilimi) adlı dergiyi de yayın hayatına kazandırmıştır. Bu dergide 60'tan fazla telif makalesi yayımlanan Dr. Heyet, yaşamı boyunca Fransızca ve İngilizce olarak kaleme aldığı 25'ten fazla makalesi ve uluslararası cerrahlık kurultaylarına sunduğu bildirileri alanında saygın olan uluslararası tıp dergilerinde yayımlanmıştır. Prof. Dr. Heyet tıp çalışmaları yanında Türkoloji başta olmak üzere, felsefe ve İslam bilimi üzerinde de uzmanlaşmıştı.

1979'daki İran İslam devriminin ardından doğan yeni koşulları değerlendirerek İran Türklüğünün varlığını bilimsel olarak araştırmak ve güncel bilgilerle birleştirmek amacıyla *Varlık* adlı Türkoloji dergisini yayımlamaya başladı. Türkçe-Farsça olarak yayımlanan *Varlık* dergisinde özellikle Azerbaycan coğrafyasında Türk dili, edebiyatı, tarihi ve folkloruyla ilgili araştırma ve derleme çalışmalarını yayımladı. 5 Mayıs 1979'da ilk sayısı yayımlanan *Varlık*, 3 aylık süreçle 35 yıldır düzenli olarak yayımlanan İran Türklük Bilimi alanının öncü dergilerinden biri olmuştur. Türkoloji alanında şahsına ait 100'den fazla makalesi bu dergide yayımlanmıştır. *Varlık* yazarlar kurulunda Güney Azerbaycan'ın ileri gelen araştırmacılarından Prof. Dr. Hamid Nutki, Timur Pirhaşimi, Dr. Muhammedali Ferzane, Hasan Mecidzade Savalan, Kerim Meşruteci Sönmez, Manzuri Hamene, Samed Serdariniya, Prof. Dr. Gulamhüseyn Beydili, Ali Kemali, Alırza Sarrafi görev almıştır. Türk dili, edebiyatı ve lehçeleri üzerinde yoğunlaşan dergi, zor koşullarda İran coğrafyasında Türk dilini ve kültürünü korunması uğrunda verdiği mücadele ile *Varlık Mektebi* olarak literatüre giren bir bilim ve fikir ekolünün temellerini atmıştır.

Babası ve kardeşi Firuz ile beraber 1960 yılında İran-Türk Dostluk ve Kültür Cemiyeti'ni

kuran C. Heyet 1993 yılında Tahran'da Türkiye Büyükelçiliği ile birlikte Türk Kültür Merkezinin açılmasına önderlik etmiştir. Heyet sorumlu ve bilinçli bir aydın olarak Karabağ sorunun çözülmesi için iki ülkenin cumhurbaşkanlarına önemli bir açık mektup yazmış, aynı zamanda Karabağ savaşında yaralanan yüzlerce kişiye bizzat tıbbi yardımda bulunmuş, *Karabağ Müslümanlarına Yardım Komitesi*'ne başkanlık etmiştir. Küçük kardeşi Firuz Heyet ise bir süre Türkiye'de İran'ın başkonsolosu olarak görev yapmıştır.

Heyet, Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından gerek tıp, gerekse Türkoloji alanında birçok üniversite tarafından fahri doktor ve profesör unvanı ile taltif edildi. Türkiye'de de Türk Dil Kurumu'nun şeref üyeliği ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin fahri Türkoloji doktoru payeleri ile onurlandırıldı.

Cevat Heyet, 12 Ağustos 2014 tarihinde Azerbaycan'da hayatını kaybetti. Vasiyetinde olduğu gibi Tebriz'de gömülmesine siyasi nedenlerden dolayı müsaade edilmeyince cenazesi Bakü Fahri Mezarlığı'nda toprağa verildi.

Nezaket, muhabbet, fazilet, fedakârlık ve ilim timsali; 20. Yüzyıl Türk dünyasının aksakalı, kendi milletine âşık, ömrünü milleti için adamış müstesna bir bilim adamı Cevat Heyet'i rahmet ve minnetle anıyoruz.

Yayımlarından bazıları: Onun Türkoloji alanında yazdığı 7 cilt kitaptan 5'i Bakü'de, 2'si ise (Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış ve İki Dilin Karşılaştırılması) Kültür Bakanlığı tarafından Ankara'da yayımlanmıştır.

- *Mukayesetü'l-Lügatayn* (İki Dilin Mukayesesi),1362 (1983); 2. baskı, Varlık, Tahran: 1379 (2000); Bakü: 1989; “İki Dilin Karşılaştırılması”, Çeviren: Mürsel Öztürk, TDK, Ankara: 2003.
- *Seyri der-Tarih-i Zeban ve Lehceha-yi Türki* (Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihine Bir Bakış), Farsça, Tahran: 1365 (1986); *Türk Dilleri ve Lehceleri Tarixi* (Farsçadan çeviren: R. Heyet), Bakü, Tahsil, 2011; *Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi Seyr*”, çeviren Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Ankara, TDK: 2008.
- *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış*, 1. cilt, 1. baskı, Tahran: 1358 (1979), 2. baskı, Tahran: 1376 (1997).
- *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış*, 2. cilt, Tahran: 1369 (1990); Bakü: 1993.
- *Azerbaycan Şifahî Halk Edebiyatı*, Varlık, Tahran: 1367 (1988); Bakü: 1990.
- *Türklerin Tarih ve Ferhengine Bir Bahış*, 1365 (1987); 2. baskı: Varlık, Tahran: 1377 (1998); *Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bahış* (İslamdan Evvel ve İslam dövrü). *Başlangıcından XVI Esre Geder*, Bakı, Azernesr: 1993; *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, Kültür Bakanlığı, Ankara: 1996.
- *Edebiyatşinaslık*, 1374 (1995); Edebiyatşünaslıq, Bakı, 1997.
- *Trobnboflebit ve Derman-i An, monografi*, Tahran, 1335 (1957).
- *Cerrahi-i Umumi*, Tahran, 1965.
- *Dersha-yi Cerrahi*, 3 C., Tahran, 1997.
- *Gerb Felsefesi Tarihi* (Bertrand Rassel), yayına hazırlayan: C. Heyet, Bakı, 2012.
- *Mecmua-i Makalat*, yayına hazırlayan: Muhammed Rıza Heyet, Varlık özel sayısı; 1. cilt, Tahran: 1385 (2006); 2. cilt, 1385 (2006); 3. cilt, Tahran: 1386 (2007); 4. cilt, Tahran: 1386 (2007).
- *Dilimiz, Edebiyatımız ve Kimliyimiz* Uğrunda (megaleler toplusu), Farsçadan çeviren: Ş. Abdullayeva, Bakü, Elm ve Tahsil: 2011.
- *Yeni Dilçilik*, Varlık ve Buta yayınları, 1393 (2014).

Varlık Dergisi Üzerine Yapılan Tezler:

- Pervane Memmedova, *Varlıq Jurnalında Edebiyyat Meseleleri*, Doktora tezi, Bakü: 2000.
- Nezaket İsmaylova, *Varlıq Jurnalında Şimali Azerbaycan Edebiyyatının Neşri*, Doktora tezi, Nahçıvan: 1997.
- Sonel Bosnalı, *İran'da Türk Varlığı ve Varlık Dergisi*, Yüksek Lisans tezi, Paris: 1998.
- Muhammed Rıza Heyet, *Varlık Dergisinde Dilçilikle Bağlı Megaleler*, Lisans tezi, Bakı, 1998. *Varlık*, 31. yıl, Güz/Kış 1388 (2009), S: 154-155, Özel sayı: Bir Ömrün Salnamesi.

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

- Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi hakemli bir dergi olup Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.
- Gerekli görüldüğü takdirde yılda bir kez olmak üzere Özel Sayı yayımlanabilir.
- Dergide Türk dili, edebiyatı, tarihi, sanatı ve kültürü hakkında telif ve tercüme makale, metin neşri ve çeviri, vefeyat, kitap ve tez tanıtımı gibi bilimsel çalışmalara yer verilecektir.
- Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış bilimsel ve özgün makaleler olmalıdır.
- Derginin yazı dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte, yabancı dillerdeki makaleler de yayımlanabilir.
- Üniversiteler Yayın Yönetmeliği uyarınca yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Bütün yayınlarda Marmara Üniversitesi Yayın Etik Kurulu kararlarına uygunluk dikkate alınacaktır.

YAZI DÜZENİ

- Gönderilen yazıların 15.000 kelimeyi aşmamasına özen gösterilmelidir.
- Makalelerde, en az 150 kelime Türkçe ve İngilizce özet ile 3-10 kelime arasında anahtar kelime bulunmalıdır.
- Makale metni A4 boyutunda kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı karakteriyle, 12 punto olarak ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Dipnotlar ise 10 punto olmalı ve satırlar arasında boşluk bırakılmamalıdır.
- Yayınlar Lâtin alfabesi ile yazılmamış ise bibliyografik künyeleri (makale başlığı, anahtar kelimeler) ile özetleri Türkçe ve İngilizce verilmeli, ayrıca Lâtin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça da bulunmalıdır.

- Dergide Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanır.
- Yazılar dijital kopyalarıyla birlikte bir nüsha hâlinde Bahar sayısı için Nisan, Güz sayısı için Ekim ayı sonuna kadar Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne teslim edilmelidir. Makale çevirilerinde, makalenin orijinal metni de eklenmelidir.
- Dipnotlarda takip edilecek yöntem aşağıdaki gibidir:

Telif kitaplar için klâsik dipnot örneği: Yazar adı-soyadı, *eser adı*, yayınevi, basım yeri-yılı, sayfa.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 289.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği: Yazar adı-soyadı, *eser adı*, çeviren adı-soyadı, yayınevi, basım yeri-yılı, sayfa.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 116.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlıca Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekâleti, İstanbul 1941, s. 323.

Derleme kitaplar için dipnot örneği: İtalik olarak kitabın adı, cilt, derleyen adı-soyadı, yayınevi, basım yeri-yılı, sayfa.

Azerbaycan Halk Yazımı Örnekleri, C. 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Makaleler için dipnot örneği: Yazar adı-soyadı, “makale adı”, *makalenin yayınlandığı dergi*, cilt (romen rakamı ile) / sayı (normal rakam ile), (yıl), sayfa.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, S. 447, (2011), s. 201-208.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101-112.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği: Yazar adı-soyadı, “madde başlığı”, *ansiklopedi adı*, cilt, sayfa aralıkları.

Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *İA*, IX, s. 378-387.

Cl. Cahen, “Ghuzz”, *EP*, II, s. 1006-1010.

Tezler için dipnot örneği: Yazar adı-soyadı, *tez adı*, tezin hazırlandığı enstitü, tezin basılıp basılmadığı, tezin yüksek lisans mı yahut doktora tezi mi olduğu bilgisi, tezin hazırlandığı yer ve tarih, sayfa.

Merve Özdemir, *II. Meşrutiyet Döneminin Türk Romanına Akisleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 151.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 122.

Sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulmuş bildiriler için dipnot örneği: Yazar adı-soyadı, “bildirinin adı”, *sempozyumun, kongrenin ya da kurultayın başlığı ile yılı*, tebliğlerin basılmış olduğu yayınevi, basım yeri-yılı, sayfa aralıkları.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992, (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, *Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti Uluslararası Sempozyumu*, (Basılmamış Tebliğ Metni), Kasım 2008.

Elektronik yayımlar için dipnot örneği: Elektronik yayının alıntılandığı sitenin linki, (siteye erişim tarihi).

<http://www.tdk.gov.tr> (12.10.2011).

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: Mihmân Nâme-i Buhârâ II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/2, (2006), s. 103-131.

<http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=103> (06.12.2005).

- Dergide “Metin İçi Kaynak Gösterme Yöntemi (APA)” de kabul edilmektedir.
- Kaynaklar, makalenin sonunda ve alfabetik sırayla verilmelidir. Bir yazara ait birden fazla yayın olduğu takdirde yayımlar, tarih sırasına göre yazılmalıdır. Bibliyografyadaki tertip dipnot yöntemiyle aynı olup yazar adı-soyadı, yazar soyadı-adı şeklinde değiştirilir. Ayrıca makale ve ansiklopedi maddelerinin sayfa aralıkları verilir.

Bibliyografyada takip edilecek yöntem aşağıdaki gibidir:

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 1988.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Stevick, Philip, *Roman Teorisi*, çev. Sevim Kantarcıoğlu, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.

- Yukarıda belirtilen yazım kurallarına uymayan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

DEĞERLENDİRME SÜRECİ

- Yazıların şekil ve içerik yönünden ön incelemesi editör ve Yayın Kurulu tarafından yapılır. Yazı, sonuca göre üç hakeme gönderilir. Yazı, hakemlerin görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Eğer araştırmacı herhangi bir sebeple hakemin görüşüne katılmıyor ise, karşı düşüncesini bir rapor hâlinde sunmalıdır. Bu durumda nihai karar Yayın Kurulu'na aittir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazara bildirilir.
- Dergiye gönderilen yazılar yayımlanmasa da iade edilmez.
- Dergide yer alan yazıların telif hakları saklı olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez.

YAZARLARIN İLETİŞİM BİLGİLERİ

- Prof. Dr. Bahadır Kerimov**, Özbekistan Milli Üniversitesi Özbek Edebiyat Bilimi ve Dünya Edebiyatı Bölümü, baho_karim@yahoo.com
- Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık**, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, galisik@marmara.edu.tr
- Prof. Dr. Ömer Zülfe**, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, omer.zulfe@marmara.edu.tr
- Doç. Dr. Bülent Bakar**, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, bbakar@marmara.edu.tr
- Doç. Dr. Mariana Bondar**, Kiev Milli Dilbilim Üniversitesi, maryana.bondar@gmail.com
- Doç. Dr. Erdal Şahin**, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, esahin@marmara.edu.tr
- Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir Öztürk**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, akozturk@ogu.edu.tr
- Yrd. Doç. Dr. Göksel Öztürk**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, gozturk@marmara.edu.tr
- Dr. Meral Balcı**, Marmara Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu İngilizce Bölümü Okutman Doktor, mbalci@marmara.edu.tr
- Arş. Gör. Sezin Seda Altun**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, sezinsedaaltun@gmail.com
- Arş. Gör. Mustafa Dere**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, mustafadere@marmara.edu.tr
- Arş. Gör. Emine Temel**, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, emine-1@hotmail.com
- Hasan Ulucutsoy**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, hasan.ulucutsoy@marmara.edu.tr

